

**ПРАЦЫ
КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

ВЫПУСК 5

**ПРАЦЫ
КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

ВЫПУСК 5

ДА 70-ГОДДЗЯ 3 ДНЯ НАРАДЖЭННЯ
ДОКТАРА ФІЛАЛАГІЧНЫХ НАВУК,
ПРАФЕСАРА АРНОЛЬДА ЯФІМАВІЧА МІХНЕВІЧА

**Мінск
РІВШ БДУ
2006**

УДК 483.2 (06)
ББК 81.2Бел.я43
П70

Зборнік навуковых прац заснаваны ў 2001 г.

Рэдакцыйная калегія:

*А.Я. Міхневіч (адк. рэд.), З.І. Бадзевіч (нам. адк. рэд.),
В.П. Красней, А.А. Лукашанец, М.Р. Прыгодзіч,
С.М. Балотнікава, Ж.Я. Белакурская, С.А. Важнік, У.І. Куліковіч,
К.П. Любецкая, В.М. Ляшук, Ю.В. Назаранка, А.А. Радзевіч,
Т.Р. Рамза, І.І. Савіцкая, А.Л. Садоўская, Г.К. Чахоўскі,
Т.Л. Чахоўская, В.Я. Шкілёнак, С.М. Якуба*

Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 5: Да 70-годдзя з дня П 70 нараджэння доктара філалагічных навук, прафесара Арнольда Яфімавіча Міхневіча. – Мн.: РІВШ БДУ, 2006. - 206 с.

Чарговы выпуск “Працы кафедры сучаснай беларускай мовы” прысвечаны юбіляру – Арнольду Яфімавічу Міхневічу, заснавальніку беларускай семантычнай школы, доктару філалагічных навук, прафесару, аўтару амаль 600 навуковых прац у галіне сучаснай беларускай мовы, сацыялінгвістыкі, рыторыкі, методыкі выкладання і практычнага навучання мовам, гісторыі мовазнаўства, культуралогіі. Аўтары зборніка шчыра віншуюць шануюнага юбіляра і прапануюць мэтру беларускага мовазнаўства гэты сціплы падарунак.

УДК 483.2(06)
ББК 81.2Бел.я43

ISBN 985-6741-48-3

© БДУ, 2006

Віншуем з юбілеем!!!
Віншуем з юбілеем!!!

*“Калі стваралісь Богам светы,
Па зорцы светлай чалавеку
Назначыў Бог святы спрадвеку...
Чым больш з людзей хто выдатнейшы,
Шаго і зоркі блеск яснейшы...”*

“БОЖУХНА, ЯКІ ЗДОЛЬНЫ ЧАЛАВЕЧАК! І СЛОЎКІ ЎСЕ СВАЕ, РОДНЕНЬКІЯ”

Зборнік артыкулаў прысвечаны выдатнаму беларускаму мовазнаўцу доктару філалагічных навук, прафесару Арнольду Яфімавічу Міхневічу.

Маштабнасць творчай дзейнасці, высокі аўтарытэт у навуковым свеце дазваляюць гаварыць аб Арнольдзе Яфімавічы як безумоўным лідэры ў беларусістыцы. З імем А.Я. Міхневіча звязана развіццё шэрагу напрамкаў сучаснай навукі аб мове – герменеўтыкі, функцыянальнай граматыкі, лексікалогіі, лексікаграфіі, сацыялінгвістыкі, рыторыкі, методыкі выкладання і практычнага навучання мове. Пад яго непасрэдным кіраўніцтвам фарміраваўся навуковы лёс многіх беларускіх мовазнаўцаў розных пакаленняў і розных спецыяльнасцей. А.Я. Міхневіч – аўтар больш за 300 прац, сярод якіх фундаментальныя работы “Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў беларускай мове: (Трансфармацыйны аналіз)”, “Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы”, раздзелы акадэмічнай “Беларускай граматыкі” і інш.

Дзякуючы навукова-арганізацыйнаму таленту А.Я. Міхневіча быў ажыццёўлены буйны навуковы праект – выданне энцыклапедыі “Беларуская мова”, адрасаванай “усім, хто цікавіцца жывым беларускім словам, ... шляхамі станаўлення беларускага пісьменства, праблемамі лінгвістыкі і беларусазнаўства, дасягненнямі беларускай філалогіі, людзьмі, для якіх мова стала жыццёвым клопатам, аб’ектам рупнай прафесійнай працы”. У якасці галоўнага рэдактара А.Я. Міхневіч кіраваў работай вялікага аўтарскага калектыву, які стварыў першы ў гісторыі нацыянальнай культуры сістэматызаваны звод ведаў пра беларускую мову ў кантэксце яе гістарычнага развіцця і сучаснага функцыянавання.

А.Я. Міхневіч – укладальнік шматлікіх слоўнікаў і хрэстаматый: “Слоўніка славянскай лінгвістычнай тэрміналогіі”, “Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы”, “Беларуска-рускага паралексічнага слоўніка-даведніка”, “Англа-беларускага размоўніка” (у сааўтарстве), “Слоўніка мовы твораў Якуба Коласа”, “Русско-белорусскага разгаворніка”; “Хрэстаматыі па лектарскаму майстэрству”, хрэстаматыі “Прамоўніцкае майстэрства лектара”, “Якуб Колас разважае, радзіць, смяецца: выбраныя выслоўі народнага песняра”, “Мова. Веды. Камунікацыя. Культура. Аўтэнтычныя матэрыялы для самастойнай работы” (у сааўтарстве), “Алтар стала: маленькая не зусім сур’ёзная энцыклапедыя звестак пра застоллі, звычаі, тосты, віно”.

Шэраг прац вучонага адрасаваны тым, хто вывучае беларускую мову. Ён – адзін з аўтараў кнігі “Беларуская мова для тых, хто гаворыць па руску”, падручніка “Беларуская мова” для 4 і 5 класаў.

А.Я. Міхневіч – ініцыятар і ў розныя гады навуковы рэдактар серыі часопісаў і лінгвістычных зборнікаў, якія выходзяць на працягу многіх гадоў: “Беларуская лінгвістыка”, “Скарбы мовы”, “Беларуская мова: гісторыя і сучаснасць”, “Бібліятэка настаўніка рускай мовы”, “Лекцыі выкладчыкаў”. Дзе б Арнольд Яфімавіч ні працаваў – настаўнікам на Палессі, навуковым супрацоўнікам, загадчыкам сектара ў інстытуце мовазнаўства НАН Беларусі, прарэктарам па

навуковай рабоце і загадчыкам кафедры агульнага мовазнаўства Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта, рэктарам Беларускага дзяржаўнага інстытута праблем культуры, прафесарам кафедры беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, – на ўсіх пасадах вучоны плённа спалучае навукова-даследчыцкую, педагагічную і арганізацыйную дзейнасць.

А.Я. Міхневіч узнагароджаны Ганаровай граматай Вярхоўнага Савета БССР (1982), ён – лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь (1998).

Аўтарытэтны вучоны, найдасканалейшы мастак вуснага жанра, лекцыйнага маналога, філалагічнай размовы, А.Я. Міхневіч на працягу многіх дзесяцігоддзяў з’яўляецца глыбокім, тонкім і дасціпным суразмоўцам і дарадчыкам для сваіх вучняў, для ўсіх, хто чытае яго працы, слухае лекцыі і выступленні.

Калегі і вучні шчыра жадаюць Арнольду Яфімавічу добрага здароўя, насычанай творчай дзейнасці, таленавітых аспірантаў і дактарантаў.

Н.Ю. Паўлоўская

З ПЛЫНІ ЧАСУ

Я назвал их имена. Пепел их живой мысли
стучался, стучится и стучит моём сердце.
С ними и я не был одинок, узнавая минуты
самой высокой и чистой радости.

Н.Н. Трубников. Проспект книги о смысле жизни

У ненапісанай кнізе жыццёвых успамінаў вылучаецца доўгі спіс імёнаў калег па прафесіі, з якімі мне пашчасціла асабіста сустрэцца, супрацоўніцаў, ліставацца, з некаторымі сябраваць.

Цімафей Пятровіч Ломцеў... Я прысвяціў яго памяці сваю доктарскую манаграфію, бо быў, ёсць і буду ўдзячны яму за тое, што ён першы раскрыў перада мною высокую вартасць прафесійнага навуковага каляжанства. Неўзабаве пасля абароны кандыдацкай дысертацыі (1963) мне давалося ўдзельнічаць у навуковай канферэнцыі, што праходзіла ў тагачасным педагагічным інстытуце імя А.М. Горкага. Выступленне маё было прысвечана аднаму з прыватных (прыкладных) аспектаў тэорыі трансфармацыйнай граматыкі. Гэтай праблематыкай у той час ніхто з беларусістаў не займаўся. Магчыма, таму, што агульная ідэя прыйшла да нас з-за акіяна і здавалася, відаць, адным празмерна мадэрнісцкай, другім – незразумелай. Зазначу, што сутнасць ідэі трансфармацыйнага аналізу звязана не толькі з актуальным у сярэдзіне ХХ стагоддзя пошукам дакладных метадаў апісання мовы, але і з магчымасцямі самой мовы строга, заканамерна размяркоўваць і пераразмяркоўваць моўныя адзінкі ў патоку маўлення і выкарыстоўваць спалучальнасныя (дыстрыбуцыйныя) паказчыкі для перадачы пэўных значэнняў. Між іншым, яшчэ Б.Тарашкевіч, апырэджаючы час, у сваёй граматыцы ўказваў на значнасць семантыка-сінтаксічных пераўтварэнняў (трансфармацый) у механізме мовы і даваў адпаведныя прыклады.

Ц.П. Ломцеў быў, як мне здаецца, адным з нямногіх, хто сапраўды зацікавіўся маім навуковым паведамленнем на згаданай канферэнцыі. Як чалавек, які быў надзелены вострым адчуваннем навізны, ён ухваліў мой даклад. Мы пазнаёміліся. Неўзабаве ён рэкамендаваў мяне ў склад Міжнароднай камісіі па вывучэнню граматычнага ладу славянскіх моў, што была створана пры Міжнародным камітэце славістаў. Членам гэтай камісіі (і спадзяюся, актыўным) я быў каля дваццаці гадоў. Гэта было вельмі значнай падзеяй у маім жыцці, бо шматлікія замежныя навуковыя паездкі і кантакты дазвалялі быць сапраўды на стрыжні развіцця тэарэтычнай граматыкі, блізка пазнаёміцца з асобамі, якія так ці інакш ішлі ў авангардзе развіцця тагачаснай граматычнай думкі, прынамсі славянскай, але не толькі славянскай.

З Ц.П. Ломцевым і далей мы сустрэкаліся часта. Я мог бы расказаць шмат цікавага з гэтых сустрэч, заўсёды карысных для мяне. (У прыватнасці, Ц.П. Ломцеў запрасіў мяне друкавацца ў часопісе “Филологические науки”, які ён рэдагаваў).

У межах праграм, што распрацоўваліся Міжнароднай граматычнай камісіяй, працавалі такія выдатныя лінгвісты, як Н.Ю. Шведава, У.У. Лапацін, А.У. Бандарка (Расія), А.С. Мельнічук (Украіна), Ж. Вейрэнк (Францыя), С. Іванчаў (Балгарыя), Й. Містрык, Я. Качала, Я. Светлік (Славакія), Я. Баўер, К. Хаўзенблас, Ф. Данеш, Х. Кржыжжава, П. Сгал, А. Едлічка, Б. Гавранек, Ф. Копечны, М. Докуліл, О. Лешка (Чэхія), З.Тапалінская, С. Урбанчык, К. Палянскі (Польшча), М. Івіч (Югаславія), Р. Ружычка, Х. Шустэр-Шэўц (Германія) і многія іншыя яркія асобы, сустрэчы, кантакты з якімі жывуць у маёй памяці і ўспаміны пра якіх, разам са шматлікімі працамі, атрыманымі ад іх, і сёння надаюць сэнс майму ўласнаму існаванню і працы.

Самае істотнае, зразумела, не столькі ў тым, што я іх ведаў асабіста, а ў тым, што яны былі і застаюцца для мяне тым інтэлектуальна высокім чалавечым асяроддзем і навуковым узорам, з якімі я мог суадносіць уласныя веды, уласнае разуменне праблем, кірункаў і дасягненняў той бясконца цікавай галіны ведаў, што завецца лінгвістыкай. Я абавязаны ім лепшым, што ёсць у маім уласным сціплым навуковым набытку.

Многае ўспамінаецца пра мае навуковыя і чалавечыя дачыненні да згаданых асоб. Але зараз, калі я не летапіс пішу, а занатоўваю стракатыя эпізоды мінулага, што захоўваюцца, кажучы словамі Якуба Коласа, у “закарвашках памяці”, раскажу толькі пра некаторыя з іх.

Наталля Юльеўна Шведава... Бясконца сціплая і надзвычай мілая ў кантактаванні жанчына, з якой давялося мне прайсці даволі доўгімі сцяжынамі нашай сумеснай працы ў Граматычнай камісіі. Не проста жанчына – акадэмік Расійскай акадэміі навук, дастойная вучаніца такой знакавай для рускай філалогіі постаці, як акад. В.У. Вінаградаў...

...Мы рушым па Лейпцыгу. Сонца, прадвесне, яшчэ халаднавата... Наталля Юльеўна раптам кажа: “Гэтыя пахі (спаленага бурага вугалю – А.М.) вяртаюць мяне ў дзяцінства”. Зразумела, я не мог не спытацца, як жа звязана яе дзяцінства з гэтым своеасаблівым “водарам” на вуліцах нямецкага горада. “А я прыязджала сюды ў дзяцінстве, у 20-я гады, да бацькі”, – адказала яна. І высветлілася, што яна не проста Наталля Юльеўна, знаны рускі лінгвіст, а дачка не менш славутага філосафа Юлія Айхенвальда, колішняга актыўнага супрацоўніка часопіса “Вопросы философии и психологии”, што выдаваўся ў Маскве ў 1889–1918 гадах. Я быў па-сапраўднаму ўражаны: жывая павязь розных эпох раскрывалася перада мной. Імя Ю.І. Айхенвальда было мне добра вядомае.

А ў час іншай паездкі на пасяджэнне Міжнароднай граматычнай камісіі я падзяліўся з ёю навіной: вучоны сакратар Лінгвістычнага таварыства Францыі славіст Жак Вейрэнк (дарэчы, аўтар цікавай працы “Руская марфалогія”) настойліва запрашае мяне ўступіць у гэтае таварыства (а на чале яго ў той час быў не хто іншы, як А. Марціне!) і нават бярэцца плаціць за мяне членскія ўзносы, а мы з ім будзем наладжваць ледзь не навуковыя сувязі паміж Францыяй і Беларуссю (што ўрэшце рэшт вылілася ў актыўны абмен навукай літаратурай паміж намі двума). Пачуўшы гэта, Н.Ю. Шведава, галава *савецкай* граматычнай дэлегацыі, паглядзела на мяне, памаўчала і ціха сказала: “Падумайце, калега, ці варта рабіць *самастойна* такі адказны крок”. Я яе зразумеў...

Яшчэ адна незабыўная сустрэча. Адноўчы ў Ленінградзе, на канферэнцыі па тэорыі часцін мовы, што праходзіла пад кіраўніцтвам акад. В.М. Жырмунскага, да мяне падышоў невысокі чарнява-сіваваты чалавек і пачаў распытваць мяне, так што мне давалося ледзь не паўтарыць сваё выступленне. Цікавіла яго і беларускае мовазнаўства, і лёс беларускай мовы, і сама Беларусь, дзе ён ніколі не быў. Няёмка было запытацца ў яго, хто ён. Нарэшце ён папрасіў прыслаць яму маю кніжку. Я з задавальненнем, зразумела, згадзіўся і папрасіў адрас. Але перад гэтым я асцярожна папярэдзіў яго, што мая кніжка – на беларускай мове. “А на якой жа яна яшчэ можа быць, акрамя беларускай? – нібыта здзівіўся ён. – Я разбяруся, не хвалойцеся” – і працягнуў мне паперку з адрасам.

Так я пазнаёміўся з грузінскім акадэмікам Арнольдам Сцяпанавічам Чыкабава, імя якога тады ведалі лінгвісты ўсёй краіны, бо хадзілі чуткі, што менавіта ён меў “непасрэднае дачыненне” да працы І.Сталіна “Марксизм и вопросы языкознания”. На той час А.С. Чыкабава быў вядомы і як аўтар “Уводзін у мовазнаўства”, а таксама цікавай манаграфіі “Праблемы мовы як прадмет мовазнаўства (1959). Сваю кніжку я паслаў у Тбілісі, а ў адказ атрымаў вялікі том прац акадэміка... на грузінскай мове (але з вялікім – ледзь не на чвэрць кнігі – рэзюме на рускай мове). Адноўчы А.С. Чыкабава даслаў мне шэраг сваіх адбіткаў артыкулаў разам з каляровым буклетам “Тбілісі” з цёплым падарункавым надпісам і словамі: “Не верце, што Тбілісі такі лазурны, як на гэтых здымках”.

У сувязі з працай І. Сталіна мне прыгадваецца яшчэ адна сустрэча. Было гэта ў 80-я гады ў Маскве, на канферэнцыі-семінары па рыторыцы. Адно з лекцый чытала немаладая, але высакародна-прыгожая жанчына – дацэнт Кацярына Аляксандраўна Крашаніннікава. Я не столькі слухаў яе, колькі намагаўся зразумець, чаму яе імя прагучала для мяне як штосьці знаёмае. І памяць падказала: я сустракаў яе імя на старонках брашуры І. Сталіна, у дадатку, пад назвай “Адказы таварышам”. Пасля лекцыі я падышоў да яе і спытаў, ці не яна задавала пытанні Сталіну. “Так, гэта я, – адказала яна і запыталася: – Няўжо нехта яшчэ памятае пра гэта? А хочаце, я вам раскажу, як гэта ўсё адбылося?”

Хто ж бы не захацеў даведацца з першых вуснаў пра такія падзеі! І яна расказала... А гісторыя сапраўды была цікавая... Пасля гэтай сустрэчы мы пэўны час перапісваліся, а я з асаблівай цікавасцю перагледзеў яе кніжкі, прысвечаныя новым з’явам у нямецкай граматыцы. Яны даўно былі ў маёй бібліятэцы.

На заканчэнне гэтых кароткіх і стракатых нататак хачу сказаць, што як і ў кожнага, памяць захавала вобразы многіх і многіх дарагіх мне людзей. Жывуць ва мне постаці і маіх слоніміскіх школьных настаўнікаў, і выкладчыкаў педагагічнага інстытута ў Гомелі, і калег-настаўнікаў з Бабіцкай сярэдняй школы, дзе пачынаўся мой працоўны шлях, і вучоных розных пакаленняў з Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа, і калег з БДУ і іншых універсітэтаў, і замежных калег-лінгвістаў, і ўласных вучняў, многія з якіх сталі дактарамі і кандыдатамі навук... Усім ім сардэчная падзяка і нізкі паклон! *З імі і я не быў адзінокай...*

КАРОТКІ НАРЫС
навукова-педагагічнай і навукова-арганізацыйнай дзейнасці
доктара філалагічных навук, прафесара, лаўрэата Дзяржаўнай
прэміі Рэспублікі Беларусь у галіне навукі і тэхнікі
АРНОЛЬДА ЯФІМАВІЧА МІХНЕВІЧА

Калі ўважліва зірнуць на ландшафт айчыннага мовазнаўства пачатку ХХІ стагоддзя, то нельга не адзначыць выключную разнастайнасць яго рэльефу, у межах якога раздольныя раўніны прыватных факталагічных апісанняў, прысвечаных вывучэнню беларускай, рускай, украінскай і іншых славянскіх, а таксама германскіх, раманскіх, цюркскіх і многіх іншых моў свету, чаргуюцца з крутымі горнымі вяршынямі агульналінгвістычных даследаванняў, накіраваных на вырашэнне самых складаных мовазнаўчых праблем. Адно з такіх вяршынь складаюць агульнамовазнаўчыя працы доктара філалагічных навук, прафесара, лаўрэата Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь у галіне навукі і тэхнікі Арнольда Яфімавіча Міхневіча. Вывучэнне яго выключна багатай ідэямі, падзеямі і здзяйсненнямі навукова-педагагічнай і навукова-арганізацыйнай дзейнасці можа паспрыяць істотнаму павышэнню агульнага ўзроўню айчыннага мовазнаўства.

Нарадзіўся Арнольд Яфімавіч Міхневіч 9 верасня 1936 г. ў Мінску. Вельмі хутка ў бестурботнае дзяцінства юнага мінчаніна ўварвалася вайна з усімі яе жахамі, шматлікімі пераездамі і нястачамі. Але нават яна не змагла вынішчыць неадольную прагу юнака да ведаў. У пасляваенны час ён атрымлівае вышэйшую адукацыю ў г. Гомелі, скончыўшы ў 1958 г. вочны курс навучання на філалагічным факультэце Гомельскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя В. Чкалава. Назапашанымі падчас вучобы ў педінстытуце філалагічнымі ведамі малады настаўнік шчыра дзяліўся з вучнямі тых сельскіх школ на Палессі, дзе яму давалося працаваць у першыя тры гады сваёй педагагічнай дзейнасці.

У 1961 г. А.Я. Міхневіч стаў аспірантам акадэмічнага Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа, прычым яго навуковым кіраўніком быў слаўты беларускі пісьменнік, віцэ-прэзідэнт Акадэміі навук Беларускай ССР акадэмік К.К. Атраховіч (Кандрат Крапіва). Наколькі плённым быў час аспіранцкай вучобы маладога даследчыка беларускай мовы, можна меркаваць па яе выніках: за тры гады навучання ў аспірантуры ён паспеў стаць аўтарам пяці навуковых публікацый і абараніць у 1963 г. кандыдацкую дысертацыю на тэму “Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні як члены сказа ў сучаснай беларускай літаратурнай мове (Да метадыкі сінтаксічнага даследавання)”. Таму зусім заканамерным стала залічэнне А.Я. Міхневіча пасля абароны ім дысертацыі на працу ў якасці малодшага навуковага супрацоўніка сектара агульнага і славянскага мовазнаўства Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа, дзе ён на працягу шэрага гадоў займаецца вывучэннем праблем беларускай этымалогіі. Пазней у А.Я. Міхневіча паяўляецца магчымасць прадоўжыць свае граматычныя даследаванні ў складзе сектара сучаснай беларускай мовы і культуры мовы гэтага ж інстытута, куды яго залічылі на пасадку старшага навуковага супрацоўніка. Трэба сказаць, што такое

папаўненне сектара было вельмі дарэчы, бо яго калектыў на чале з прафесарам М.Г. Булахавым (з 1965 г. загадчыкам сектара стаў акадэмік М.В. Бірыла) у той час напружана працаваў над стварэннем першай па-навуковаму поўнай нарматыўна-апісальнай “Граматыкі беларускай мовы” (Т. 1-2. – Мн., 1962-1966) і адчуваў пільную патрэбу ў добрых граматыстах, узброеных найноўшымі навуковымі ведамі.

Аб тым, што А.Я. Міхневіч з самага пачатку сваёй навуковай дзейнасці выказаў прыхільнасць да найбольш сучасных граматычных метадаў даследавання мовы, сведчыць выкарыстанне ім у якасці асноўнага спосабу вывучэння граматычнага матэрыялу ў сваім дысертацыйным даследаванні так званага трансфармацыйнага аналізу, які тады толькі-толькі быў уведзены ў сусветную навуковую практыку выдатным амерыканскім лінгвістам Н. Хомскім у выніку выдання апошнім сваіх сусветнавядомых сёння работ “Syntactic Structures” (1957) і “Aspects of the Theory of Syntax” (1965). Па сутнасці А.Я. Міхневіч першым з айчынных мовазнаўцаў пачаў выкарыстоўваць трансфармацыйны аналіз для вывучэння граматычных з’яў беларускай мовы. На карысць такога вываду сведчыць не толькі яго дысертацыйная работа, заснаваная на ідэях трансфармацыйнай граматыкі, але і першае ў беларускім мовазнаўстве трансфармацыйна-граматычнае манаграфічнае даследаванне “Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў беларускай мове (Трансфармацыйны аналіз)”, якое было апублікавана ў 1965 г. акадэмічным выдавецтвам “Навука і тэхніка”. Таму зусім невыпадковым з’явілася абранне аўтара гэтай манаграфіі ў хуткім часе (у 1966 г.) членам Міжнароднай камісіі па вывучэнні граматычнага ладу славянскіх моў.

Такім чынам, свой творчы шлях у навуцы Арнольд Яфімавіч пачынаў з даследаванняў у галіне сінтаксісу беларускай мовы. Цікаvasць да гэтага раздзела мовазнаўчай навукі ён захваў і надалей. Аднак чым глыбей аналітычны скальпель даследчыка пранікаў у нетры сінтаксічнай семантыкі, тым больш відавочнай яму становілася неабходнасць вывучэння ўзаемасувязей паміж грамаемнымі значэннямі сінтаксічных катэгорый і да таго падобных структур, з аднаго боку, і лексічнымі значэннямі тых слоў, што запаўняюць гэтыя структуры ў маўленчай плыні, з другога. Менавіта гэтым тлумачыцца зварот А.Я. Міхневіча (поруч з далейшым вывучэннем беларускага сінтаксісу) да праблем беларускай лексікалогіі ў другой палове 60-х гг. Прычым самую вялікую ўвагу даследчыка адразу прыцягнулі, бадай, найбольш складаныя і шмат у чым невырашаныя да цяперашняга часу пытанні лексікалагічнай навукі: аб структуры значэння слова; аб дыферэнцыяльных семантычных прыкметах, з якіх складаецца змест слова; аб методыцы пабудовы лексіка-семантычнай класіфікацыі назоўнікаў; аб “унутранай форме” слова; аб семантычнай сістэме мовы; аб сістэмнай арганізацыі лексікі і прынцыпах яе апісання; аб іншамоўных словах і інш. Сваё бачанне магчымых шляхоў вырашэння гэтых складаных лексікалагічных пытанняў ён выклаў у шэрагу цікавых артыкулаў і дакладаў.

Адначасова з ажыццяўленнем навуковых пошукаў у галіне граматычнай і лексікалагічнай тэорыі А.Я. Міхневіч у канцы 60-х – пачатку 70-х гг. усё больш значную ўвагу надае вырашэнню надзённых пытанняў тагачаснай моўнай практыкі. У прыватнасці, ён публікуе шэраг брашур і навукова-метадычных артыкулаў па праблемах культуры мовы, друкуе навукова-папулярныя нататкі па розных моўных пытаннях у газетах “Звязда”, “Мінская праўда”, “Піянер Беларусі” і іншых перыядычных выданнях рэспублікі, піша рэцэнзіі і хранікальныя заметкі. Галоўнае ж, Арнольд Яфімавіч адным з першых сярод беларускіх мовазнаўцаў пасляваеннага часу звярнуў увагу навукова-педагагічнай грамадскасці краіны на неабходнасць аднаўлення ў навучальных установах рэспублікі закладзенай яшчэ ў дарэвалюцыйны час практыкі выкладання рыторыкі, якая была беспадстаўна вынішчана з адукацыйных праграм у ходзе правядзення школьных рэформ 1930-х гг. Між тым рыторыка з’яўляецца тэорыяй і практыкай красамоўства і прамоўніцкага мастацтва і ў гэтай сваёй якасці ўжо вельмі даўно займае цэнтральнае месца ў структуры філалагічнай адукацыі найбольш развітых краін свету (ЗША, многіх заходнееўрапейскіх і іншых краін).

На наш погляд, глыбокім усведамленнем адзначанай вышэй ролі рыторыкі абумоўлена і тое, што пытанні тэорыі і практыкі красамоўства па колькасці прысвечаных ім спецыяльна падрыхтаваных прац з цягам часу выйшлі на першае месца сярод навуковых інтарэсаў А.Я. Міхневіча. На карысць такога вываду сведчыць як агульная колькасць (звыш сотні назваў) яго навуковых і навукова-метадычных публікацый па праблемах рыторыкі, красамоўства, прамоўніцкага мастацтва і лекцыйнай прапаганды, так і той факт, што сярод гэтых публікацый прадстаўлена 7 кніг, каля 40 брашур і звыш паўсотні грунтоўных артыкулаў. Апошнія былі надрукаваныя ў былых агульнасаюзных і рэспубліканскіх спецыялізаваных перыядычных выданнях, такіх як “Слово лектора”, “Трибуна лектора”, “Политинформатор и агитатор” і інш.

Асобна трэба адзначыць такія кніжныя выданні, як вучэбна-метадычны дапаможнік “Лекторское мастерство” (Мн., 1975; сумесна з Р.Н. Тартакоўскім і Г.І. Харошкам), “Хрестоматия по лекторскому мастерству” (Мн., 1978), “Введение в методику лекционной пропаганды” (Мн., 1982), “Ораторское искусство лектора” (М., 1984), “Ораторское искусство лектора: Хрестоматия” (М., 1986), “Методика лекционной пропаганды” (Мн., 1986), “Ораторские арабески” (Мн., 2003) і іншыя кнігі. Яшчэ адным праяўленнем глыбокай цікавасці А.Я. Міхневіча да тэарэтычных і практычных пытанняў сучаснай рыторыкі з’яўляюцца апублікаваныя ім у сярэдзіне 90-х гг. артыкулы, такія, як “Дыялог і маналог”, “Красамоўства”, “Крылатыя словы” з энцыклапедыі “Беларуская мова” (Мн., 1994), “Сатырычная рэфлексія і пошук метарыторыкі” з кнігі “Герменеўтыка. Стылістыка. Рыторыка: Матэрыялы першай навуковай канферэнцыі” (Мн., 1995) і некаторыя іншыя артыкулы. Далейшае паглыбленне цікавасці А.Я. Міхневіча да праблем красамоўства і рыторыкі прывялі яго ў 1983 г. на работу ў Мінскі інстытут паліталогіі і сацыяльнага кіравання, дзе ён да 1991 г. працаваў прафесарам і загадчыкам кафедры моў, літаратуры і культуры.

Аднак, калі вярнуцца ў 70-я гг., то, перш за ўсё, трэба адзначыць інтэнсіўную даследчыцкую дзейнасць А.Я. Міхневіча па вывучэнні беларускага сінтаксісу. Дастаткова сказаць, што ўжо пасля выдання сваёй першай манаграфіі “Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў беларускай мове (Трансфармацыйны аналіз)” Арнольд Яфімавіч апублікаваў на працягу толькі аднаго дзесяцігоддзя (1967-1976) каля 40 навуковых работ па праблемах семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы. Да іх ліку адносяцца агульнатэарэтычныя артыкулы, якія былі надрукаваныя ў самых прэстыжных лінгвістычных і агульнафілалагічных часопісах былога СССР, краін блізкага і далёкага замежжа. У гэтых агульнатэарэтычных работах А.Я. Міхневічам узнімаліся самыя актуальныя праблемы сінтаксічнай навукі таго часу: аб прыродзе сінтаксічных сувязей; аб узаемадзеянні сінтаксісу і семантыкі; аб семантыка-сінтаксічнай структуры славянскага сказа; аб тыпах намінатыўных сказаў, аналітычных канструкцый, поліпрэдыкатыўных структур, сінтаксічных амонімаў і непадзельных словазлучэнняў; аб паняційных і семантыка-сінтаксічных катэгорыях; аб канструкцыйна-сінтаксічнай аманіміі; аб сінтаксічнай кандэнсацыі і да т.п.

Прывядзем, для прыкладу, назвы асобных з такіх работ: Некоторые вопросы изучения синтаксических (подчинительных) связей в работах советских и чехословацких лингвистов // Вопросы языкознания. – 1968. - № 5. – С. 106-112; К характеристике номинативных предложений // Zeitschrift für Slawistik. – 1969. - №5. – С. 712-720; О взаимодействии семантики и синтаксиса (Понятийная категория и ее языковое выражение) // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1969. - № 6. – С. 101-108; Нататкі аб методыцы вывучэння сінтаксічна рэlevantных уласцівасцей слова // Prace Komisji Slowia-poznawstwa. – № 23. – Кракаў, 1971. – С. 33-40; Семантико-синтаксическая структура славянского предложения и проблема аналитических конструкций // Грамматическое описание славянских языков. Концепции и методы. – М., 1974. – С. 176-181; З праблематыкі семантыка-сінтаксічных катэгорый (Старонкі гісторыі пытання) // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. – 1974. - № 5. – С. 85-94; Синтаксическая конденсация и типы полипредикативных структур // Zeitschrift für Slawistik. – 1975. - № 5-6. – С. 788-795; Именные количественные словосочетания в белорусском языке на фоне болгарского // 5 Бюлетин за съпоставително изследване на българския език с други езици. – Сафія, 1976. – С. 34-41 і многія іншыя артыкулы.

Назапашаны тэарэтычны і навукова-практычны вопыт вырашэння пералічаных вышэй сінтаксічных праблем быў абагульнены А.Я. Міхневічам у працэсе падрыхтоўкі фундаментальнай манаграфіі “Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы” (Мн., 1976). У гэтай этапнай для даследчыка рабоце ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве разглядаюцца так званыя **скрытаграматычныя катэгорыі**, якія ў адрозненне ад традыцыйных граматычных катэгорый не маюць спецыфічных марфалагічных паказчыкаў, але шмат у чым вызначаюць сінтаксічную, лексічную і рэфэрэнтную спалучальнасць

слоў у маўленні. Менавіта рэальнае існаванне ў беларускай мове адпаведных скрытаграматычных катэгорый дазволіла даследчыку выявіць і ўсебакова апісаць шэраг селекцыйных (спалучальнасных) значэнняў граматычнага характару, такіх, як адчужальнасць/неадчужальнасць, партытыўнасць/непартытыўнасць, асертыўнасць/неасертыўнасць і іншыя. Гэтыя селектыўныя значэнні складаюць у сукупнасці даволі значны фрагмент семантыка-сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы. Далейшае развіццё аўтарам манаграфіі вучэння вядомага рускага граматыста І.І. Мешчанінава аб паняццёвых катэгорыях спрыяла вылучэнню ім розных тыпаў спалучальнасці слоў, у тым ліку так званай **рэферэнтнай спалучальнасці слоў**, у аснове якой ляжыць прасторава-часавая і прычынна-выніковая блізкасць у пазамоўнай рэчаіснасці тых прадметаў, з’яў, дзеянняў і іх уласцівасцей, што абазначаюцца гэтымі словамі. Даследчык прыходзіць да высновы, што рэферэнтную спалучальнасць слоў кожнай канкрэтнай мовы нельга зафіксаваць у выглядзе пэўнай сукупнасці правіл, бо яна “вызначаецца спалучальнасцю ўяўленняў аб пазамоўнай рэчаіснасці, якія ў сваю чаргу адлюстроўваюць сувязі і суадносіны саміх прадметаў, працэсаў і з’яў рэальнасці і абмежаваны грамадскім вопытам носьбіта мовы і моўнага калектыву ў цэлым. Гэты вопыт пастаянна змяняецца, і іменна па гэтай прычыне ў звычайнай мове нельга дакладна вызначыць усе магчымыя выпадкі ўжывання слова” (Гл. с. 138 згаданай вышэй манаграфіі).

Глыбока аналізуючы ўсемагчымыя пазамоўныя і ўнутрымоўныя фактары, ад якіх залежаць змены ў семантыцы сінтаксічных адзінак, А.Я. Міхневіч не мог абыйсці ўвагай існуючыя ўзаемаўплывы паміж семантыка-сінтаксічнай і лексіка-семантычнай сістэмамі беларускай мовы. У адрозненне ад многіх сучасных сінтаксістаў, якія лічаць сказ цэнтральнай адзінкай мовы, А.Я. Міхневіч слушна, на наш погляд, сцвярджае, што цэнтральнай адзінкай моўнай сістэмы ў цэлым і лексіка-семантычнай сістэмы ў прыватнасці з’яўляецца слова. Гэта дае яму магчымасць выказаць вельмі важнае для лексікалагічнай тэорыі меркаванне аб тым, што сістэмнае апісанне лексікі павінна зыходзіць у першую чаргу з асноўных уласцівасцей слова. Да апошніх жа звычайна адносяцца наступныя якасці: 1) здольнасць слова абазначаць прадметы, з’явы, падзеі і г.д., гэта значыць намінацыйная ўласцівасць слова; 2) здольнасць слова ўступаць у лексічныя сувязі з іншымі словамі ў маўленчай плыні, гэта значыць сінтагматычная ўласцівасць слова. У адпаведнасці з гэтымі асноўнымі ўласцівасцямі слова, на думку А.Я. Міхневіча, у рамках слоўнікавага складу любой мовы павінны існаваць лексічныя сістэмы двух тыпаў, а іменна: 1) намінацыйная лексічная сістэма, якая максімальна суадносіцца з пазамоўнай рэчаіснасцю і не выводзіцца з сінтагматычных структур, і 2) камунікацыйная лексічная сістэма, якая ў працэсе маўленчай дзейнасці цесна звязваецца з элементамі іншых частак агульнай моўнай сістэмы і цалкам выводзіцца з сінтагматычных структур (Гл. с. 129-131 манаграфіі).

Нарэшце, вялікая ўвага ў вышэйпамянёнай манаграфіі надаецца разгляду такой моўнай з’явы, як сінтаксічная аманімія. Аўтар удала паказаў, што

найлепшыя ўмовы для вывучэння шматлікіх існуючых і патэнцыяльна магчымых аманімічных сінтаксічных канструкцый стварае выкарыстанне такога граматычнага метаду, як трансфармацыйны аналіз. Усе пералічаныя вышэй станоўчыя рысы і якасці падрыхтаванай А.Я. Міхневічам манаграфіі прыцягнулі да яе шырокую ўвагу навуковай грамадскасці як у Беларусі, так і далёка за яе межамі. Усё гэта дало А.Я. Міхневічу аб'ектыўныя падставы з поспехам абараніць у 1976 г. аднайменную з манаграфіяй доктарскую дысертацыю. Усяго ж за 45 год сваёй навукова-педагагічнай дзейнасці ён прысвяціў вывучэнню беларускага сінтаксісу каля 90 публікацый, у тым ліку 2 грунтоўныя навуковыя манаграфіі.

Круты паварот у творчым лёсе А.Я. Міхневіча адбыўся пасля стварэння ў акадэмічным Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа ў 1977 г. сектара рускай мовы, першым загадчыкам якога ён быў прызначаны. У адрозненне ад даследаванняў беларускай мовы, удзел у якіх бяруць усе без выключэння падраздзяленні інстытута, што абумовіла вузкую спецыялізацыю такіх падраздзяленняў (аддзела лексікалогіі і лексікаграфіі, аддзела гісторыі беларускай мовы, аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі, аддзела сучаснай беларускай мовы і культуры мовы), даследаванне структурных і функцыянальных характарыстык рускай мовы і яе развіцця ва ўмовах беларуска-рускага блізкароднаснага двухмоўя стала галоўнай задачай аднаго сектара рускай мовы. Гэта з самага пачатку дзейнасці гэтага сектара вымушала яго кіраўніка разглядаць праблему вывучэння рускай мовы комплексна і рыхтаваць для такога комплекснага вывучэння адпаведныя кадры даследчыкаў. Дастаткова сказаць, што А.Я. Міхневічу давялося быць навуковым кіраўніком практычна ўсіх 8 кандыдацкіх дысертацый, што былі абароненыя супрацоўнікамі сектара рускай мовы на працягу 1979-1985 гг. Між тым тэматыка гэтых дысертацыйных даследаванняў ахоплівала праблемы супастаўляльнага вывучэння марфалогіі, лексікалогіі, словаўтварэння, акцэнтацыі і гісторыі беларускай і рускай моў.

Кіраўніцтва працай калектыву сектара рускай мовы, а таксама падрыхтоўкай дысертацый яго супрацоўнікамі вымагала ад А.Я. Міхневіча імклівага пашырэння кола асабістых навуковых інтарэсаў і хуткага назапашвання спецыяльных ведаў з такіх даволі розных і новых для яго галін моўнай навукі, як русістыка, сацыялінгвістыка, тыпалагічнае мовазнаўства, супастаўляльная лінгвістыка і нават перакладная лексікаграфія. З гэтай пазнавальнай праблемай Арнольд Яфімавіч справіўся бліскуча: пачынаючы з 1977 г., кожную з пералічаных вышэй лінгвістычных дысцыплін ён узбагаціў шматлікімі кніжнымі і часопіснымі публікацыямі.

Напрыклад, айчынную русістыку А.Я. Міхневіч папоўніў чатырма дзесяткамі сваіх навуковых прац. Сярод яго кніжных выданняў аб рускай мове, перш-наперш, трэба адзначыць задуманыя ім і падрыхтаваныя пад яго кіраўніцтвам і рэдакцыяй калектыву манаграфіі супрацоўнікаў сектара рускай мовы акадэмічнага Інстытута мовазнаўства “Русский язык в Белоруссии” (Мн., 1985) і “Культура русской речи в вопросах и ответах” (Мн., 1996), для якіх ён напісаў шэраг раздзелаў. Вялікую цікавасць у настаўнікаў рускай мовы і студэнтаў ВНУ

выклікаюць складзеная А.Я. Міхневічам асабіста хрэстаматыя “Рассказы о русском языке” (Мн., 1985) і падрыхтаваная ім сумесна з Г.В. Параскевіч брашура “Русская орфоэпия” (Мн., 1994).

У сваю чаргу, асобныя тэарэтычныя і навукова-метадычныя праблемы сучаснай русістыкі разгледжаны А.Я. Міхневічам у шэрагу грунтоўных артыкулаў. У ліку апошніх можна адзначыць наступныя работы: Пути совершенствования культуры русской речи в условиях белорусско-русского двуязычия // Культура русской речи в национальных республиках. – К., 1984. – С. 20-25; О некоторых лингводидактических особенностях школьных олимпиад по русскому языку // Олимпиады по русскому языку. – Мн., 1984. – С. 3-11 (сумесна з Л.К. Пятроўскай); О трех ортологических аспектах функционирования русского языка в Белоруссии // Культура русской речи в условиях национально-русского двуязычия. – М., 1985. – С. 43-55 (сумесна з іншымі аўтарамі); Тестирование на вступительном экзамене по русскому языку // Народная асвета. – 1994. - № 4. – С. 75-76; “Значение – смысл”: диссипативный процесс // Русский язык: система и функционирование. Материалы Междунар. науч. конф. – Ч. 1. – Мн., 2004. – С. 39-42 і іншыя работы. Пералічаныя вышэй і многія іншыя працы А.Я. Міхневіча па русістыцы выкліканы да жыцця глыбокім разуменнем таго, што “руская мова, якая натуральна ўвайшла ў жыццё мільёнаў людзей любой нацыянальнасці, служыць фактарам выключнага значэння ў эканамічным, палітычным і культурным жыцці нашай краіны, у збліжэнні ўсіх нацый і народнасцей, у іх далучэнні да багаццяў сусветнай цывілізацыі” (Гл. с. 3 прадмовы да кнігі “Рассказы о русском языке”).

Яшчэ больш важкі ўклад унесены А.Я. Міхневічам у развіццё агульнай і беларускай сацыялінгвістыкі, разгляду тэарэтычных і практычных праблем якой ён прысвяціў звыш пяці дзесяткаў сваіх работ. Сярод апошніх, перш за ўсё, неабходна назваць грунтоўны раздзел “Функцыі мовы і маўлення і праблема беларуска-рускага двухмоўя”, падрыхтаваны А.Я. Міхневічам для зборніка “Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў” (Мн., 1982. – С. 50-75), а таксама адну з першых у беларускім мовазнаўстве ўласна сацыялінгвістычных манаграфій “Общество – язык – политика” (Мн., 1988), напісаную ім сумесна з А.А. Лукашанцам і В.К. Шчэрбіным. Ва ўказаным раздзеле зборніка апісваецца створаная А.Я. Міхневічам арыгінальная класіфікацыя першасных і другасных функцый мовы і маўлення, якія яны выконваюць ва ўмовах блізкароднаснага беларуска-рускага двухмоўя. У сваю чаргу, на старонках манаграфіі “Общество – язык – политика” разглядаюцца матэрыяльныя, духоўныя і моўныя патрэбы грамадства, моўная сітуацыя ў свеце і ў нашай краіне, складаныя ўзаемаадносінны ідэалагічнай барацьбы і мовы, розныя тыпы моўнай палітыкі.

Па-сапраўднаму наватарскім характарам вызначаюцца тэарэтычныя артыкулы А.Я. Міхневіча, прысвечаныя ім разгляду найбольш складаных пытанняў сучаснай сацыялінгвістыкі. Так, у артыкуле “О языковом и лингвистическом статусе «нациолекта»” (Гл. у зборніку “Вариантность как свойство языковой системы”. – Ч. 1. – М., 1982. – С. 77-79) ён прывёў пераканаўчыя аргументы на

карысьць таго, што аб'ектыўна існуючы беларускі нацыялект рускай мовы, тым не менш, не “цягне” на статус самастойнага варыянта рускай літаратурнай мовы, таму моўная палітыка Беларусі ў адносінах такога нацыялекта павінна заключацца ў паступовым набліжэнні яго пры дапамозе арганізацыйных, навуковых, лінгвадыдактычных і іншых сродкаў да рускай літаратурнай мовы і дасягненні такім чынам гарманічнага, нязмешанага і каардынатыўнага беларуска-рускага двухмоўя. У сваю чаргу, шматаспектнае апісанне складанага механізма ўзаемаўплываў мовы і ідэалогіі ў грамадскай свядомасці прадстаўлена ў артыкуле А.Я. Міхневіча “Мова і ідэалогія” (Гл. у штогодніку “Беларуская лінгвістыка”. – Вып. 24. – Мн., 1983. – С. 3-9; Вып. 25. – Мн., 1984. – С. 3-9). Усебаковы аналіз моўных патрэб чалавека і грамадства ажыццяўляецца ў наступных работах А.Я. Міхневіча: Языковые потребности человека и общества (к постановке проблемы) // Русский язык. – Вып. 5. – Мн., 1985. – С. 3-34; Чалавек і яго мовы // Беларуская мова і літаратура ў школе. – 1988. - № 3. – С. 5-12; Семиологические потребности человека и проблема “языка межнационального общения” // Русский язык в условиях двуязычия и многоязычия: проблемы функционирования и исследования. – Мн., 1990. – С. 42-43; Язык как мера суверенитета государства, народа, личности // Язык и социум. I Междунар. науч. конф. – Мн., 1997. - С. 35-38; Об уровне развития общества судят по богатству общения // Беларуская думка. – 2001. - № 10. - С. 129-133 і іншых работах.

Тое, што калектыву сектара рускай мовы акадэмічнага Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа з самага пачатку яго работы давялося вывучаць рускую мову ва ўмовах яе штодзённага і шматаспектнага ўзаемадзеяння з беларускай мовай, абумовіла пільную патрэбу ў добрым знаёмстве А.Я. Міхневіча з тэорыяй і практыкай тыпалагічных і супастаўляльных даследаванняў на матэрыяле блізкароднасных і рознасістэмных моў. Наколькі плённым для пашырэння навуковага кругагляду даследчыка аказалася такое знаёмства з велізарнымі набыткамі сучаснай кампаратывістыкі, можна меркаваць па яго шматлікіх работах, прысвечаных разнастайным праблемам тыпалагічнага мовазнаўства і супастаўляльнай лінгвістыкі. Так, складаным граматычным пытанням тыпалагічнага вывучэння беларускай, рускай і іншых славянскіх моў прысвечаны наступныя публікацыі А.Я. Міхневіча: “Прэдыкатыўнае азначэнне” ў беларускай і іншых славянскіх мовах // Тыпалогія і ўзаемадзеянне славянскіх моў і літаратур. – Мн., 1973. – С. 156-157; Аспекты аналітызму ў славянскіх мовах // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках. – Ч. 1. – Гродна, 1982. – С. 203-204; К характеристике грамматического взаимодействия близкородственных славянских языков // Zeitschrift fur Slawistik. – 1985. - № 1. – С. 100-107; Тыпалагічная класіфікацыя моў, Тыпалогія моўная, Універсальная граматыка // Беларуская энцыклапедыя ў 18 т. - Т 16. - 2003. - С. 76-77, 234 і інш.

Яшчэ большая колькасць работ А.Я. Міхневіча змяшчае вынікі супастаўляльнага вывучэння беларускай і рускай, а таксама беларускай і іншых славянскіх моў. Перш-наперш, трэба адзначыць сабраныя і апублікаваныя ім

сумесна з І.К. Германовічам і П.П. Шубай амаль вычарпальныя матэрыялы да бібліяграфіі на тэму “Белорусско-русские языковые отношения: контакты, двуязычие, методика обучения”, якія на працягу дзесяцігоддзя друкаваліся ў міжведамасным зборніку “Русский язык” (Вып. 1-10. – Мн., 1981-1990) і сталі незаменнай інфармацыйнай крыніцай пры ажыццяўленні супастаўляльных даследаванняў на матэрыяле беларускай і рускай моў. У сваю чаргу, наколькі шырокім з’яўляецца ахоп розных пар моў у працэсе ажыццяўлення А.Я. Міхневічам супастаўляльных, кантрастыўных і канфрантацыйных даследаванняў, можна меркаваць па наступных працах даследчыка: Именные количественные словосочетания в белорусском языке на фоне болгарского // 5 Бюлетин за съпоставительно изследване на българския език с други езици. – Сафія, 1976. – С. 34-41; Konfrontacia slovenčiny s bielorustinou // Studia Academica Slovaca, 8. Prednasky XV. Letneho seminara slovenskeho jazyka a kultury. – Браціслава, 1979. – С. 215-226; К характеристике билингвизма как взаимодействия внешней и внутренней формы языков // Контакты русского языка с языками народов Прибалтики. – Рыга, 1984. – С. 157-164 (сумесна з П.І. Копаневым); Вазьмі маё слова...: Нататкі аб лексічным узаемаўплыве беларускай і рускай моў у кантэксце ўзаемадзеяння культур. – Мн., 1990 (сумесна з А.А. Гіруцкім); Англа-беларускі размоўнік. – Мн., 1992 (сумесна з Н.М. Навічэнка) і інш.

Усяго ж па праблемах супастаўляльна-тыпалагічнага даследавання розных моў А.Я. Міхневічам апублікавана каля трох дзесяткаў навуковых работ. Назапашаны ў іх тэарэтычны і навукова-метадычны патэнцыял дазволіў яму распрацаваць фундаментальную навуковую праграму даследаванняў па сістэмнаму супастаўляльнаму апісанню рознаўзроўневых сістэм беларускай і рускай моў (лексікі, словаўтварэння, марфалогіі, сінтаксісу, акцэнталогіі і інш.). Выкананне гэтай праграмы было разлічана на некалькі дзесяцігоддзяў напружанай працы ўсяго калектыву сектара рускай мовы Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа, а канчатковым вынікам гэтай працы павінна было стаць стварэнне серыі навуковых манаграфій, у якіх суадносныя аднаўзроўневыя сістэмы дзвюх блізкароднасных моў упершыню атрымалі б сваё поўнае і ўсебаковае сіметрычнае апісанне. На жаль, у сувязі са зменай кіраўніка сектара рускай мовы ў 1983 г. добра абгрунтаваная праграма даследаванняў была скарачана, а з запланаваных да выдання ў 1980-я гг. чатырох манаграфій да цяперашняга часу надрукавана толькі адна – “Сопоставительное описание русского и белорусского языков: Морфология” (Мн., 1990).

Лагічным працягам супастаўляльных даследаванняў А.Я. Міхневіча стала складанне ім перакладных (двухмоўных і шматмоўных) слоўнікаў. Пэўны лексікаграфічны вопыт Арнольдам Яфімавічам быў назапашаны яшчэ раней, у выніку яго актыўнага ўдзелу ў распрацоўцы беларускай часткі шматмоўнага “Словаря славянской лингвистической терминологии” (Т. 1-2. – Прага, 1977-1979), у складанні «Краткого словаря терминов красноречия», які ўвайшоў у

“Хрестоматию по лекторскому мастерству” (Мн., 1978. – С. 144-171), а таксама ў падрыхтоўцы да друку другога тома “Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы” (Мн., 1980), “Адваротнага слоўніка беларускай мовы” (у друку) і шматтомнага “Слоўніка мовы Якуба Коласа” (у друку). Таму цалкам заканамерным было абранне А.Я. Міхневічам для рэалізацыі ў якасці першай навукова-даследчай тэмы сектара рускай мовы лексікаграфічнага праекта па стварэнню перакладнога слоўніка прынцыпова новага (паралексічнага) тыпу. Тым больш, што сама з’ява паралексіі была А.Я. Міхневічам да таго часу належным чынам вывучана, аб чым сведчаць папярэднія яго публікацыі (Гл., напрыклад: Паралексы // Русский язык. – Вып. 1. – Мн., 1981. – С. 137-142). Практычны вынік выканання сектарам рускай мовы сваёй першай навукова-даследчай тэмы – выданне «Белорусско-русского паралексического словаря-справочника» пад рэд. А.Я. Міхневіча (Мн., 1985) – быў станоўча ацэнены навуковай грамадскасцю як у Беларусі, так і за яе межамі, а ініцыятар і кіраўнік гэтай тэмы быў адзначаны ў 1986 г. медалём ВДНГ СССР.

Не спыніў А.Я. Міхневіч сваю актыўную лексікаграфічную дзейнасць і пасля пераходу ў 1983 г. з Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа на іншую работу. Менавіта аб гэтым сведчаць падрыхтаваныя ім у наступныя гады шматлікія даведачныя выданні рознага тыпу: “Краткий орфоэпический словарь” (Мн., 1984); “Русско-белорусский разговорник” (Мн., 1991); “Англа-беларускі размоўнік” (Мн., 1992; сумесна з Н.М. Навічэнка); “Якуб Колас радзіць, разважае, смяецца... Выбраныя выслоўі народнага паэта” (Мн., 2002); “Говорите правильно. Краткий словарь-справочник” (Мн., 2002); “Алтар Стала: Маленькая, не зусім сур’ёзная энцыклапедыя звестак пра застолле, звычаі, тосты, віно” (Мн., 2003), “Слоўка за слоўкам: алфавітны даведнік па культуры беларускай мовы для ўсіх” (Мн., 2006; сумесна з Л.П. Кунцэвіч, Ю.В. Назаранка) і інш.

Пры гэтым даследчык не абмежаваўся выкананнем вельмі працаёмкіх, але шмат у чым практычных абавязкаў складальніка пералічаных вышэй даведнікаў. Для многіх з іх ён упершыню распрацаваў тэарэтычныя прынцыпы складання слоўнікаў такіх тыпаў. Назапашаным складальніцкім і металексікаграфічным вопытам А.Я. Міхневіч шчыра падзяліўся з айчыннымі лексікографамі і іншымі катэгорыямі чытачоў, надрукаваўшы наступныя вельмі грунтоўныя тэарэтычныя артыкулы: Об использовании материалов паралексического словаря в средней школе // Белорусско-русский паралексический словарь-справочник. – Мн., 1985. – С. 362-365; О принципах создания школьного словаря по культуре русской речи в условиях близкородственного двуязычия // Принципы и методы социолингвистических исследований. – М., 1989. – С. 123-129; Культуралагічны слоўнік: пытанне словапіса // Тэрміналагічны бюлетэнь. – Вып. 1. – Мн., 1997. – С. 29-41; Тэзаўрус // Беларуская энцыклапедыя ў 18 т. – Т. 16. – Мн., 2003. – С. 105; Арталагічны даведнік: асноўныя тыпы артыкулаў // Працы кафедры сучаснай

беларускай мовы. – Вып. 3. – Мн., 2004. – С. 15-22 і іншыя публікацыі металексікаграфічнага характару.

Хуткі і трывалы поспех, якога А.Я. Міхневіч дабіўся ў канцы 70-х – пачатку 80-х гг. у новых для сябе галінах лінгвістычнай навукі (русістыка, сацыялінгвістыка, тыпалагічнае мовазнаўства, супастаўляльная лінгвістыка, перакладная і аднамоўная лексікаграфія), заслугоўвае асаблівай павагі, паколькі ў гэты ж самы час ён працягваў свае папярэднія даследаванні ў галіне беларускай граматыкі, лексікалогіі, красамоўства, культуры мовы і інш. Так, вынікі далейшага вывучэння скрытаграматычных катэгорый і іншых граматычных з’яў беларускай мовы адлюстраваны ў наступных працах даследчыка: Залоговое значение взаимности и проблема “скрытой” грамматики (на материале белорусского языка) // Проблемы теории грамматического залога. – Л., 1978. – С. 186-193 (сумесна з Л.А. Антанюк); Сінтаксічная перабудова падпарадкавальных словазлучэнняў у сказе (тэксце) // Беларуская лінгвістыка. – Вып. 13. – Мн., 1978. – С. 53-57; Слова ў яго адносінах да скрытаграматычных катэгорый // *Studia gramatyczne*. – Т. V. – Кракаў, 1982. – С. 99-104; Об одном аспекте оптимизации грамматического описания языка // Оптимизация грамматики в свете ленинской теории отражения. – Кішынёў, 1982. – С. 63-65; Граматычныя ідэі А.А. Патабні і праблематыка “скрытай” граматыкі // Наукова спадщина О.О. Потебні і сучасна філологія. – Кіеў, 1985. – С. 89-97; Конструкции с предикатными актантами типа “глагол + инфинитив” в белорусском языке // Типология конструкций с предикатными актантами. – Л., 1985. – С. 97-100; О типах аналитических структур в белорусском языке // Вопросы словообразования и номинативной деривации в славянских языках. Материалы III респуб. конф. – Гродна, 1990. – С. 20-25, Словазлучэнне: нарматыўныя аспекты ўтварэння і ўжывання. – Мн., 2005. – 40 с. (сумесна з Т.Р. Рамза) і інш.

У сваю чаргу, папярэднія лексікалагічныя даследаванні А.Я. Міхневіча па праблемах лексічнай сістэмнасці і беларускай этымалогіі былі дапоўнены ў апошнія тры дзесяцігоддзі цікавымі работамі ў галіне беларускай тэрміналогіі, ідыяматыкі, лексічнай стылістыкі і гісторыі лексікалогіі. Да ліку такіх работ можна аднесці, напрыклад, наступныя публікацыі даследчыка:

1) па тэрміналогіі: Термины в сфере популяризации знаний // Научно-техническая революция и проблемы культуры языка науки и терминологии. – Вільнюс, 1983. – С. 62-65; История, современное состояние и задачи терминологической работы в БССР // Проблемы разработки и упорядочения терминологии в академиях наук союзных республик. – М., 1983. – С. 200-208 (сумесна з Л.А. Антанюк); Беларуская лінгвістычная тэрміналогія на іншаславянскім фоне // Славянская лингвистическая терминология. – Кіеў, 1984. – С. 61-68 (сумесна з М.Р. Суднікам); “Друкарка” против принтера (Інтэрв’ю, дадзенае карэспандэнту Вользе Тамашэўскай) // Поиск. – 1993. – 1 кастрычніка. – С. 16 і некаторыя іншыя публікацыі;

2) па ідыяматыцы: Афарыстыка Якуба Коласа (Да пастаноўкі праблемы) // Беларуская лінгвістыка. – Вып. 22. – Мн., 1983. – С. 59-65; Эстэтыка малых

слоўных форм і нацыянальная культура // Эстетика и культура: Проблемы теории и практики. – Мн., 2001. – С. 97-109; Выслоўі і афарызмы Якуба Коласа // Польша. – 2001. - № 11. – С. 230-261 (сумесна з Ю.В. Назаранка); Афоризмы. Изречения // Языковая природа афоризма. Очерки и извлечения. – Могилев, 2001. – С. 212-216; “...Што трэба нам для справы людскасці і краю” (Афарыстыка Якуба Коласа) // Слова – літаратура – культура. Матэрыялы III Міжнар. навук. канф. Да 120-годдзя з дня нараджэння Я. Купалы і Я. Коласа. – Мн., 2002. – С. 20-25; Идиоматика // Белорусский и другие славянские языки: семантика и прагматика. Материалы Междунар. науч. конф. “Вторые Супруновские чтения”. – Мн., 2002. – С. 89-95; Заметки по семиотике афоризмов Станислава Ежи Леца // Польский язык среди других славянских языков – 2004. Конф., посвящ. памяти проф. А.Е. Супруна. – Мн., 2004. – С. 142-146 і інш.;

3) па лексічнай стылістыцы: Мастерство живого слова. – М., 1988. – 64 с. (Сумесна з іншымі аўтарамі); “Праздное слово”, или глоссолалическая функция языка // Стратегии коммуникативного поведения. Материалы докл. Междунар. науч. конф. – Ч. 1. – Мн., 2001. – С. 124-126; “Слово, сказанное умело”, или композиция лекции как коммуникативная тактика // Коммуникативные стратегии. Материалы докл. Междунар. науч. конф. – Ч. 1. – Мн., 2003. – С. 19-23; Агнонимы – феномен языка, знания или культуры? // Язык и социум. Материалы VI Междунар. науч. конф. – Ч. 1. – Мн., 2004. – С. 61-65 і інш.;

4) па гісторыі лексікалогіі: Жывая спадчына / Склад. А.Я. Міхневіч, Т.В. Кузьмянкова, Л.П. Кунцэвіч. – Мн., 1992. – 224 с.; Слова беларускае. 3 гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі / Склад. і рэд. А.Я. Міхневіч. – Мн., 1994. – 273 с. і інш.

Нарэшце, у галіне культуры мовы кіраванне планавымі даследаваннямі сектара рускай мовы гарманічна спалучалася ў А.Я. Міхневіча з яго ініцыятыўнымі навуковымі распрацоўкамі разнастайных праблем беларускай мовы. Інакш кажучы, на працягу ўсёй навуковай дзейнасці А.Я. Міхневіча галоўным клопам і любімым аб’ектам яго даследаванняў была і застаецца беларуская мова. Пры гэтым даследчыка цікавяць як практычныя, лінгвадыдактычныя і навукова-метадычныя, пытанні павышэння моўнай культуры яе носьбітаў, так і распрацоўка складаных тэарэтычных праблем культуры роднай мовы.

Практычны ўклад А.Я. Міхневіча ў беларусістыку вымяраецца дзесяткамі грунтоўных навукова-метадычных прац. Напрыклад, толькі падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў па беларускай мове, што былі падрыхтаваны да друку з удзелам А.Я. Міхневіча і потым неаднойчы перавыдаваліся, набярэцца больш за дзесятак. Так, з 1978 г. па 1990 г. 8 перавыданняў вытрымаў напісаны ім сумесна з Н.В. Вашчатынскай і Л.І. Шаўчэнка падручнік для 4 класа школ з рускай мовай навучання “Беларуская мова”. У сваю чаргу, напісаны ім сумесна з А.А. Крывіцкім і А.І. Падлужным практычны дапаможнік «Белорусский язык для небелорусов» (Мн., 1973) быў перавыдадзены ў 1978 г. Пазней з гэтымі ж сааўтарамі А.Я. Міхневіч падрыхтаваў новае вучэбнае выданне – “Белорусский

язык для говорящих по-русски” (Мн., 1990). Вельмі многім чытачам газеты «Вечерний Минск» прыйшоўся даспадобы і газетны варыянт падручніка “Белорусский язык для всех”, урокі №№ 21-25 з якога, падрыхтаваныя А.Я. Міхневічам, друкаваліся ў гэтай газеце на працягу трох месяцаў у 1990-1991 гг. Быў распрацаваны А.Я. Міхневічам (сумесна з А.В. Зубавым) і камп’ютэрны варыянт такога падручніка – “Беларуская мова: Камп’ютэрныя сцэнарыі для навучання рускамоўных” (Мн., 1999. – 148 с.), стварэнню якога спадарожнічалі шматлікія больш дробныя публікацыі па камп’ютэрнай тэматыцы: Камп’ютэр у навучанні беларускай мове тых, хто гаворыць па-руску // Компьютерные программы в обучении белорусскому и иностранным языкам. – Мн., 1994. – С. 3-4 (сумесна з Н.В. Зігмантовіч і А.В. Зубавым); Пакет программ для обучения белорусскому языку // Компьютерные программы в обучении белорусскому и иностранным языкам. – Мн., 1995. – С. 47-48; Об использовании мультимедийных технологий для подготовки CD-публикаций по гуманитарным наукам // Атэстацыя. – 2002. - № 7. – С. 94-98 (сумесна з А.Я. Шыфрыным); “Камп’ютэрная скарбніца” нацыянальнай культуры // Беларусь. – 2003. - № 6. – С. 19 і інш.

Надзвычай разнастайны тэарэтычны ўклад А.Я. Міхневіча ў беларусістыку. Перш-наперш, трэба адзначыць работы даследчыка, прысвечаныя стану беларускай мовы і павышэнню моўнай культуры розных груп яе носьбітаў: Problemy jazykowej kultury w Białorusku // Spisovny jazyk a jazykova kultura. – Браціслава, 1978. – С. 107-109; Да характарыстыкі беларускай літаратурнай мовы ў яе сучасным стане // Slavia. – 1984. – Т. 53. -№ 3-4. – С. 313-321; Аб некаторых сінтаксічных цяжкасцях беларускай мовы // Беларуская мова: Пытанні культуры мовы. – Мн., 1987. – С. 126-142; З назіранняў над сучасным тэатральным вымаўленнем // Беларуская і руская мовы ў Беларусі: Праблемы функцыянавання і ўзаемадзеяння. – Мн., 1997. – С. 50-51; Культура мовы // Беларуская энцыклапедыя ў 18 т. – Т. 9. – Мн., 1999. – С. 12; Аб магчымасці праграмавання культурна-моўнага развіцця // Język a tożsamość na pograniczu kultur. Prace katedry kultury białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku. – Вып. 1. – Беласток, 2000. – С. 159-161; Тэарэтычная граматыка сучаснай беларускай літаратурнай мовы // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. – Вып. 2. – Мн., 2003. – С. 3-7; Мова. Моўца. Маўленне: Культурна-моўныя нататкі // Настаўніцкая газета. – 2005. – 22 сакавіка, 12 мая, 4 чэрвеня; Беларусский язык // Языки мира. Славянские языки. – М., 2005. – С. 548-594 (сумесна з іншымі аўтарамі) і многія іншыя беларусазнаўчыя працы даследчыка.

Па-другое, вялікую цікавасць усіх беларусістаў выклікаюць работы А.Я. Міхневіча па гісторыі беларускай мовы і айчыннага мовазнаўства, а таксама падрыхтаваныя ім персаналіі вядомых мовазнаўцаў Беларусі. У ліку такіх работ і персаналій можна адзначыць наступныя публікацыі: Член-карэспандэнт Акадэміі навук БССР Міхаіл Раманавіч Суднік. Да 70-годдзя з дня нараджэння // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. – 1980. - № 6. – С. 130-132; Талент магутны, шматгранны, чалавечны. Да 85-годдзя з дня

нараджэння акадэміка К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы) // Беларуская лінгвістыка. – Вып. 20. – Мн., 1981. – С. 3-7; Міхаіл Раманавіч Суднік (Да 80-годдзя з дня нараджэння) // Беларуская лінгвістыка. – Вып. 38. – Мн., 1990. – С. 77-78; Першая беларуская граматыка для школ // Жывая спадчына. – Мн., 1992. – С. 214-223; Настаўнік. Метадыст. Вучоны: Да 70-годдзя В.У. Протчанкі // Роднае слова. – 2000. - № 4. – С. 30-31; Рэквіем // Чтения, посвященные памяти П.П. Шубы (К 75-летию со дня рождения). – Мн., 2001. – С. 3; Лінгвістычныя традыцыі на Беларусі. Накід праграмы гісторыі беларускай лінгвістыкі па працах Л.М. Шакуна // Письменник-мова-стыль. Матэрыялы II Міжнар. канф., прысвечанай 75-годдзю з дня нараджэння праф. Л.М. Шакуна. – Мн., 2002. – С. 402-407; Стваральнік шматграннай навуковай школы (Віктару Мартынаву – 80 гадоў) // Голас Радзімы. – 2004. – Люты. – С. 9 і некаторыя іншыя публікацыі.

Азіраючы гэту безліч манаграфій, падручнікаў, слоўнікаў, хрэстаматый і дапаможнікаў, грунтоўных навуковых артыкулаў і невялічкіх газетных нататак, прысвечаных А.Я. Міхневічам самым розным праблемам і аспектам беларускай мовы, нельга не падзівіцца шырыні яго беларусазнаўчага кругагляду і ўсеабдымнасці рэалізаваных ім на матэрыяле роднай мовы творчых задум. Гэта пачуццё здзіўлення амаль не пакідае тых яго калег і проста добрых знаёмых, якія ведаюць, што на працягу ўсёй сваёй навуковай дзейнасці, якая доўжыцца ўжо пяты дзесятак гадоў, Арнольд Яфімавіч ніколі не быў кабінетным вучоным, які дбае толькі пра свае навуковыя даследаванні і публікацыі. Усе гэтыя дзесяцігоддзі штодзённае жыццё даследчыка поруч з няспыннай навуковай працай было напоўнена актыўнай навукова-арганізацыйнай і педагагічнай дзейнасцю, выкананнем шматлікіх і разнастайных грамадскіх абавязкаў і даручэнняў.

Так, доўгі час А.Я. Міхневіч з'яўляўся адным з найбольш актыўных лектараў рэспубліканскага таварыства “Веды”, за што ён неаднаразова адзначаўся ганаровымі граматамі і дыпламамі памянёнага таварыства. Шырокі ўдзел у лекцыйных праграмах гэтай грамадскай арганізацыі даў яму рэальную магчымасць апрабіраваць свае тэарэтычныя напрацоўкі ў галіне рыторыкі і прамоўніцкага мастацтва. На працягу некалькіх дзесяцігоддзяў А.Я. Міхневіч выкладае ў розных сталічных і абласных ВНУ Беларусі, піша шматлікія вучэбна-метадычныя дапаможнікі і артыкулы, кіруе аспіранцкімі і студэнцкімі работамі, кансультуе даследчыкаў, якія рыхтуюць доктарскія дысертацыі. Сёння сярод вучняў Арнольда Яфімавіча - 3 дактары навук і 15 кандыдатаў навук. Менавіта за гэту актыўную навукова-педагагічную дзейнасць яму яшчэ ў 1980 г. прысвоена званне прафесара, а таксама ўручаны знак “Выдатнік народнай адукацыі” Міністэрства асветы Беларусі. Акрамя таго, за актыўны ўдзел у распаўсюджванні навуковых ведаў вучоны ўзнагароджаны ў 1982 г. Ганаровай граматай Вярхоўнага Савета БССР.

З 1966 г. А.Я. Міхневіч паспяхова прадстаўляе лінгвістычную навуку Беларусі за мяжой, куды яго запрашаюць для чытання лекцый, дакладаў і ўдзелу ў шматлікіх міжнародных навуковых з'ездах, кангрэсах, канферэнцыях і

чытаннях. Дастаткова сказаць, што за чатыры дзесяцігоддзі ён ажыццявіў некалькі дзесяткаў паездак у такія развітыя ў навуковых адносінах краіны свету, як Англія, Балгарыя, Венгрыя, Германія, Польшча, Чэхаславакія, Югаславія, а таксама ва ўсе рэспублікі былога СССР. Яшчэ адным паказчыкам высокага навуковага аўтарытэту А.Я. Міхневіча, якім ён заслужана карыстаецца ў міжнароднай супольнасці лінгвістаў, з’яўляецца той факт, што каля сотні яго навуковых прац было апублікавана за межамі Беларусі, пры гэтым чвэрць з іх – у краінах далёкага замежжа. У прыватнасці, работы А.Я. Міхневіча друкаваліся на англійскай, балгарскай, македонскай, малдаўскай, нямецкай, польскай, сербскахарвацкай, славацкай, узбекскай, украінскай, чэшскай і іншых мовах. Нарэшце, пра высокі міжнародны аўтарытэт А.Я. Міхневіча сведчыць абранне яго віцэ-прэзідэнтам Беларуска-нямецкай асацыяцыі культурна-асветных ініцыятыў у 1995 г., акадэмікам Міжнароднай акадэміі навук Еўразіі і кіраўніком Польшка-беларускай школы “Нясвіжская акадэмія” па адраджэнню культурных ландшафтаў краін Усходняй Еўропы ў 1998 г.

Аднак, як бы напружана не складваўся графік навуковай, выкладчыцкай, выязной, лекцыйнай і іншай работы А.Я. Міхневіча, ён заўсёды знаходзіць час, каб пры дапамозе друкаванага слова шчыра павіншаваць з юбілеем калегу, асабіста падтрымаць добрую навуковую кнігу, напісаўшы з нагоды яе выхаду ў свет аб’ектыўную рэцэнзію. Напрыклад, кола асоб, якім Арнольд Яфімавіч прысвяціў свае юбілейныя артыкулы і персаналіі, уключае вядомых беларускіх пісьменнікаў (Якуб Колас, Кандрат Крапіва, Барыс Сачанка, Янка Сіпакоў і інш.), мовазнаўцаў (Таццяна Валынец, Аляксандр Гардзей, Надзея Еўчык, Аляксандр Лукашанец, Віктар Мартынаў, Генрых і Юрый Панкрацы, Васіль Протчанка, Міхаіл Суднік, Ірына Токарава, Павел Шуба і інш.), дзеячаў навукі і культуры Беларусі (Ліцыній Намыслоўскі і інш.). Яшчэ шырэй кола айчынных і замежных даследчыкаў, на чые кнігі А.Я. Міхневіч адгукнуўся ў друку сваёй рэцэнзіяй або рэфератам: Л. Антанюк, В. Барнетава, Х. Белічава-Кржыжкава, Р. Болдыраў, А. Гіруцкі, К. Гуртыг, М. Затаўканюк, Г. Іжакевіч, В. Кананенка, Я. Качала, О. Лешка, Ю. Папоў, Т. Рамза, Р. Салганік, З. Скумалава, В. Стракава, Ф. Філін, Э. Шыкунова, А. Яўдошанка і інш. І ўжо зусім на многія сотні ідзе лік маладых і больш сталых даследчыкаў мовы, чые навуковыя публікацыі, дысертацыі ці добра падрыхтаваныя даклады Арнольд Яфімавіч падтрымаў сваім шчырым і добразычлівым вусным выступленнем на навуковых канферэнцыях, вучоных саветах і іншых сходах мовазнаўчай грамадскасці.

Уся гэтая напружаная і шматаспектная лінгвістычная дзейнасць А.Я. Міхневіча на працягу 60-80-х гг. дапамагла яму дасягнуць той вышыні ў разуменні існуючых мовазнаўчых праблем, з якой адкрываюцца прынцыпова новыя шляхі іх вырашэння. Такі па-сапраўднаму наватарскі падыход да разгляду найбольш актуальных праблем сучаснай лінгвістыкі звычайна ўласцівы для лепшых спецыялістаў па агульнаму і тэарэтычнаму мовазнаўству.

Сваю схільнасць да працы ў гэтай, бадай, самай складанай галіне айчыннай лінгвістыкі А.Я. Міхневіч выявіў яшчэ ў 70-я гг., калі ён апублікаваў шэраг энцыклапедычных артыкулаў, прысвечаных экзатычным мовам (берберскім мовам, мовам банту, індзейцаў Амерыкі, бірманскай, егіпецкай і іншым мовам свету), а таксама асобным раздзелам і этапам развіцця лінгвістычнай навукі (граматыцы, розным тыпам пісьма, младаграматыкам, структурнай лінгвістыцы). Аднак менавіта ў 80-я гг. аналітычныя здольнасці і тэарэтыка-метадалагічныя схільнасці А.Я. Міхневіча, дапоўненыя назапашаным вопытам вырашэння ім шматлікіх і разнастайных практычных праблем у галіне беларусістыкі, русістыкі, сацыялінгвістыкі, тыпалагічнага і супастаўляльнага мовазнаўства, дазволілі яму паставіць і вырашыць шэраг навукова-арганізацыйных задач агульнамовазнаўчага значэння.

Перш-наперш, трэба адзначыць, што А.Я. Міхневіч выступіў у якасці заснавальніка і рэдактара шэрага лінгвістычных серый і зборнікаў: “Беларуская мова: Гісторыя і сучаснасць”, “Библиотека учителя русского языка”, “Скарбы мовы”, “Жывая спадчына”, “Слова беларускае”, “Язык. Знание. Коммуникация. Культура” (сумесна з І.І. Токаравай і Г.М. Траццяковай) і інш. Па сутнасці ён, бадай, першым сярод айчынных мовазнаўцаў зразумеў жыццёвую неабходнасць у пераадоленні відавочнага разрыву, які ўтварыўся паміж неабсяжным аб’ёмам тэарэтычных і практычных ведаў, назапашаных сучаснай лінгвістыкай, і той адносна невялікай сумай пераважна практычных ведаў і моўных навыкаў, што здолела засвоіць для сваіх патрэб наша грамадства. Без ліквідацыі ці хаця б істотнага змяншэння гэтага разрыву айчынныя мовазнаўцы наўрад ці дачакаюцца разумення і падтрымкі з боку беларускага грамадства ў вырашэнні сваіх спецыфічных праблем. Вось чаму з такой цікавасцю і ўдзячнасцю была сустрэта спецыялістамі ініцыятыва А.Я. Міхневіча аб выданні серыі навукова-папулярных брашур з агульнай назвай “Скарбы мовы”, разлічанай на самага шырокага чытача.

Распачалося выданне серыі “Скарбы мовы” брашурай А.Я. Міхневіча “В глубь слова человеческого: Наука о языке и ее разделы” (Мн., 1982). У гэтай брашурцы Арнольдам Яфімавічам быў зададзены выключна шырокі пералік існуючых лінгвістычных дысцыплін і напрамкаў, асвятленне зместу якіх павінна было стаць задачай наступных брашур гэтай серыі. Аўтарамі такіх брашур, якія выдаваліся штогод на працягу дзесяцігоддзя, сталі вядомыя айчынныя спецыялісты з адпаведных галін мовазнаўства: А.Я. Міхневіч, В.М. Нікіцевіч (агульнае мовазнаўства), А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, В.В. Рудакоўскі, У.М. Свяжынскі, І.П. Шпадарук (гісторыя мовы), А.А. Каўрус, Н.В. Фядотава (культура мовы), В.М. Украінцаў (славяназнаўства), А.А. Крывіцкі (лінгвагеаграфія), І.Я. Лепешаў (фразеалогія), Т.М. Валынец (мова міжнацыянальных зносін), В.К. Шчэрбін (лексікаграфія), М.Р. Прыгодзіч (словаўтварэнне), Л.Ц. Выгонная (фанетыка і правапіс), В.А. Маслава (псіхалінгвістыка), М.А. Палкін (мова паэзіі). Бліжэй да завяршэння гэтай серыі А.Я. Міхневіч папоўніў яе яшчэ адной сваёй брашурай – “Язык, которого нет...”

(Мн., 1988), у якой раскрыў выключнае багацце зместу паняцця “мова”: яно ахоплівае жывыя і мёртвыя натуральныя мовы, штучныя міжнародныя мовы (эсперанта, валяпюк, інтэрлінгва і інш.) і блізкія да іх розныя знакавыя сістэмы (мовы праграмавання ці алгарытмічныя мовы, мовы музыкі, мастацтва, кіно і харэаграфіі, сігнальныя коды жывёл і да т.п. з’явы). Усяго ж у серыі “Скарбы мовы” было апублікавана каля двух дзесяткаў займальна напісаных навукова-папулярных брашур пра мову і мовазнаўства. Пасля завяршэння выдання ўсіх запланаваных брашур серыі А.Я. Міхневіч як ініцыятар гэтай шматгадовай работы падвёў канчатковы вынік зробленаму: “Значэнне серыі кніжак “Скарбы мовы” ў тым, што яны задавальняюць цікавасць падлеткаў, у займальна-папулярнай форме даюць моладзі навуковыя веды, фарміруюць навуковы светапогляд чытыча, накіроўваюць яго пазнавальныя інтарэсы, прыцягваюць увагу да аднаго з вельмі істотных бакоў дзейнасці чалавека, абуджаюць цікавасць да гісторыі роднага краю і роднага слова” (Гл.: Міхневіч А.Я. “Скарбы мовы” //Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994. – С. 494-495).

Пачаткам новага этапу ў развіцці беларусістыкі і айчыннага мовазнаўства ў цэлым, этапу сінтэзу назапашаных ведаў па агульнаму мовазнаўству і беларускай філалогіі ў рамках усеабдымнага галіновага энцыклапедычнага даведніка, стала рэалізацыя новай ініцыятывы А.Я. Міхневіча – падрыхтоўкі і выдання пад яго рэдакцыяй энцыклапедыі “Беларуская мова” (Мн., 1994). Трэба сказаць, што на момант выдання гэтага унікальнага даведніка на постсавецкай прасторы існавала ўсяго адна падобная праца – энцыклапедыя “Русский язык” (М., 1979), аднак яе аб’ём у два з паловай разы быў меншы, чым аб’ём энцыклапедыі “Беларуская мова”. Акрамя таго, ад энцыклапедыі “Русский язык”, артыкулы якой былі напісаны падкрэслена акадэмічнай навуковай мовай, беларускі даведнік выгадна адрозніваўся сваім навукова-папулярным стылем і займальнай формай выкладу моўных звестак. Ажыццявіць выключна вялікі аб’ём навукова-арганізацыйнай, рэдактарскай і асабістай аўтарскай работы па рэалізацыі гэтага унікальнага лексікаграфічнага праекта А.Я. Міхневічу дапамаглі яго дасканалы і ўсебаковае веданне беларускай мовы, багаты вопыт складання слоўнікаў розных тыпаў і актыўны ўдзел у падрыхтоўцы артыкулаў для першай універсальнай “Беларускай Савецкай Энцыклапедыі” ў 12 т (Мн., 1969-1975) і шэрага галіновых энцыклапедычных даведнікаў. Дастаткова сказаць, што яшчэ да пачатку работы над энцыклапедыяй “Беларуская мова” толькі ў рамках пяці папярэдніх беларускамоўных энцыклапедычных выданняў А.Я. Міхневіч апублікаваў звыш шасці дзесяткаў сваіх артыкулаў. Пэўным чынам паспрыяў сістэматызацыі ўяўленняў і ведаў А.Я. Міхневіча пра гісторыю і сучасны стан беларускай мовы, відаць, і яго ўдзел (поруч з М.В. Бірылам, Ю.Ф. Мацкевіч і Н.В. Рогавай) у напісанні вялікага шматаспектнага раздзела “Белорусский язык” для міжнароднай калектыўнай манаграфіі “Языки мира: Славянские языки”, якая

была апублікавана Інстытутам мовазнаўства Расійскай акадэміі навук толькі ў 2005 г.

Аднак менавіта пры падрыхтоўцы энцыклапедыі “Беларуская мова” ў поўнай меры раскрыўся навукова-арганізацыйны і агульнамовазнаўчы патэнцыял даследчыка. Для дадзенага выдання А.Я. Міхневічам асабіста падрыхтаваны “Слова да чытача” і 27 грунтоўных артыкулаў з наступным зместам: аб асноўных раздзелах лінгвістычнай навукі (“Граматыка”, “Семантыка”, “Сінтаксіс”); аб мовах свету, іх разнавіднасцях і класіфікацыях (“Мова жэстаў”, “Народы і мовы свету”, “Родная мова”, “Сацыяльна-функцыянальная, або сацыяльная, класіфікацыя моў”); аб адносінах мовы і грамадства, мовы і іншых форм грамадскай свядомасці (“Логіка і мова”, “Мова і грамадства”, “Мова і музыка”); аб найбольш складаных моўных з’явах (“Актуальнае члянэнне сказа”, “Аманімія”, “Мадальнасць”, “Семантыка-сінтаксічная непадзельнасць”, “Сінтэтызм і аналітызм”); аб ключавых лінгвістычных паняццях (“Дыялог і маналог”, “Кантэкст”, “Красамоўства”, “Крылатыя словы”, “Сінтаксічныя нормы”, “Словазлучэнне”) і аб іншых мовазнаўчых пытаннях. Усім зместам пералічаных вышэй артыкулаў А.Я. Міхневіч пацвярджае слушнасць выказанай ім у рэдактарскім “Слове да чытача” думкі аб тым, што “мова наша – не адна ў свеце. Тысячамі ніцей – праз гук, слова, сказ, тэкст, стыль, твор, асобу, край і саму зямлю – спалучана яна з жывымі і мёртвымі мовамі іншых народаў. І таму расказ пра беларускую мову не можа не быць адначасова і аповесцю пра далёкія і блізкія нам мовы і культуры – ад старажытнагрэчаскай да маладой македонскай” (Гл.: Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994. – С. 6).

Апрача напісання амаль трох дзесяткаў артыкулаў для энцыклапедыі “Беларуская мова”, А.Я. Міхневіч выканаў велізарны аб’ём работы па рэцэнзаванню і рэдагаванню артыкулаў усіх 130 сааўтараў гэтага энцыклапедычнага даведніка. Сямігадовая (з 1986 па 1993 год) напружаная і зладжаная праца такога вялікага аўтарскага калектыву на чале з вопытным навуковым рэдактарам дала добры вынік: энцыклапедыя “Беларуская мова” стала настольнай кнігай не толькі для пераважнай большасці беларускіх мовазнаўцаў, настаўнікаў і студэнтаў, але і для многіх замежных даследчыкаў, пра што сведчаць шматлікія станоўчыя рэцэнзіі і водгукі ў перыядычным друку розных славянскіх краін з нагоды яе выдання. У 1998 г. энцыклапедыі “Беларуская мова” прысуджана Дзяржаўная прэмія Рэспублікі Беларусь у галіне навукі і тэхнікі, а 6 з 130 яе сааўтараў (А.Я. Міхневіч, І.К. Германовіч, А.М. Булыка, П.П.Шуба, В.К. Шчэрбін і Б.А. Плотнікаў), якія ўнеслі найбольш важкі ўклад у яе стварэнне, напісаўшы па 16 і больш энцыклапедычных артыкулаў кожны, атрымалі званні лаўрэатаў Дзяржаўнай прэміі. Усё гэта стала магчымым дзякуючы стратэгічнаму бачанню і арганізатарскім здольнасцям А.Я. Міхневіча, які ў бурлівы і насычаны самымі рознымі падзеямі перабудовачны час канца 80-х гг. здолеў першым разгледзець пільную грамадскую патрэбу ў стварэнні галіновага энцыклапедычнага даведніка,

прысвечанага цалкам беларускай мове як мове тытульнай нацыі нашай дзяржавы, а потым распрацаваць па-навуковаму абгрунтаваны праект такога даведніка і аб'яднаць 130 даследчыкаў агульнай працай па рэалізацыі гэтага лексікаграфічнага праекта.

Відаць, менавіта гэтыя і іншыя якасці А.Я. Міхневіча – выключна шырокі лінгвістычны круггляд і пастаяннае імкненне да ўстанаўлення гарманічных адносін паміж беларускай і іншымі славянскімі мовамі, высокая філалагічная культура і эрудыцыя, вялікі даследчыцкі і вучэбна-метадычны патэнцыял, значны навукова-арганізацыйны вопыт і прыроджаны дар педагога – сталі прычынай запрашэння яго ў 1991 г. на працу ў якасці прарэктара па навуковай рабоце Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта (МДЛУ). З лёгкай рукі Арнольда Яфімавіча ў МДЛУ распачынаецца выданне навукова-метадычнага часопіса “Lingua: выкладанне замежных моў”, ствараюцца кафедра тэорыі і гісторыі культуры (А.Я. Міхневіч – першы загадчык гэтай кафедры), кафедра паліталогіі, навукова-метадычны цэнтр “Слоўнік”, навукова-даследчая група “Семантыка” і шэраг іншых новых падраздзяленняў ўніверсітэта, а МДЛУ ў цэлым становіцца актыўным арганізатарам правядзення міжнародных і рэспубліканскіх агульнамавазнаўчых і навукова-практычных канферэнцый, семінараў і “круглых сталоў”. З верасня 1992 г. ён адначасова загадвае і кафедрай тэарэтычнага мовазнаўства МДЛУ. Шмат у чым дзякуючы менавіта намаганням новага прарэктара па навуковай рабоце гэта ВДУ паступова ператвараецца са звычайнага педінстытута замежных моў у сапраўдны лінгвістычны ўніверсітэт, дзе актыўна вядуцца навуковыя даследаванні і дзе ажыццяўляецца выкладанне ўсіх найбольш распаўсюджаных моў свету.

Разам з новай пасадай у творчым лёсе А.Я. Міхневіча адбываецца і чарговае пашырэнне кола яго навуковых інтарэсаў. На гэты раз цікавасць у даследчыка выклікалі праблемы лінгвапедагагікі, лінгвасеміётыкі і культуралогіі. У прыватнасці, лінгвапедагагічнай тэматыцы прысвечаны наступныя публікацыі А.Я. Міхневіча: Языковое образование: подход к XXI веку (методологические аспекты) // Образование XXI века. Проблемы повышения квалификации работников образования (Тезисы докладов междунар. конф.). – Т. 1. – Мн., 1993. – С. 25-27; Моўная адукацыя // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мн., 1994. – С. 364-366 (сумесна з І.П. Казейкам); Педагогическая грамматика родного языка // Вучэбныя граматыкі нацыянальных моў. – Мн., 1994. – С. 9-11; Homo sapiens - язык - homo feralis // Современные методы преподавания иностранных языков в национальных вузах. Тезисы докладов Междунар. науч.-практ. конф. – Ч. 2. – Мн., 2000. – С. 83-88 і іншыя работы. Прызнаннем навуковых поспехаў і заслуг А.Я. Міхневіча ў галіне лінгвапедагагікі стала прызначэнне яго ў 1996 г. на пасаду старшыні экспертнага савета ВАК Беларусі па педагогіцы, якую ён займаў да 1999 г.

У сваю чаргу, неадольная цяга да вырашэння лінгвасеміятычных праблем акрэслілася ў навукова-даследчай дзейнасці А.Я. Міхневіча яшчэ ў канцы 80-х

гг., калі ў адной са сваіх навукова-папулярных брашур ён прыйшоў да слухнага і па-сапраўднаму гуманістычнага вываду аб тым, што “чалавецтву патрэбны ўсе магчымыя мовы свету – ва ўсіх магчымых значэннях гэтага слова. Патрэбны для таго, каб размаўляць з усімі зямлянамі, з усім жывым светам і, калі раптам адкрыецца магчымасць, з іншапланецянамі, кіраваць прыродай і ствараць творы мастацтва, гутарыць з камп’ютэрам і будаваць новае грамадства без прыгнёту і войнаў” (Гл.: Михневич А.Е. Язык, которого нет... - Мн., 1988. – С. 79). Сваё далейшае развіццё гэты вывад атрымаў ужо ў час работы А.Я. Міхневіча ў МДЛУ і іншых навуковых установах Беларусі ў наступных працах даследчыка: Педагогическая семиотика и русский язык // Проблема изучения и преподавания русского языка в вузах и школах республики. – Мн., 1992. – С. 41-42; Национальная семиологическая программа и статус русского языка // Русский язык и литература в современном диалоге культур. VIII Междунар. конгресс МАПРЯЛ. – Рэгенсбург, 1994. – С. 147-148; Суверенность нации: семиологический аспект // Восточная Европа: политический и социокультурный выбор. – Мн., 1994. – С. 41-43; Нацыянальная семіялагічная праграма як перадумова дыялогу культур // Разнастайнасць моў і культур у кантэксце глабалізацыі. Матэрыялы Міжнар. сімпозіума. У 2-х кнігах. - Кн. I. – Мн., 2003. - С. 164–166; Заметки по семиотике афоризмов Станислава Ежи Леца // Польский язык среди других славянских языков – 2004. Конф., посвящ. памяти проф. А.Е. Супруна. – Мн., 2004. – С. 142-146 і інш. Дарэчы, знаёмства з апошняй з памянёных вышэй публікацый А.Я. Міхневіча яскрава паказвае, якой ступені дэталізацыі вивучаемага моўнага матэрыялу ён дасягнуў у сваіх лінгвасеміятычных даследаваннях: вынікам праведзенага ім аналізу зместу зборніка афарызмаў Станіслава Ежы Леца стала пабудова дэталёвай тыпалогіі выкарыстаных апошнім унутрытэкставых знакаў-цытат, якая ўключае 15 тыпаў такіх знакаў-цытат.

Нарэшце, культуралагічны напрамак навуковых пошукаў А.Я. Міхневіча ў час яго работы ў МДЛУ прадстаўлены наступнымі работамі даследчыка: Дэкалог і пошук жыццёвых ісцін // Тэзісы навуковай канф., прысвечанай 1000-годдзю Полацкай епархіі і праваслаўнай царквы на Беларусі. – Мн., 1992. – С. 4-5; Мовы. Людзі. Культуры // Шануючы спадчыну Я. Карскага. Чацвёртыя навуковыя чытанні. – Ч. 1. – Гродна, 1994. – С. 17-22; Культурология: поиск модели преподавания // Культурология в вузе. – Вып. 1. Культурология в вузе: из опыта становления. – Мн., 1995. – С. 36-39 (сумесна з І.Я. Левяшом, Т.Г. Гущавай); Ліцыній Намыслоўскі // Мысліцелі і асветнікі Беларусі X-XIX стст.: Энцыклапедычны даведнік. – Мн., 1995. – С. 97-99 і інш.

Далейшае паглыбленне цікавасці А.Я. Міхневіча да распрацоўкі культуралагічнай праблематыкі абумовіла яго пераход у 1995 г. на работу ў Беларускае дзяржаўнае інстытут праблем культуры, дзе да 2001 г. ён працаваў на пасадах спачатку першага прарэктара, а потым і рэктара гэтай вядучай навукова-даследчай установы Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь. Спектр даследаваных А.Я. Міхневічам за гэты час праблем беларускай культуры ўражвае сваёй шырынёй. У прыватнасці, ён прысвяціў шэраг сваіх

публікацый разгляду розных аспектаў нацыянальнай культуры Беларусі, яе гісторыі і структуры: Лепшыя старонкі культуры Беларусі // Інфармацыйна-аналітычныя матэрыялы. – Мн., 1997. – С. 55-57; Нівеліроўка культур? Не – іх самабытнасць! // Беларуская думка. – 1997. – № 2. – С. 8-11; Национальное и общечеловеческое в народной культуре // Междунар. конф. Междунар. организации фольклора (JOV). – Афины, 1997. – 8 с.; Культура: статусныя, мэтавыя і праблемныя характарыстыкі // Веснік БелІПК. Матэрыялы навук. канф. “Чалавек. Культура. Эканоміка”. – Мн., 1997. – С. 82-86; Народная культура ва ўмовах сучасных перамен у розных рэгіёнах Еўропы. Матэрыялы VI Еўрапейскай канф. Міжнароднай арганізацыі па народнай творчасці (JOV). – Мн., 1999. – 110 с. (прадмова і агульная рэдакцыя); Культура Беларусі: стан і перспектывы развіцця. Да рэспубліканскай нарады работнікаў культуры // Рэспубліка. – 2001. – 30 студзеня; Звязда. – 2001. – 30 студзеня; Культура народа неистребима, как и его душа // 7 дней. – 2001. – 24 марта. – С. 3; Культура неистребима, это душа народа // Неман. – 2001. – № 4. – С. 185-194; Беларуская культура сёння: Гадавы агляд (2001). – Мн., 2002. – 69 с. (сумесна з іншымі аўтарамі) і інш.

Значную цікавасць А.Я. Міхневіча выклікалі таксама ўзаемаадносіны культуры з рознымі формамі грамадскай свядомасці, галінамі навуковых ведаў і грамадскімі з’явамі, што знайшло сваё адлюстраванне ў наступных публікацыях даследчыка: Культура і экалогія: напярэдадні трэцяга тысячагоддзя // Чалавек. Культура. Экалогія. Матэрыялы міжнар. канф. – Мн., 1998. – С. 12-15; Чалавек. Культура. Педагогіка. Матэрыялы Міжнар. канф. – Мн., 1999. – 160 с. (агульная рэдакцыя); Дзяржава і культура. Да сустрэчы Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь А. Лукашэнкі з дзеячамі і работнікамі культуры. – Мн., 2001. – 240 с. (адказы за выпуск); Культура – клопат дзяржавы // Дзяржава і культура. – Мн., 2001. – С. 3-4; Эстэтыка малых слоўных форм і нацыянальная культура // Эстетика и культура: Проблемы теории и практики. – Мн., 2001. – С. 97-109; Язык и культура: Несколько методологических замечаний // Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики. Материалы Междунар. науч. конф. – Мн., 2001. – С. 6-11 і інш.

Значны час і ўвагу А.Я. Міхневіча (як рэктара Беларускага дзяржаўнага інстытута праблем культуры з 1998 па 2001 г. і члена Калегіі Міністэрства культуры РБ у 1998-2002 гг.) займалі пытанні развіцця падначаленай яму навуковай установы, а таксама пытанні развіцця навукі пра культуру (культуралогіі) і культурнай палітыкі дзяржавы, пра што сведчаць наступныя яго друкаваныя работы: Праблемы, якія вырашае Інстытут праблем культуры // Звязда. – 2001. – 31 мая. – С. 3; Даследуем, вучым, выдаём // Культура. – 2001. – 2-8 чэрвеня; Лінгвістыка і культуралогія: Пошук шляхоў узаемадачыннення // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. – Вып. I. – Мн., 2001. – С. 4-11; На навуковым сумежжы: лінгвістыка і культуралогія // Веснік БелДІПК. – Мн., 2001. – С. 65-70; Прынцыпы культурнай палітыкі ЮНЕСКА і сацыякультурная сітуацыя ў Беларусі // Гісторыя. Культуралогія. Мастацтвазнаўства. Матэрыялы

III Міжнар. кангрэса беларусістаў “Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый”. – Мн., 2001. - С. 5-15; Дзяржаўная культурная палітыка: Пошук прынцыпаў і кірункаў // Веснік БелДППК. – Мн., 2001. - С. 3-11 і інш.

Можна назваць яшчэ вельмі многія праблемы сучаснай культуралогіі (стварэнне культуралагічных слоўнікаў; праблема вольнага часу; распрацоўка дзяржаўных, навукова-тэхнічных і вучэбных праграм па культуры; пытанні вывучэння розных фальклорных жанраў і многія іншыя), да вырашэння якіх далучыўся А.Я. Міхневіч сваімі культуралагічнымі даследаваннямі і публікацыямі. Менавіта пра гэта сведчаць наступныя работы даследчыка: Культуралагічны слоўнік: пытанне словаспіса // Тэрміналагічны бюлетэнь. - Вып I. - Мн., 1997. - С. 29-41; Вольны час: актуальныя аспекты праблемы // Культурная сфера вольнага часу: стан, праблемы, пошукі. - Мн., 1997. - С. 5-7; Несколькі слоў о тосте // Тосты от “Парадокса”. – Мн., 1997. – С. 5-8; Изд. 2-е. - Мн., 1998. - С. 5-8; Изд. 3-е. - Мн., 1999. С. 4-8; Дзяржаўная навукова-тэхнічная праграма “Культура”: прынцыпы стварэння, змест, шляхі ажыццяўлення // Парламенцкія слуханні “Дзяржаўная нацыянальная праграма “Культура” і ўдасканаленне заканадаўчай базы галіны ў Рэспубліцы Беларусь 11 чэрвеня 1998 года”. - Мн., 1998. - С. 18-25; Дзяржаўная праграма “Функцыяніраванне і развіццё культуры Рэспублікі Беларусь да 2005 года”. – Мн., 2002. – 71 с. (сумесна з іншымі аўтарамі); Гісторыя сусветнай культуры. Тэорыя культуры. Асоба, грамадства, культура. Праграмы для слухачоў факультэта павышэння кваліфікацыі кіруючых работнікаў і спецыялістаў культуры. – Мн., 2002. – 16 с. і інш.

Аднак чым больш даследчык заглыбляўся ў вывучэнне беларускай культуры, тым больш пераконваўся ў тым, што цэнтральнай, стрыжнявой яе часткай з’яўляецца нацыянальная мова карэннага этнасу Беларусі ва ўсіх яе шматлікіх і разнастайных праявах (ад канцэптуальных, этналінгвістычных і камунікатыўных асноў мовы як сродку зносін да яе няўлоўных эстэтычных адценняў, зафіксаваных у афарызмах, малых слоўных формах, тостах, жартах і іншых фальклорных адзінках). Асабліва выразна палажэнне аб цэнтральным месцы мовы ў сістэме нацыянальнай культуры сфармулявана ў напісанай А.Я. Міхневічам сумесна з І.І. Токаравай і Г.М. Трацяковай прадмове да грунтоўнага дапаможніка ў трох частках “Язык. Знание. Коммуникация. Культура: Аутентичные материалы для самостоятельной работы” (Ч. 1-2. – Мн., 2003-2005), складальнікамі якога з’яўляюцца ўказаныя аўтары. У прыватнасці, цэнтральная роля мовы раскрываецца даследчыкамі праз дэталёвае апісанне 7 антыномій, абавязковым элементам якіх выступае мова: родная мова і культура, мова і нацыянальны характар, мова і пазнанне, мова і ідэалогія, мова і навука, мова і рэлігія, мова і мараль (Гл. с. 14-34 прадмовы да першай часткі ўказанага вышэй дапаможніка).

Распрацоўка праблем роднай мовы, якой А.Я. Міхневіч прысвяціў большую частку свайго жыцця і даследчыцкіх намаганняў, з неадольнай сілай ізноў паклікала яго да сябе. Неўзабаве А.Я. Міхневіч перайшоў на працу ў Беларускі

дзяржаўны ўніверсітэт, дзе ў 2001 г. ён узначаліў кафедру сучаснай беларускай мовы. Акрамя таго, з 2002 г. адначасова з работай на кафедры сучаснай беларускай мовы (спачатку загадчыкам, а потым прафесарам кафедры) А.Я. Міхневіч працуе вядучым навуковым супрацоўнікам навукова-даследчага аддзела Інстытута кіравання і прадпрымальніцтва. Калі меркаваць па колькасці апублікаваных ім у апошні час навуковых работ і энцыклапедычных артыкулаў (у 2001 г. – 49, у 2002 г. – 43, у 2003 г. – 55 работ і г.д.), гады пасля вяртання даследчыка да любімай справы (беларусістыкі) сталі найбольш плённым перыядам у навукова-педагагічнай дзейнасці А.Я. Міхневіча наогул. У немалой ступені гэтаму паспрыялі, відаць, зладжаны калектыў і творчыя традыцыі філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, які па праву лічыцца флагманам вузаўскай навукі ў нашай краіне.

Азіраючы зробленае А.Я. Міхневічам на ніве беларускай навукі, адукацыі і культуры (апублікаваныя ім амаль 600 работ, у тым ліку звыш 35 кніг; падрыхтаваныя ім 3 дактары навук і 15 кандыдатаў навук, заснаваныя ім навуковыя серыі кніг і напісаныя пад яго кіраўніцтвам унікальныя энцыклапедыі і вучэбныя дапаможнікі), можна выказаць цвёрдую ўпэўненасць у тым, што наперадзе нас чакаюць новыя творчыя дасягненні юбіляра – ужо пішуцца ім чарговыя кнігі і артыкулы, рыхтуюцца да абароны доктарскія і кандыдацкія дысертацыі яго вучняў, узбагачаецца ведамі на яго лекцыях новае пакаленне студэнтаў. Усім бліжкім Арнольда Яфімавіча, яго сябрам, калегам, вучням і проста добрым знаёмым застаецца пажадаць яму моцнага здароўя, жыццёвых сіл, плёну ў працы і новых здзяйсненняў на карысць роднай Беларусі.

В.У. Абабурка

УТВАРЭННЕ АДФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК У НАВУКОВАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Адной з галоўных умоў утварэння новых аднаслоўных лексічных адзінак ад фразеалагізмаў з’яўляецца, паводле назіранняў даследчыкаў, частае выкарыстанне ў маўленні гэтых устойлівых спалучэнняў, у выніку чаго фразеалагічная адзінка “абкатваецца” ў мове, набывае пазіцыі ўстойлівасці, агульнаўжывальнасці і нарматыўнасці. Затым “шырокая вядомасць выразу, – адзначае В.М. Макіенка, – у многім абумоўленая яго матываванасцю, яркасцю і зразумеласцю вобраза, які ляжыць у яго аснове, вядзе да аўтаматызацыі выкарыстання выразу, а аўтаматызацыя выклікае страту матываванасці” [3, с. 80]. Фразеалагічнае словазлучэнне як бы сцягваецца ў адно слова, якое асобнай лексэмай выражае значэнне, тоеснае ўсяму фразеалагізму ў цэлым. Фразеалагічны зварот у вытворным слове можа быць прадстаўлены як поўнаасцю (*абібок – абіваць бакі (бокi) ‘нічога не рабіць, гультаяваць, лодарнічаць’*), так і якой-небудзь сваёй сэнсаўтваральнай часткай (*кепкаваць – кепікі строіць ‘насміхацца, кпіць’*) [1]. У працэсе гэтага адбываецца “эліпіраванне” фразеалагічнай канструкцыі да аднаго

слова, складанага ці простага ў залежнасці ад спосабу адфразеалагічнага словаўтварэння.

Актыўнае ўзнікненне слоў на фразеалагічнай аснове абумоўлена таксама тэндэнцыяй да эканоміі і дэмакратызацыі моўных сродкаў, якія азначаюць мінімальную затрату моўных намаганняў для забеспячэння максімальнага разумення суразмоўцам.

У навуковай літаратуры працэс пераўтварэння двухчленных намінацый у адначленныя (з’ява імпліцыравання спалучэнняў слоў ідыяматычнага характару, утварэнне аднаго слова на базе ўстойлівага словазлучэння) не мае адзінага тэрміналагічнага азначэння. Адны даследчыкі выкарыстоўваюць тэрміны “звядзенне” або “сцяжэнне” (“смантычнае сцяжэнне”) (В.В. Лапацін), другія – “уклучэнне” (Л.М. Шакун), “смантычная кандэнсацыя” (Е.А. Земская), трэція – “універбізацыя” або “універбацыя” (“суфіксальная універбацыя”) (В.І. Уласевіч), “кампазіцыяй” (М.Р. Прыгодзіч, П.П. Шуба).

У сучасным мовазнаўстве адсутнічаюць таксама адзіныя падыходы да класіфікацыі прыёмаў і спосабаў утварэння новых слоў на базе фразеалагічных адзінак. З’ява адфразеалагічнага словаўтварэння больш дэтальна разглядалася і разглядаецца на матэрыяле рускай мовы, дзе ўжо назапашаны багаты фактычны матэрыял і зроблены адпаведныя вывады.

Так, М.М. Шанскі адзначаў, што, “аналізуючы ўтварэнне слоў на базе фразеалагічных зваротаў, патрэбна ўлічваць дзве акалічнасці: 1) на аснове ўсяго фразеалагізма ці якой-небудзь яго часткі ўтварылася слова і 2) з дапамогай якога спосабу словаўтварэння” [5, с. 181]. Ён жа і прапанаваў сваю класіфікацыю спосабаў адфразеалагічнага словаўтварэння. Да першай групы даследчык аднёс словы, якія з’явіліся на аснове фразеалагізмаў у выніку апушчэння некаторых іх кампанентаў. Да другой групы – словы, якія з’явіліся на базе фразеалагічнага зварота ў выніку зліцця яго кампанентаў у цэласную лексічную адзінку. Да трэцяй групы – словы, утвораныя на базе фразеалагічнага зварота з дапамогай таго ці іншага марфалагічнага спосабу словаўтварэння [5, с. 182].

Словы, якія з’явіліся на базе фразеалагічных зваротаў, у выніку апушчэння некаторых іх кампанентаў, навуковец інтэрпрэтуе як лексічныя адзінкі, што з’явіліся ў мове з дапамогай лексіка-смантычнага ці марфалага-сінтаксічнага спосабаў словаўтварэння. Апошняе залежыць ад таго, на базе якога – граматычна апорнага ці граматычна залежнага – члена фразеалагізма ўзнікае раўназначнае яму па смантыцы слова.

М.М. Шанскі адзначае: “Калі значэнне, якое раней было характэрна ўсяму фразеалагічнаму звароту, атрымлівае граматычна апорнае слова, у мове з’яўляецца новае аманімічнае ўтварэнне, відавочны лексіка-смантычны спосаб словаўтварэння. Калі значэнне, раней характэрнае ўсяму фразеалагічнаму звароту, канцэнтрыруецца на граматычна залежным слове, у мове з’яўляецца новае амамарфемнае ўтварэнне, відавочны пераход адной часціны мовы ў другую, іншымі словамі, своеасаблівы від лексіка-смантычнага спосаба словаўтварэння, названы па ўстаноўленай традыцыі марфалага-сінтаксічным” [5, с. 183].

Так, лексіка-семантычным спосабам, паводле М.М. Шанскага, у выніку апушчэння граматычна залежных кампанентаў фразеалагічных зваротаў, узніклі на базе выразаў (*вавилонское столпотворение, чучело гороховое, воспрянуть духом, болтать языком, помешаться в уме, перегнуть палку*) словы (*столпотворение, чучело, воспрянуть, болтать, помешаться, перегнуть*), якія маюць значэнне, характэрнае фразеалагізму ў цэлым.

Такія словы, як *мостовая, портной* і ім падобныя, як адзначае даследчык, іліструюць узнікненне слоў марфалага-сінтаксічным спосабам, таму што яны з'явіліся на базе фразеалагічных зваротаў *мостовая улица, портной мастер* і г. д. у выніку канцэнтрацыі семантыкі выразу ў цэлым на кампаненце, які з'яўляецца граматычна залежным. Прыведзеныя прыклады пацвярджаюць тое, што М.М. Шанскі, даючы класіфікацыю спосабаў адфразеалагічнага словаўтварэння, прытрымліваўся шырокага разумення аб'ёму фразеалогіі.

Словы, якія ўзніклі на базе фразеалагічных зваротаў у выніку зрашчэння слоў-складнікаў у адну лексему, уяўляюць сабой, паводле М.М. Шанскага, лексічныя адзінкі, што з'явіліся ў мове шляхам лексіка-сінтаксічнага спосабу словаўтварэння. У пацверджанне сказанаму даследчык прыводзіць наступныя прыклады: *сегодня ← сего дня, кровопролитие ← крови пролитие*.

Асабліва шматлікімі і разнастайнымі, на думку М.М. Шанскага, з'яўляюцца словы, якія ўтварыліся на базе фразеалагічных зваротаў з дапамогай марфалагічнага спосаба словаўтварэння: складання (як чыстага, так і суфіксальнага), а таксама суфіксацыі і суфіксальна-прэфіксальнага спосаба словаўтварэння. Сюды даследчык адносіць словы: *скалозуб (скалить зубы), дурачить (дурака валят), баклушничать (бить баклуши), смотаться (смотать удочки)* [5].

Як бачым, у класіфікацыі, прапанаванай М.М. Шанскім, апошні спосаб адфразеалагічнага словаўтварэння ўключае ў сябе два папярэднія. Інакш кажучы, сюды ўваходзяць і словы, якія з'явіліся на базе фразеалагічных зваротаў у выніку апушчэння некаторых яго кампанентаў, і словы, якія ўтварыліся ў выніку зліцця кампанентаў фразеалагізма ў цэласную лексічную адзінку. Спецыфіка марфалагічнага спосаба заключаецца толькі ў суправаджэнні гэтага апушчэння і зліцця кампанентаў афіксацыяй.

У працах другога рускага даследчыка Р.М. Папова, які таксама пастаянна трымае ў полі зроку працэсы ўтварэння слоў на базе фразеалагічных адзінак, прапанавана крыху іншая класіфікацыя спосабаў адфразеалагічнага словаўтварэння. Ён таксама вылучае тры спосабы ўтварэння слоў на фразеалагічнай аснове, аднак тут марфалагічны спосаб не адасабляецца, а ў кожным з вылучаных спосабаў адзначаецца наяўнасць або адсутнасць афіксацыі. Да слоў першага тыпу даследчык адносіць словы, утвораныя шляхам вычленення кампанентаў фразеалагічных адзінак, ускладненага і няўскладненага афіксацыяй. Да слоў другога тыпу – такія лексічныя адзінкі, якія ўтвораны шляхам асноваскладання кампанентаў фразеалагічных адзінак, ускладненага і няўскладненага афіксацыяй. Да слоў трэцяга тыпу – лексемы, ўтвораныя шляхам

аб'яднання кампанентаў словаформ у складанае слова без афіксацыі і з яе дапамогай [4, с. 168].

Пытаннімі словаўтварэння на базе ўстойлівых словазлучэнняў займаліся і іншыя вядомыя рускія даследчыкі: В.І Арлова, В.В. Лапацін, В.М. Макіенка, М.Ф. Тузава.

У беларускай мовазнаўчай літаратуры, абапіраючыся на матэрыялы рускіх навукоўцаў, факты ўзнікнення слоў на аснове ФА адзначалі Ф.М. Янкоўскі, Т.І. Тамашэвіч, М.М. Аляхновіч. Акрамя прыведзеных класіфікацый М.М. Шанскага і Р.М. Папова, многія з названых даследчыкаў прапаноўваюць сваю класіфікацыю спосабаў адфразеалагічнага словаўтварэння. Адны з іх больш падрабязныя, другія – больш аб'яднаныя, аднак па сутнасці вялікіх адрозненняў паміж сабой яны не ўяўляюць.

Праблема суаднясення фразеалагізма і слова ў сучасным беларускім мовазнаўстве з'яўляецца надзвычай рознабаковай. Фразеалагічныя адзінкі – “гэта не толькі прадукт акамянення і ізаляцыі слоў, але і спосаб і крыніца нараджэння новых слоў” [2, с. 122] і новых значэнняў слоў. Такім чынам, неабходнасць спецыяльнага вывучэння адфразеалагічнага словаўтварэння ў беларускім мовазнаўстве відавочная. Яна прадыхтавана тым, што адфразеалагічныя адзінкі ў беларускай мове – з'ява параўнаўча не рэдкая, і для ўсебаковага раскрыцця заканамернасцей папаўнення і функцыянавання лексічных сродкаў нашай мовы яна патрабуе глыбокага і аб'ектыўнага даследавання.

Літаратура

Аляхновіч М. Ад фразеалагізма да слова // Слова і фразеалагізм у кантэксце. Мн.: МДП імя А.М.Горкага, 1981. С. 29–35.

Виноградов В. В. Современный русский язык: Грамматическое учение о слове. М.-Л.: Учпедгиз, 1947. - 784 с.

Мокиенко В. М. Славянская фразеология: Учеб. пособ. для филол. спец. ун-тов. М.: Высш. шк., 1980. - 207 с.

Попов Р. Н. Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов. – М.: Наука, 1976. - 287 с.

Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. Учеб. пособ. для вузов по спец. «Русский язык и литература». Изд 3-е, испр. и доп. М.: Высш. шк., 1985. - 160 с.

Ананіч Дз.У., Куліковіч У.І.

ЛЕКСІКА, ЯКАЯ АБАЗНАЧАЕ ГУКІ НЕЖЫВОЙ ПРЫРОДЫ Ў МОВЕ ТВОРАЎ У. КАРАТКЕВІЧА

Ніводзін паэт, ніводзін майстар мастацкай прозы – незалежна ад манеры яго творчасці, тэматыкі і жанра – калі ён хоча быць аб'ектыўным, праўдзівым, не можа абысціся без ужывання слоў-гукаабазначэнняў, г. зн. слоў, якія не проста маюць гукавую абалонку, але і самі абазначаюць розныя гукі. Прычынай таму унікальнасць саміх гукаў, што, як вядома, выступаюць своеасаблівымі сігналамі тых ці іншых з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці, якія пасцігаюцца чалавекам праз слых.

Вывучэнне лексіка-семантычнай групы слоў-гукаабазначэнняў належыць да актуальных праблем сучаснага беларускага мовазнаўства.

Па-першае, мы жывём у свеце гукаў, якія нясуць чалавеку неабмежаваную інфармацыю пра свет не толькі жывой, але і нежывой прыроды.

Па-другое, наяўнасць такіх слоў у беларускай мове не толькі сведчыць пра багацце мовы, але і вызначае яе годнасць, самастойнасць, на што звяртаў увагу ў сваёй рабоце «Современный русский литературный язык» адзін з вядомых даследчыкаў мовы Л.В.Шчэрба. У прыватнасці, ён указваў на тры фактары, якія прадвызначаюць самастойнасць і непаўторнасць любой асобнай літаратурнай мовы: 1) слоўнікавае багацце, наяўнасць розных сродкаў выражэння як для агульных, так і для прыватных паняццяў; 2) багацце сінанімікі, бо менавіта сінанімічныя рады ўтвараюць сістэму адценняў аднаго і таго ж паняцця; 3) ступень унутранай складанасці сродкаў выражэння, іншымі словамі, магчымасць выражаць рознабаковыя адценні думак і пачуццяў [1].

Па-трэцяе, успрымаць гук, у адрозненне, скажам, ад колеру, значна складаней. Колер прадмета мы, як правіла, можам назіраць на працягу больш ці менш доўгага часу, часта нават без абмежавання гэтага перыяду. “Мы даволі лёгка запамінаем фарбы, – піша І.Кулікова, – і зрокавае ўяўленне колеру няцяжка выклікаць, назваўшы адпаведнае слова. Таму моўныя сродкі абазначэння колеру, даступныя не толькі розуму, але і пачуццю, валодаюць вельмі вялікімі выяўленчымі магчымасцямі” [2, с.10]. Гук жа чалавекам успрымаецца часцей за ўсё на працягу абмежаванага часу. Усё гэта абумоўлівае адносную суб’ектыўнасць слыхавых адчуванняў, сведчыць пра моўнае чуццё не толькі пісьменніка, але і ўсяго народа, спецыфіку ўспрымання імі адпаведных гукаў у канкрэтным літаратурным творы, характар асацыятыўных сувязей, якія пры гэтым узнікаюць.

Зразумела, ступень выкарыстання слоў-гукаабазначэнняў ў тэксце будуць рознымі ў кожнага канкрэтнага аўтара. Так, напрыклад, паводле назіранняў даследчыкаў, у трылогіі Якуба Коласа “На ростанях” “пануе цішыня ў прыродзе, але калі ёсць гукі, то яны ... маркотныя або таямнічыя, як лес... (3, с.255). У прозе В.Быкава ўсё наадварот: вайна падаецца як стыхія ці стыхійнае бедства. “Апісанне бою ўспрымаецца і зрокам і слыхам: нібыта мы пабылі ў месцы грознай навалыніцы – гэтаму садзейнічаюць не толькі зрокавыя і слыхавыя эпітэты ці такога ж роду параўнанні і метафары, але і асанансы з алітэрацыяй (“грыгнула”, “наўкола зашчоўкала, задзігала, завыла”, “не вытрымала вогненнага грукату” [4, с.190].

Крыніцамі ж фактычнага матэрыялу для аналізу лексікі, якая абазначае гукі нежывой прыроды паслужылі для нас аповесць “Сівая легенда”, апавяданні і казкі, змешчаныя ў другім томе Збору твораў у 8-мі тамах У. Караткевіча – пісьменніка, які, паводле прызнання літаратуразнаўцаў, “валодаў бездакорным мастацкім густам, глыбока і грунтоўна ведаў як айчынную, так і сусветную гісторыю і культуру” [5, с.160], меў непаўторны і дзівосны талент, здольнасць бачыць ідэальнае і гарманічнае ў чалавеку, жыцці і прыродзе [6].

Аналіз фактычнага матэрыялу дазваляе зрабіць наступныя вывады адносна ўжывання У.Караткевічам слоў-гукаабазначэнняў для нежывой прыроды.

1. Паводле колькасных паказчыкаў, гэта нешматлікая група лексічных адзінак: намі выяўлена ў другім томе 36 слоў-гукаабзначэнняў: назоўнікі – *булькаценне, звон, патрэскванне, пошвіст, рык, спеў, трэск, услёск, шолах, шум*; дзеясловы – *выць, грукатаць, звінець, клекатаць, пазвоньваць, размаўляць, цурчаць, шалясцець, шапацець, шастаць, шоргаць, шумець, шуснуць, шыпець, шыпучы* і прыметнік – *звонкі*. Сярод назоўнікаў тры словы з’яўляюцца вытворнымі ад дзеясловаў (*звінець* → *звон*, *шалясцець* → *шолах*, *шумець* → *шум*). Перавага дзеяслоўных форм сведчыць пра дынамізм Караткевічавых твораў, хуткія змены падзей і станаў у іх.

2. Паводле крыніц утварэння гукаў, выяўлення лексемы можна аб’яднаць у тры групы. Да першай групы адносяцца словы, якія перадаюць гучанне такіх прыродных з’яў, характэрных для прыроды Беларусі, як *вецер, дождж, бліскавіца, снег*; да другой групы – словы, якія перадаюць гучанне флары: *лістоты, сітнягу, званочкаў, ліп, дрэў, сосен і Бацькі-Дуба*; да трэцяй – словы, звязаныя з перадачай на пісьме гукаў воднай стыхіі – *азёрных хваль, вады, мора, ручая*. Апісанне гучання менавіта гэтых аб’ектаў абумоўлена тэматыкай і праблематыкай аналізуемых твораў.

3. Самымі частотнымі ў творах У.Караткевіча з’яўляюцца словы з гукамі [ш], [з], [с]: *шумець* ‘*утвараць, рабіць шум*’ (ТСБЛМ, 765), *шум* ‘*гукі, якія зліліся ў гromкае і нязладжанае гучанне*’ (ТСБЛМ, 765), *шыпець* ‘*утвараць глухія гукі, якія нагадваюць доўгі гук «ш»*’ (ТСБЛМ, 768), *звон* ‘*гук, які ўтвараецца інструментам, а таксама металічнымі або шкляннымі прадметамі пры ўдары*’ (ТСБЛМ, 236), *спеў* ‘*песня*’ (ТСБЛМ, 617) і некаторыя іншыя. Гэта асаблівасць сведчыць пра тое, што пісьменнік падбірае словы-гукаабзначэнні не толькі па прынцеце іх семантычнай адпаведнасці вобразнаму ўяўленню, але і з ўлікам таго, у якой ступені іх гукавы састаў нагадвае гукі, характэрныя для адлюстраванай з’явы рэчаіснасці. Гукавую алітэрацыю выкарыстоўвае У.Караткевіч тады, калі неабходна перадаць гучанне *лесу, дрэў, дажджу, ветру, вады*.

І варушылася бузіна на магілках, дзе спачываюць продкі, і *сосны шумелі* і чуўся голас... (2, 487); ...*дрэвы зашумелі* новым лісцём (2, 469); Зафееўскі *бор* ... вечна *шумеў*, памахваў небу (2, 403); ... а пад ветрам *шумяць* (лясы) (2, 294); Лес *шумеў* і *шумеў* (2, 310); ... недзе стаіць, недзе *шуміць* або маўчыць спакоем самой гісторыі... Бацька-Дуб (2, 314); *Дождж* усё *шумеў* і *шумеў* за саламянай страхою (2, 187). Спёка. Яраснае сонца. *Шум... шум... шум мора...* (2, 402). Вусны яе няўлоўна ўсміхаліся, а *мора шыпела* і білася ля ног (2, 361). Цёплы, *напоены* водарам, *звонам* і гарачынёй *ветрык* плыў на іх (2, с.345). А ў напевае Бана-Жвірбы чуўся начны прыбой ліп на раздарожжы, *спеў* верасу пад капытамі баявых коней, песні каханья ў заранцы, *шолах* азёрных хваль, крык вадзянога бугая ў дрыгве і *пошвіст* ветру ў байніцах разбураных вежаў – усе тое, што ёсць наш край (2, с.482). Цёплы, *напоены* водарам, *звонам* і гарачынёй *ветрык* плыў на іх (2, с.345). Маці слухала *спеў вады* і глядзела з уступу проста ў глыбіню (2, 385).

4. Усе словы-гукаабазначэнні, ужытыя У.Караткевічам з'яўляюцца мнагазначнымі. Адны з іх ужываюцца аўтарам у сваім прамым намінацыйным значэнні, другія – у пераносным.

Калі параход набліжаўся да берага, ясна чуліся *ўсплёскі хваль* аб бераг... (2, 188); І вада гэтая не стаіць. Яна плыве, грукоча, *цурчыць* або рухаецца наперад (2, 295); Над самай галавою чулася лёгкае *булькаценне* і сухое *патрэскванне звяшкі* – мышынага гарошку (2, 181). Недзе далёка *ракатала*, цягнула гальку *мора* (2, 372). І праз некаторы час толькі *заклякоча* паверхня *мора*, калі схваецца пад ёю нос карабля... (2, 335).

Своеасаблівае светаўспрыманне і разуменне рэчаіснасці дасягаецца аўтарам з дапамогай слоў, ужытых у пераносным значэнні. Часцей за ўсё У.Караткевіч карыстаецца такім вобразным скродкам, як адухаўленне – надзяленне рысамі жывых істот неадушаўлёных прадметаў. Так, *вечер, хвалі, вада* ў прааналізаваных творах надзяляюцца рысамі звяроў, птушак, хатніх жывёл: *Завылі* вятры, уздзьмуліся рэкі, пашалелі азёры (2, с.490). *Хваля* прамчалася над ім з *гарматым рыкам* (2, 334). Маці слухала *снеў вады* і глядзела з уступу проста ў глыбіню (2, 385).

Адзінкавым з'яўляецца выпадак выкарыстання У.Караткевічам такога вобразнага сродку, як увасабленне або персаніфікацыя – калі неадушаўлёным прадметам і з'явам надаюцца ўласцівасці і рысы чалавека. У сказе *А салома між тым размаўляла з дажджом*.(2, 181), дзеясловам *размаўляць* ‘*весці размову, гутарку; гаварыць з кім-н.*’ (ТСБЛМ, 544) аўтар перадае гучанне дажджу, які ўяўляецца чытачу чалавекам.

5. Словы-гукаабазначэнні, выкарыстаныя У.Караткевічам у дачыненні да нежывой прыроды, звязаны ў самым агульным плане з такімі трыма паняццямі, як “*гучаць*”, “*суправаджацца гукамі*” і “*ствараць гук*”.

6. З прааналізаваных лексем намі выяўлены толькі дзве адзінкі, якія ўжываюцца аўтарам ў дачыненні да ўсіх трох груп назоўнікаў, што з'яўляюцца крыніцамі ўтварэння гукаў – *звон і шолах*.

Літаратура

1. *Щерба Л.В.* Избранные работы по русскому языку. – М., 1957. С. 121-122.
2. *Куликова И.С.* Две цветные картины мира // Русская речь, 1971, №3. С.10-17.
3. *Шамякина А.* Колер і гук у трылогіі Якуба Коласа “На ростанях” // Каласавіны: Матэр. навук. канфер., прысвеч. 120-годдзю з дня нараджэння нар. паэта Беларусі Якуба Коласа “Творчая спадчына Якуба Коласа ў кантэксце суч. літ. працэсу”. Мн.: Дзярж. літ.-мемар. музей Якуба Коласа, 2003. С.252-258.
4. *Мова сучаснай беларускай мастацкай літаратуры:* манаграфія / М.В.Абабурка, Т.А.Казімірская, В.М.Саўчанка, Т.І.Тарасенка. Магілёў: МДУ імя А.А.Куляшова, 2005. 248 с.
5. *Верабей А.Л.* Уладзімір Караткевіч / Беларускія пісьменнікі: Бібліягр. слоўн. У 6 т. Т.3. Івашын–Кучар (Ін-т літ. імя Я.Купалы АН Рэспублікі Беларусь. Беларус. Энцыкл.; Пад рэд. А.В.Мальдзіса; Рэдкал: І.Э.Багдановіч і інш. – Мн.: БелЭн, 1994. – С.159-161.
6. Гл.: *Якавенка Н.* У вечнай песні жывучы // ЛіМ. – 2006. – 17 сакав. – С. 6.

ЛЕКСІЧНЫЯ ПАРАЎНАННІ Ў МОВЕ ТВОРАЎ І. НАВУМЕНКІ

Літаратурная спадчына Івана Навуменкі – яркае сведчанне багацця жывой народнай мовы, гнуткасці і сакавітасці народнага слова. І.Навуменка заўсёды шукае заповітнае жывое слова, добра разумее і адчувае яго і па-мастацку ўзважана ўводзіць у кантэкст. Своеасаблівы лексічны склад мовы І.Навуменкі надае яго творам сапраўдны народны каларыт, а сказу – простае і ў той жа час яркае і вобразнае гучанне. Гэта дасягаецца, на нашу думку, умелым ўжываннем характэрных і арыгінальных параўнанняў, трапнай і ёмістай іх фармальна-семантычнай арганізацыяй.

Можна без перабольшання сказаць, што параўнанні ўяўляюць сабой, бадай, галоўны мастацкі сродак любога твора прыгожага пісьменства, бо менавіта на іх аснове складаюцца вобразы, аб’ёмныя вербальныя малюнкi, панарамныя карціны, у якіх адлюстроўваюцца тыя ці іншыя рэаліі, убачаныя вачыма канкрэтнага аўтара. Параўнанні выкарыстоўваюцца найперш для таго, каб у вядомых, звычайных рэчах, падзеях, прыметах, дзеяннях выявіць іх утоеныя якасці, што выдзяляюцца мастаком слова праз супастаўленне з іншымі рэаліямі, дзе гэтыя якасці з’яўляюцца відавочнымі, кідкімі, дамінантнымі. Так слова *высокі* вызначаецца ў Тлумачальным слоўніку беларускай мовы як ‘вялікі па працягласці знізу ўверх’, а слова *жардзіна* – як ‘доўгі тонкі ствол ссечанага дрэва, ацярэблены ад галінак’. У навуменкаўскім выразе [Гвозд] *спатыкае ў цёмным завулку высокую, як жардзіна, старую, акрытую старасвецкім дзіравым шарфам слова высокая [старая]* пры дапамозе параўнання з *жардзінай* перадае яркі зрокавы вобраз росту і складу жанчыны. А ў сказе *Яны [дубы] стаялі спакойна і наважна, нібы вартавыя, што самі ўсведамляюць адказнасць сваёй вялікай службы* параўнанне перадае сэнс велічнасці.

Прызнаючы вартасць параўнання як важнага мастацкага сродку, некаторыя даследчыкі наогул сцвярджаюць, што “ўсе паэтычныя тропы могуць быць падведзены пад паняцце параўнання, аналогіі” (Синельников Л.Н. О взаимодействии тропов (метафор, перифраз, сравнений) в контексте стихотворения // Вопросы синтаксиса и лексики современного русского языка. М., 1973, с. 221). У аснове параўнання ляжыць супастаўленне прадметаў, з’яў з іншымі прадметамі, з’явамі дзеля дасягнення большай яркасці адлюстравання іх, большай нагляднасці ўяўлення, што ўзнікае ў чытача. Праз параўнанні выражаюцца таксама адносіны аўтара да апісваемага, дасягаецца большая лагічная дакладнасць.

Самі параўнанні па сваёй сутнасці могуць быць імпліцытнымі, фармальна не выражанымі, напрыклад, у эпітэтах, метафарах і іншых мастацкіх сродках, і экспліцытнымі, што рэалізуюцца праз разнастайныя фармальныя моўныя сродкі: злучнікі, прыназоўнікі, граматычныя паказчыкі слова і інш. У нашым выпадку ўлічаны найперш экспліцытныя лексічныя параўнанні, ужытыя І.Навуменкам у праявічных творах, што ўвайшлі ў збор твораў у 6-ці тт. (Мн., 1981–1984). Найбольш ужывальнымі з’яўляюцца злучнікавыя параўнанні са злучнікамі як (*туман*

як малако; сукенкі, як парасоны; кот, як тыгр; постаць, як дзіда; белыя, як часнок зубы і інш.), нібы (Музыкаліха, нібы ліса; указка, нібы разумная жывая істота; заліў, нібы высунуты язык; словы, нібы каменні; улады, нібы трактар), што (правады, што струны; сосны, што чорныя свечкі) і іменны выказнік (Валасы – ку-жаль залаты; Бор – як хорам), менш ужывальнымі са злучнікамі чым (болей па-добны, чым некаторыя; правал горш, чым смерць), быццам (было быццам учора), бы (зубы, бы ў таго каня), як бы (ногі як не свае, як бы з ваты), а таксама творны склон слова (віцца ўюном; выць ваўком).

Параўнальныя звароты, якія сустракаюцца ў творах І. Навуменкі, маюць як неразвітую, так і развітую будову і прымацоўваюцца да адпаведных кампанентаў асноўнай часткі сказа злучнікамі як (часцей за ўсё), што, чым, быццам, нібы, як бы, бы, як і. Неразвітыя параўнальныя звароты складаюцца, як правіла, з назоўніка (у тым ліку і субстантываванага) ў форме ўскосных склонаў: туман, як дымок; ён, як жэрдка; правады, як струны; двор голы, як бубен; буйныя слёзы, як у бабра; вочы, як васількі; чарніла, як кроў; зубы, як часнок; чорненькая, як мушка; зямля ўмерзла, як камень; пясок, нібы прысак; валасы, нібы пух; стаялі спакойна і наважна, нібы вартавыя і ніш. Словы іншых часцін мовы ў складзе такога звароту сустракаюцца рэдка, як правіла, такі зварот мае характар раўналежнага параўнання: разыходзіліся шумней, чым збіраліся; моўчкі, як згаварыўшыся, выйшлі ў сенцы; не заплямілі сябе крывёю, як і ён; Лубан, як заўсёды, быў гарачы; прафсаюз, як некалі, не ўмяшаецца; і інш. Развітыя параўнальныя звароты звычайна арганізуюцца з назоўніка ці займенніка і залежных ад іх слоў іншых часцін мовы: быў імгненны, як электрычная іскра, спалох; Стрык, худы, высокі, з чорным, нібы вымазаным дзёгцем, тварам; чорныя, нібы ластаўчыны крылы, бровы; хлопец, як маладая таполя; вада, нібы ячменная кава; таполі, нібы нанаровая варта; месяц, як гарадскі ліхтар; словы, як кітайская грамата; валасы, як іголки ў вожыка; сосны, як чорныя свечкі; хаткі, як статак гусей на лузе; Люся, як спалоханая птушка; сэрца пачынала біцца, нібы птушка, злоўленая ў сіло; яркія, нібы вымытыя ў расе, зоркі і інш. Бясспрэчна, што развітыя параўнальныя звароты больш інфарматыўныя, сэнсава выразныя, бо значэнне экспліцытнай асновы часцей за ўсё выводзіцца са значэнняў двух і больш самастойных слоў-кампанентаў.

Пры разглядзе параўнальных (кампаратыўных) канструкцый вялікую цікавасць уяўляюць самі лексемы, што параўноўваюцца, тыя аспекты іх семантыкі, які вылучае аўтар шляхам адпаведнага супастаўлення слоў. З гэтага пункту гледжання варта зазначыць у першую чаргу тэматычныя групы слоў, што параўноўваюцца (левая частка зафіксаваных выразаў), і тэматычных груп слоў, з якімі параўноўваюцца зыходныя лексемы (правая частка выразаў).

Найбольш значнымі па ступені ўжывальнасці як левай часткі параўнання, так і правай з'яўляюцца разнастайныя найменні людзей – як агульныя, так і ўласныя. Пры гэтым адны найменні людзей параўноўваюцца з другімі ж назвамі чалавека: Ён [Лубан] ездзіў памочнікам машыніста, затым, як і бацька, машыністам...; Пры той частцы... трапляліся пад колы і нявінныя людзі, такія, як Грыгоніс; Тады б трапілі куды трэба не сумленныя людзі, а такія, як Мішка Сыч, як уся

збынь, што тады, у трыццаць сёмым, падняла галаву; Камандзіры ... гэтак жа, як Дзяруга, прамаўляюць, гледзячы ў паперкі; Іван, нібы бухгалтар, запаўняе дробнымі, акуратнавыведзенымі лтчбамі... сшытак; Тая другая [жонка] ніколі не сказала такіх слоў, як Галя; Міцю здаецца, што ён, як і Міра, здолеў бы выказаць агромністае, радаснае задавальненне...; фашысцкая вярхушка, як і партыйныя босы, шматлікія чыноўнікі...; Міхайлаў радуецца, як дзіця...; добрых, сумленных ...людзей было намнога больш, чым шкурнікаў і кар'ерыстаў; Волах прывык, як і Лаўрыновіч, да арміі... і інш.; з назвамі жывёл, птушак і іншых адушаўлёных прадметаў: Усіх гэтых паліцэйскіх, стараستاў, нямецкіх памагатых у свой час проста не раскусілі, не прыдавілі, як гнід...; Бондар... уваліўся на нараду, як мядзведзь; сядзелі [дзеці], як смаўжы, прыліпішы да акна; за рэйку, нібы мурашкі за хрушча, хапаецца дваццаць чалавек...; жонка, як мушка;...назапашваюцца людзі, як рудыя мышы; Вася Дашук круціцца ля іх, нібы уюн; цыбаты, чорны, як грак, стаіць Кузьма Гіль; удава Музыкаліха, нібы ліса; Цішка, нібы мядзведзь; дзеці гудуць, нібы пчолы; Сіла Прохаравіч сляпы, як кацяня;смелая, як чорт, баба; хлапчукі, нібы вераб'і і інш.; з назвамі міфалагічных асоб ці істот: Іван, нібы бог са старадаўняга абраза, сядзеў з нахмураным, зацятым тварам; смелая, як чорт, баба, з назвамі канкрэтных прадметаў: людзі, як трэскі на хвалях; хлопцы стаялі, як і ён Міця сам, нібы каменныя слупы; спатыкае...высокую, як жардзіна, старую; Бондар націнаецца, як струна; і інш.; з назвамі раслін і іх частак: хлопец, як маладая таполя; Люся, як дзікая ружа; чалавек у віры вайны..., як сухое лісце на ветры; дзеці, як мак, дробныя і інш.; з найменнямі адцягненых паняццяў: сядзяць [немцы], як страхі; як ад заразы, хаваліся ў акопы і інш.

Вызначаюцца сэнсавай і фармальнай арганізацыяй кампаратывы, якія выкарыстоўваюцца пры апісанні знешняга выгляду герояў. Пры стварэнні партрэтных замалёвак І.Навуменка дастаткова шырока выкарыстоўвае параўнанні, якія адлюстроўваюць асаблівасці беларускай мадэлі свету: далоні задубелыя, цвёрдыя, як конскія капыты; мускулы, як камень; валасы светлыя, як пшанічная саломка; валасы, нібы пух; грудзі, нібы кавальскі мех; вочы – сінія крыніцы; буйныя слёзы, як у бобра; вочы як васількі; вочы, як нябесны блакіт; роўныя зубы, як часнок; ногі, як бы з ваты; бліскае вочкамі, як агеньчыкамі; твар, нібы спечаны яблык; цыбаты, чорны, як грак, стаіць Кузьма Гіль; валасы, як іголки ў вожыка;далоні рук, як вывернутая зямля і інш. Сустрэкаюцца адзінкавыя выпадкі параўнанняў, неўласцівыя беларускай, у тым ліку і славянскай, мадэлі свету: нос, як у турка; зубы, як у немца і інш.

З найменнямі людзей параўноўваюцца часцей назвы дрэў (дубы стаяць, як вартавыя), назвы жывых істот (малпу пояць малаком, як дзіця), найменні прыродных прадметаў і з'яў (сонца вісіць нізка, як бы ўсміхаецца).

З іншых найбольш пашыраных параўнанняў адзначаюцца звароты з найменнямі артэфактаў у правай частцы, з якімі супастаўляюцца і назвы раслін (тонкія гонкія бярэзнікі, нібы апранулі вымытыя кашулі), і найменні тапанімічных аб'ектаў, населеных пунктаў (населішча Верхні Мамон нічым асаблівым, як і Бацькавічы, не славітае; горад, нібы змяя, абвівае падножжа га-

ры; як у вянку, *стаіць партызанская вёска Сасновіца і інш.*), і назвы канкрэтных прадметаў (*яны [танкеткі], нібы краты стаіліся ў жыце; грыбы, як конскія капыткі*), і астранамічныя назвы (*пралёг, як бы ахутаны павалокай туману, таямнічы Млечны Шлях; месяц, поўны і круглы, як гарадскі ліхтар, павіс збоку, над самым лесам; зоркі мігцяць, як далёкія агеньчыкі і інш.*), і абстрактныя найменні (*чуткі коцяцца, як снежны ком; мары віліся, як сіні дым; як гарох, сыплюцца цёмныя постаці; постаць Лаўрыновіча, нібы падсечанае дрэва, падае на снег*), і назвы дзеянняў (*Шура пагойдваецца, як у калысцы*), і найменні ежы (*Вася Дашук ад вялізнага, нібы калёсны вобад, хлебнага караваю адрэзаў некалькі лустаў*) і інш.

У сваю чаргу, найменні артэфактаў параўноўваюцца пісьменнікам і з назвамі жывых істот (*ад гарматы рвануў, як ад гадзюкі; бывае, што і словы ўсе перакладзены, стаяць, як салдаты ў вольным страі, а сувязі між імі ніякай*) і з назвамі канкрэтных прадметаў (*двор голы, як бубен; абраза пякучая і вострая, як цвік; спалох, як электрычная іскра і інш.*), і з назвамі рэчываў (*каханне, як і віно, патрабуе вытрымкі; развёў цэлую бутэлечку чырвонага, як кроў, чарніла; худы, высокі, з чорным, нібы вымазаным дзэгцем, тварам; на ім [клубе] захаваўся нават круглы, нібы цыбуліна, купал, толькі ўжо без крыжа; было безліч глыбокіх кар'ераў, запоўненых бурай, нібы ячменная кава, вадой; цвёрды аказаўся немец, як крэмень*) і з назвамі пабудов (*у вялікім, як гумно, доме рыпае гармонік*) і інш.

У якасці параўнанняў І.Навуменка творча выкарыстоўвае і народную фразеалогію, дзякуючы чаму выяўляецца цесная сувязь пісьменніка з жывой народнай мовай і фальклорам, што робіць параўнанні па-народнаму простымі, яркімі, афарыстычнымі. Напрыклад: *табакі як кот наплакаў; хлопцы як на падбор; прыцісне --- будзеш сядзеццэ як мыш пад венікам; сядзела Турбіна там, як на вуголі; салдаты, як па камандзе, ускакваюць; партызан як ветрам змятае; спаў як забіты; у Міці нібы гара з плеч звальваецца* і інш.

У якасці параўнання зрэдку выкарыстоўваецца пісьменнікам форма іменнага выказніка: *Гул трыера – як музыка; Местачковыя хаты – як суцэльная цёмная сцяна; Чалавек – машына, – кажэ Плашчынскі; Бор гэты – як хорам; Можэ, ккаханне – загадка, якая стаіць перад усім чалавецтвам; Жыццё – сон; Вікця – дзяўчына, якую чакае Венямін, – таксама казка і інш.*

На падабенстве формы адпаведных рэалій сярод бяззлучнікавых параўнанняў выдзяляюцца звароты, што выражаюцца назоўнікам творнага склону. У мове твораў І.Навуменкі такія звароты нешматлікія: *Вавёркай скачуць праменні сонца; Яна [кватарантка] усе астатнія разы згіналася дугой, калі хадзіла ад машыны ў хату; Ён [Пецік] віўся каля яго [немца] уюном; Над намі ваўком вые вецер* і інш.

Сустрэкаюцца выпадкі, калі параўнанне ўдакладняе, развівае, разгортвае другія трыпы – метафары і эпітэты. І гэта таксама з'яўляецца характэрнай адзнакай жанрава-стылявых асаблівасцей твораў пісьменніка, спецыфікай яго мастацкага мыслення наогул. *Назаўтра раніцай мужчыны дабраліся да Азяркоў. Як і Пажыць, яна мае адну вуліцу, цягнецца ўздоўж занесенага снегам балота. Хат тут болей, можэ, цэлая сотня, але яны маленькія, пахілыя, з падспэлаватымі*

акенцамі і вока выглядам сваім не радуюць. ... Анкудовічава хата нават горшая, чым астатнія. Сенечак няма, паркан разабраны на дровы, на голым, як бубен, двары гойдаецца пад ветрам адзінокая груша-дзічка.

Такім чынам, спектр лексічных параўнанняў І.Навуменкі з'яўляецца надзвычай шырокім, ахінае амаль усе магчымыя супастаўленні назваў адных прадметаў, падзей, прымет з іншымі найменнямі, у выніку чаго паспяхова і дасягаецца мэта стварэння паўнаwartасных мастацкіх вобразаў, карцін, малюнкаў вербальнымі сродкамі.

С.М. Балотнікава

ДА ПЫТАННЯ АБ УПАРАДКАВАННІ ТЭРМІНАЛАГІЧНЫХ СІСТЭМ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ: ЛЕКСІКАГРАФІЧНЫ АСПЕКТ

Пытанне апісання і ўпарадкавання беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі ў працэсе развіцця нацыянальнай мовы, культуры, грамадства ў цэлым з рознай ступенню актуальнасці паўставала ў розныя часы. Аднак асабліва актуальнай стала гэтая праблема ў ХХ ст., на працягу якога адбывалася не толькі яе асэнсаванне, але і рабіліся канкрэтныя мэтанакіраваныя захады на яе вырашэнне. Агульнавядомымі з'яўляюцца выкліканыя экстралінгвістычнымі фактарамі аб'ектыўныя цяжкасці лексікаграфічнага афармлення тэрміналагічных сістэм у сучаснай беларускай мове (разам з паніжэннем статусу і пэўнай запаволенасцю развіцця самой мовы ў савецкі час). Але паколькі тэрміналогія выпрацоўваецца не штучна і імгненна, а паступова ў працэсе развіцця і спецыялізацыі кожнай навукі, то і любыя затрымкі ў прагрэсе самой навукі ці яе прыватных галін таксама выклікаюць замаруджанасць яе тэрмінаграфічнага афармлення.

У сучаснай тэрмінатворчай працы неабходна ўлічваць вопыт развіцця беларускай навуковай тэрміналогіі на працягу ўсяго ХХ ст., а не толькі здабыткі 20-х гг. Плён 90-х гг. у натуральнай тэрмінатворчасці без русіфікацыйнага ўплыву бяспрэчны і відавочны. Аднак, на жаль, многае з таго кола праблем і патрабаванняў, якія паўсталі яшчэ ў 20-я гг. мінулага стагоддзя, застаецца надзённым і ў новым тысячагоддзі.

Так, па-ранейшаму актуальным і ўсё яшчэ не рэалізаваным належным чынам уяўляецца імкненне арыентавацца ў тэрміналагічнай працы на ўласнае моўнае багацце. Натуральна, большасць тэрмінаў павінна мець карані ў беларускай мове і ўтварацца адпаведна яе граматычным асаблівасцям. На думку Г. Цыхуна, абсалютна зразумелай робіцца “эўрыстычная вартасць тэрміналогіі, што грунтуецца на сваіх моўных рэсурсах, бо гэтая адкрывае новыя магчымасці і падыходы ў пазнанні ісціны. Зразумела, што гэтым не выключаюцца магчымасці засвойваць і карыстацца чужой тэрміналогіяй, але як дадатковым, а не асноўным сродкам у працэсе пазнання. Аснова тэрміналогіі павінна грунтавацца на сваёй, а не на чужой мове, бо толькі яна дазваляе глядзець на свет сваімі вачыма, а значыць, і бачыць тое, што іншыя не заўважаюць ці не бачаць з іншага боку. Такім чынам, з пункту погляду моўнай экалогіі, неабходнасць развіцця нацыянальнай тэрміналогіі з'яўляецца бяспрэчнай” [Цыхун 1995].

Калі на пачатку мінулага стагоддзя гучалі нараканні ўвогуле на адсутнасць тэрміналогіі на беларускай мове, потым на яе нераспрацаванасць, то цяпер наспела патрэба ў грунтоўнай распрацоўцы і навуковым апісанні не агульных тэрміналагічных макрасістэм, якія на сёння ўжо дастаткова шырока рэпрэзентаваны тэрмінаграфічна, а мікрасістэм – прыватных, вузкасפעцыяльных тэрмінасістэм, паколькі менавіта слоўнікі спецыялізаваных падсістэм больш поўна прадстаўляюць тэрміналогію сваёй дысцыпліны. А ў наш час вузкай спецыялізацыі ўсіх сфер і галін навукі недастатковая распрацаванасць вузкіх тэрміналагічных груп парушае сістэмнасць і цэласнасць успрыняцця кожнай навукі ў цэлым, ды і ўвогуле магчымасць гаварыць пра цэласную карціну фарміравання тэрміналагічнай сістэмы пэўнай галіны ведаў існуе, калі ўпарадкаванай тэрмінасістэмай ахоплены ўсе яе сферы – агульныя і прыватныя.

Аднак пры стварэнні любога тэрміналагічнага слоўніка (як агульнагаліновага, так і прыватнага) існуюць адзіныя аб'ектыўныя цяжкасці, пэўныя моманты, якія патрабуюць пільнай увагі і абавязковага лагічнага вырашэння.

Найперш неабходна вызначыцца з тыпам слоўніка. У нашай традыцыі дамінуюць або кароткія перакладныя тэрміналагічныя слоўнікі тлумачальна-даведачнага характару (са сціслымі фармулёўкамі асноўных тэрмінаў, без разгорнутага вытлумачэння і нават расшыфроўкі этымалогіі), або больш грунтоўныя аднамоўныя тлумачальныя слоўнікі (некаторыя з набліжэннем да энцыклапедычнага тыпу). Паколькі ўпарадкаванне тэрміналогіі ўключае 2 асноўныя аспекты – сэнсава-навуковае, змястоўнае ўпарадкаванне (сістэматызацыя і ўдакладненне навуковых паняццяў) і лінгвістычнае ўпарадкаванне (сістэматызацыя іх моўнага афармлення), – нарастанне колькасці энцыклапедычных слоўнікаў будзе ўспрымацца як станоўчая тэндэнцыя, бо гэты працэс сведчыць аб максімальна завершаным моўным афармленні тэрмінаў пэўнай навукі і актуалізацыі, больш дэталёвым раскрыцці спецыяльна-навуковага зместавага плану.

Далей у працэсе ўкладання слоўніка ідзе этап складання рэестру тэрмінаў. Пры гэтым, каб не абмежаваць дакладнасць тэрмінаў, неабходна размежаваць аманімію і полісемію, пазбегнуць сінаніміі тэрмінаў. Пры наяўнасці дуплетаў ці нават трыплетаў выбраць найбольш сэнсава і лінгвістычна прыдатны адпаведнік (не аддаваць перавагу запазычанню, па-магчымасці мінімізаваць інтэрнацыяналізмы). Улічыць цяжкасць дыферэнцыяцыі агульных / прыватных тэрмінаў унутры галіны, а таксама міжгаліновых амонімаў.

Пры ўключэнні слоў у словаспіс правесці стандартызацыю паняццяў, максімальна вытрымаць агульнапрынятыя расшыфроўкі тэрмінаў, бо не заўсёды існуе агульная дамоўленасць спецыялістаў аб адзіным выкарыстанні і змесце пэўных тэрмінаў і паняццяў.

Неабходна ўлічыць не толькі парадыгматычныя характарыстыкі слова, але і сінтагматычныя аспекты, што выяўляюцца як сума ўсіх кантэкстаў ужывання тэрміна.

Сачыць за захаваннем паняційна-тэрміналагічных гнёздаў слоў. Вытрымліваць правіла паўнаты ахопу слоўнікавай тэмы (бо ўключэнне кожнага новага слова немінуча цягне за сабой ланцуг іншых дабаўленняў, якія ў сваю чаргу таксама неабходна правесці па тэматычна-гнездавым прынцыпе).

Паслядоўна вытрымаць логіку часцінамоўнай прыналежнасці загаловачнага слова, а таксама рэпрэзентацыі няцэльнааформленых (неаднаслоўных) тэрмінаў. У прынцыпе, неунівербныя тэрміны можна падаваць (з адпаведнымі адсылкамі) столькі разоў, колькі кампанентаў ёсць у структуры. Аднак пры алфавітным прынцыпе ўпарадкавання слоўнікавага матэрыялу традыцыйна выкарыстоўваюцца 2 спосабы: па ключавым слове або па першым кампаненце (зноў-такі з узаемаадсылкамі для лепшай ідэнтыфікацыі тэрміна).

Кожная навука мае сваю спецыфіку вызначэння кола навуковых паняццяў і сродкаў іх выражэння ў сучаснай беларускай мове, аднак натуральна, што пры сістэматызацыі і уніфікацыі тэрміналагічнай лексікі ў працэсе супольнай працы лінгвістаў і галіновых спецыялістаў павінны быць распрацаваны і вытрыманы надалей агульныя прынцыпы тэрмінатворчай дзейнасці.

Першапачатковай жа задачай пры ўпарадкаванні беларускай навуковай тэрміналогіі з'яўляецца ўкладанне і выданне слоўнікаў (з улікам пералічаных вышэй аспектаў), прычым як мага большай колькасці прыватнагаліновых тэрміналагічных слоўнікаў, каб забяспечыць тэрміналагічную цэласнааформленасць усіх галін ведаў. Не страчвае актуальнасці і пастаяннае вывучэнне практыкі і адметнасці ўжывання тэрмінаў у навуковых тэкстах з мэтай далейшага папаўнення паняційна-тэрміналагічнага фонду і прывядзення яго ў адпаведнасць з сучасным узроўнем развіцця навукі.

Літаратура

Цыхун Г. Пра некаторыя пытанні тэрміналагічнай працы ў Беларусі // Праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі: Матэрыялы Першай нацыянальнай канферэнцыі. Мн.: ТБМ ім. Ф.Скарыны, 1995. С. 18-19.

Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мн.: БелЭн, 1994.

Ж.Я. Белакурская

КОЛАСАЗНАЎСТВА: СТАН І ПЕРСПЕКТЫВЫ

Творчасць Якуба Коласа – самабытная і унікальная з'ява як у гісторыі беларускай літаратуры, так і мовы. Гэта ўзор майстэрскага адбору з найбагацейшых запасаў агульнанацыянальнай мовы найбольш выразных і дакладных слоў, трапных фразеалагічных спалучэнняў. Жывая мова беларускага народа ў яе найбольш тыповых, нацыянальна-характэрных формах з'явілася асновай літаратурнай мовы твораў Якуба Коласа.

Даследаванню спадчыны пісьменніка, якая з пазіцый сённяшняга дня з'яўляецца часткай духоўнага жыцця беларускага народа, яго эстэтычнага светапогляду, прысвечаны дзесяткі грунтоўных прац, у якіх аналізуюцца спецыфічныя праблемы яго творчасці, закранаюцца пытанні майстэрства і асаблівасці стылістычнай манеры. Сярод найбольш значных прац, у якіх

разглядаецца жыццё і творчасць Якуба Коласа на фоне шырокага літаратурнага працэсу, можна назваць фундаментальныя даследаванні “Якуб Колас. Жыццё і творчасць” Ю.Пшыркова [1], “Вобраз станоўчага героя ў творчасці Якуба Коласа” М.Барсток [2], “Якуб Колас. Крытыка-біяграфічны нарыс” Я.Мазалькова [3], “Проза Якуба Коласа: Дакастрычніцкі перыяд” А.Семяновіча [4], “Творчасць Якуба Коласа” Л.Фіглоўскай [5], “З глыбінь жыцця: Крытычныя эцюды аб творчасці Якуба Коласа” І.Навуменкі [6], “Якуб Колас: Жыццё і творчасць” У.Казберука [7], “З крыніц народнай мовы” А.Каўруса [8], “Эстетические взгляды Якуба Коласа” С.Майхровіча [9], “Стыль прозы Якуба Коласа” Дз. Гальмакова [10] і інш.

Што датычыць уласна лінгвістычнага коласазнаўства, то яно мае значна меншыя здабыткі. Тым не менш, заўвагі аб мове Якуба Коласа з’яўляюцца ў першых аглядных артыкулах, прысвечаных аналізу стану беларускай літаратуры ў пачатку ХХ стагоддзя, рускай даследчыцы С. Русавай [11], польскага паэта-футурыста Е. Янкоўскага [12], якія адзначаюць такія рысы коласаўскай мовы, як прастата і натуральнасць яе гучання, суадпаведнасць са складам жывой народнай гаворкі.

Беларуская крытыка сказала сваё слова аб творчасці Якуба Коласа ў 1910 годзе, калі на старонках “Нашай нівы” з’явілася рэцэнзія А. Бульбы на зборнік вершаў Якуба Коласа “Песні-жальбы”, у якой ён назваў зборнік “жывой фатаграфіяй з беларускага жыцця” [13]. Звяртаюць на сябе ўвагу аглядныя артыкулы М.Багдановіча, у якіх паэт называе кнігу Якуба Коласа “Песні-жальбы” “цікавым з’явішчам у беларускай пісьменнасці”, характарызуючы яе як “цэльнай” па “светапогляду”, хоць і беднай па тэматыцы, але “вершы, як і сам Колас, павінны заняць пачэснае месца ў нараджаючайся беларускай пісьменнасці” [14]. У зборніку “Калядная пісанка” (Вільня, 1913) быў змешчаны яшчэ адзін аглядны артыкул М. Багдановіча “За тры гады. Агляд беларускай краснай пісьменнасці 1911-1913 гг.”, дзе ён даволі падрабязна аналізуе творчасць Якуба Коласа. “Другі выдатны паэта, Якуб Колас, пісьменнік спакойны, прасты і ўсюды сабе роўны: заўсягды можна быць запэўненым у вартасці яго твораў”. Як асаблівасць яго мовы ён адзначае “ўменне самымі простымі спосабамі даць жывы і верны вобраз жыцця” [15]. Крыху пазней гэту думку М.Багдановіч выказвае і ў артыкуле “Белорусское возрождение”, надрукаваным у 1915 годзе ў часопісе “Украинская жизнь”, дзе звяртае ўвагу на несумненны талент былога народнага настаўніка Якуба Коласа [16].

Аднак выказванні ў дарэвалюцыйным друку аб мове і стылі твораў Коласа, як адзначае Л.М. Шакун, даволі скупыя, фрагментарныя, вытрыманыя ў плане агульных ацэнак¹⁷, а часта маюць і ўвогуле тэндэнцыйны, суб’ектыўны характар.

Больш грунтоўныя даследаванні мовы твораў Якуба Коласа з’явіліся ў 20-30-я гады. Так, да аналізу мовы твораў Якуба Коласа звярнуліся Ю. Бярозка “Сымон-музыка” (марфалагічны аналіз) [18], П.Бузук “Мова і правапіс твораў Я.Коласа” [19], Г.Базыленка “Мова ранняй творчасці Я.Коласа” [20]. Гаворачы пра арфаграфічную і граматычную адметнасць мовы Якуба Коласа, аўтары названых

артыкулаў акцэнтавалі ўвагу на сувязі яе з гутаркавай мовай, акрэслілі яе структурную адметнасць. Высокую ацэнку творчасці Якуба Коласа даў Я.Ф. Карскі ў сваёй манаграфіі “Беларусы” [21]. Кожнае з гэтых філалагічных даследаванняў так ці інакш закранае пытанні індывідуальна-моўнага стылю пісьменніка, асновы яго паэтыкі. Аднак у многіх выпадках выяўляліся “сацыялагізаваныя” падыходы да іх інтэрпрэтацыі. Значных прац у галіне даследавання моўна-стылістычных асаблівасцей твораў у гэты час не з’явілася, хоць значэнне асобы Якуба Коласа ў гісторыі беларускай літаратуры і літаратурнай мовы ўжо вызначылася.

У пасляваенныя гады пачалося шырокамаштабнае вывучэнне творчасці Якуба Коласа. Лінгвістычнаму даследаванню твораў папярэднічала вывучэнне жыцця і творчасці Якуба Коласа на фоне шырокага літаратурнага працэсу. Гэта стварыла грунтоўную аснову для паглыбленага аналізу і пашырэння тэматыкі мовазнаўчых прац, многія з якіх увайшлі ў зборнікі артыкулаў, прымеркаваныя да юбілейных дат: “Вялікі пясняр беларускага народа” [22], “Жыццё для народа” [23], “Народныя песняры” [24]. Далейшае паглыбленне і развіццё атрымала тэма вызначэння ролі Якуба Коласа ў працэсе станаўлення сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Пытанне аб ролі асобных пісьменнікаў у працэсе стварэння новай беларускай літаратурнай мовы павінна было ўзнікнуць на тым часе як з-за патрабаванняў яе ўнутранага развіцця (арыентацыя на пэўныя ўзоры), так і ў сувязі з тым, што ў гэтыя гады была пашыранай тэндэнцыя звязваць розныя гістарычныя з’явы з дзейнасцю тых ці іншых канкрэтных асоб. У мовазнаўстве гэта праявілася ў спробах адшукання пачынальнікаў (“асновапаложнікаў”) той ці іншай літаратурнай мовы [25]. Так, у значнай ступені гэта датычылася Якуба Коласа, імя якога як стваральніка сучаснай беларускай літаратурнай мовы побач з іменем Янкі Купалы прайшло праз многія кнігі, падручнікі, артыкулы. Гэта вызначэнне як бы стала прэтэндаваць на тое, каб затушаваць факт, што літаратурная мова ствараецца намаганнямі ўсяго грамадства, якое, у сваю чаргу, аказвае ўплыў на яе развіццё. Безумоўна, такі вывад быў непасрэдным спараджэннем таго часу. З другога боку, гэта было асэнсаванне ролі творчай асобы на адпаведнай ступені лінгвістычнага развіцця. Аднак нельга і змяншаць ролю асобных індывідуальнасцей у развіцці літаратурных моў, у тым ліку Якуба Коласа, які сваёй творчасцю спрыяў выпрацоўцы літаратурных нормаў, стварэнню нацыянальнага стылю выказвання. Артыкулы Г.Базыленкі “Роль Якуба Коласа в развитии белорусского литературного языка” [26], Я.Мазалькова “Становление белорусского языка и творчество Якуба Коласа” [27], М.Барсток “Якуб Колас і праблемы беларускай літаратурнай мовы” [28], нягледзячы на тое, што былі вытрыманы ў рэчышчы тагачасных тэндэнцый і ў многім насілі спрошчаны характар, тым не менш, раскрывалі асобныя пытанні моватворчай дзейнасці пісьменніка.

У 70-я гады ў шэрагу навуковых даследаванняў зроблена спроба перайсці ад агульных пытанняў моўнага майстэрства Коласа да прыватных. Выходзяць

артыкулы Ф.Янкоўскага “Аб працы Якуба Коласа над мовай рамана “На ростанях” [29], Я. Камароўскага “Якуб Колас і некаторыя пытанні культуры роднай мовы” [30], В.Краснея “З назіранняў над мовай паэмы “Новая зямля” [31], “З працы Якуба Коласа над паэмай “Новая зямля” [32] і інш.

У 80-90-я гады адбываецца далейшае пашырэнне тэматыкі і праблематыкі даследаванняў. На матэрыяле твораў пісьменніка шырока вывучаецца структура сучаснай беларускай літаратурнай мовы (артыкулы Г.Арашонкавай [33], Т.Бандарэнкі [34], С.Бердніка [35], Л.Бурака [36], Г.Вештарт [37], Л.Грыгор'евай [38], В.Зялёнкі [39], А.Каўруса [40], З.Кудрэйкі [41], А. Міхневіча [42] і інш.)

З пачатку 90-х гадоў пачынаецца новы, тэарэтыка-лінгвістычны аспект асэнсавання моватворчасці Якуба Коласа.

Грунтоўным і канцэптуальным падыходам вызначаецца артыкул М.В.Бірылы “Роля Якуба Коласа ў развіцці беларускай літаратурнай мовы” [43], у якім аўтар звяртае ўвагу на эвалюцыю тэарэтычных мовазнаўчых поглядаў пісьменніка, што дазваляе па-новаму падысці да вызначэння ўкладу Якуба Коласа ў развіццё і пашырэнне беларускай літаратурнай мовы.

Артыкул Л.М.Шакуна “Лінгвастылістычныя даследаванні творчасці Якуба Коласа” [44] з'яўляецца абагульненым асэнсаваннем у храналагічным і тэматычным аспектах праблематыкі прац, прысвечаных вывучэнню моватворчасці Якуба Коласа, пры гэтым аўтар акцэнтуюе ўвагу на яшчэ не асветленых праблемах коласазнаўства.

У артыкуле Г.А.Арцямёнка “Тэарэтычныя пытанні мовазнаўства ў асвятленні Якуба Коласа” [45], даследуюцца тэарэтыка-мовазнаўчыя пытанні творчасці пісьменніка, якія адлюстраваны ў навучальным дапаможніку “Методыка роднай мовы”.

Артыкул А.І. Падлужнага “Лінгвістычныя погляды Якуба Коласа” [46], з'яўляецца, па сутнасці, адным з нямногіх, у якім на канкрэтным матэрыяле (“Методыка роднай мовы”, коласаўская публіцыстыка) аналізуецца сацыялінгвістычная праблематыка, адлюстраваная ў “Методыцы роднай мовы”, у прыватнасці, суадносіны мовы і мыслення, фанетычнага і фанематычнага прынцыпаў у беларускай мове, а таксама асобныя пытанні развіцця і ўзбагачэння мовы мастацкай літаратуры.

Намаганнямі лінгвістаў створаны шэраг лексікаграфічных прац, якія пашыраюць уяўленне аб Коласе як выдатным майстры слова. Гэта “Анамастычны слоўнік твораў Якуба Коласа” (1990), “Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Якуба Коласа” (1993) і інш.

Асэнсаванне творчасці Якуба Коласа і яго шматграннай асобы зроблена ў такіх даследаваннях, як “Якуб Колас перакладчык” М.Базарэвіча [47], “Пераклаў Якуб Колас... (Перакладчыцкая дзейнасць Якуба Коласа)” В.Рагойшы [48], “Якуб Колас – педагог” У. Радзівонава [49] і інш., а таксама ў кандыдацкіх дысертацыях М.Сулера “Назіранні над мовай і лексікай паэмы “Новая зямля”, А.Каўруса “Становление повествовательной речи Якуба Коласа” [50], А.Сіранькова “Сатира и юмор в дореволюционном творчестве Якуба Коласа” [51], С.Бердніка

“Фразеология в произведениях Якуба Коласа” [52], “Семантычныя палі “Колер” і “Святло” ў мове твораў Якуба Коласа” Ю.Бабіча [53] і інш.

Шырокім ахопам літаратуразнаўчых, мовазнаўчых і філасофскіх праблем коласазнаўства вызначаюцца зборнікі “Каласавіны”, якія, пачынаючы з 1985 года, штогод выдаюцца літаратурна-мемарыяльным музеем Якуба Коласа.

Аднак да сённяшняга часу ў беларусазнаўстве адсутнічаюць манаграфічныя працы, прысвечаныя сістэмнаму аналізу мовы твораў Якуба Коласа з выкарыстаннем метадык структурнага аналізу і выяўлення характэрных рыс белетрыстычнай нормы ў яе дынаміцы. Застаецца, на жаль, недастаткова асэнсаваным і змест лінгвістычнай дзейнасці пісьменніка на фоне агульнай гістарычнай панарамы літаратурна-моўнага працэсу.

Літаратура

1. Пшыркоў Ю.С. Якуб Колас. Жыццё і творчасць / Акад. навук БССР. – Мінск, 1951. – 167 с.
2. Барсток М. Вобраз станоўчага героя ў творчасці Якуба Коласа. – Мінск: Выд-ва Акад. навук БССР, 1951. - 224 с.
3. Мазалькоў Я. Якуб Колас: Крытыка-біяграфічны нарыс. – Мінск: Дзяржвыд БССР, 1953. - 155 с.
4. Семяновіч А.А. Проза Якуба Коласа: Дакастрычніцкі перыяд. – Мінск: Выд-ва Акад. навук БССР, 1953. - 130 с.
5. Фіглоўская Л. Творчасць Якуба Коласа. – Мінск: Выд-ва Акад. навук БССР, 1959. – 312 с.
6. Навуменка І.Я. З глыбінь жыцця: Крытычныя эцюды аб творчасці Я.Коласа. – Мінск: Дзяржвыд БССР, 1960. - 110 с.
7. Казбярук У.М. Якуб Колас: Жыццё і творчасць. – Мінск: Нар. асвета, 1962. - 35 с.
8. Каўрус А. З крыніц народнай мовы: [Аб мове твораў Я.Коласа]. – Мінск: Выш. шк., 1968. - 80 с.
9. Майхрович С. Эстетические взгляды Якуба Коласа. – Минск: Наука и техника, 1970. - 150 с.
10. Гальмакоў Дз. Стыль прозы Якуба Коласа. – Мінск: Выд-ва БГУ, 1973. - 223 с.
11. Русова С. Отрождение белорусской литературы. Познание России: В 3 кн. – СПб: Б.и., 1909. – Кн.3. - 244 с.
12. Янкоўскі Е. Песняры маладой Беларусі // Przegląd krajowy. – 1909. – № 7-8. – S. 9–11.
13. Бульба А. Песні-жалбы Якуба Коласа // Наша ніва. – 1910. – № 40. – С. 4–5.
14. Багдановіч М. Глыбы і слаі: Агляд бел. крас. пісьменнасці 1910 г. // Наша ніва. – 1911. – № 3–5. – С. 74–75.
15. Багдановіч М. За тры гады: Агляд бел. крас. гісьменнасці 1911–1913 гг. // Калядная пісанка, 1913 год. – Вільня: Друк. М.Кухты, 1913. – С. 15–17.
16. Богданович М. Белорусское возрождение// Укр. жизнь. – 1915. – № 1–2. – С. 17–21.
17. Шакун Л.М. Лінгвістычныя і стылістычныя даследаванні творчасці Якуба Коласа// Творчая і метадычная спадчына Якуба Коласа: Тэз. дакл. і паведамл. Рэсп. навук.-метад. канф., прысвеч. 110-й гадавіне з дня нараджэння Якуба Коласа / Бел. дзярж. ун-т; Рэдкал.: У.А.Навумовіч і інш. – Мінск, 1992. – С. 48–50.
18. Бязозка Ю. Сымон-музыка (марфалагічны аналіз)// Літаратурная творчасць К.М.Міцкевіча (Якуба Коласа): Зб. арт. – М: Б.в., 1927. – С. 26–50.
19. Бузук П. Мова і правапіс твораў Якуба Коласа// Якуб Колас у літаратурнай крытыцы: Да дваццацігадовага юбілею яго літ. дзейнасці / Склад. Ул.Дзяржынскі. – Мінск: Дзярж. выд-ва Беларусі, 1926. – С. 132–149.
20. Базыленка Г. Мова ранняй творчасці Якуба Коласа // Пісьменнік і мова: Зб. арт., прысвеч. барацьбе за культуру мовы/ Пад рэд. А.Александровіча. – Мінск: Выд-ва Акад. навук БССР,

1934. – С. 40–51.

21. Карский Е.Ф. Белорусы: В 3 т. – Пг.: Б.и., 1922. – Т.3, кн.3. - 412 с.
22. Вялікі пясняр беларускага народа: Зб. арт. аб жыцці і дзейнасці Я.Коласа / Пад рэд.: П.Броўкі і інш. – Мінск: Выд-ва Акад. навук БССР, 1959. - 457 с.
23. Жыццё для народа: Зб. матэрыялаў аб жыцці і дзейнасці Я.Коласа/ Рэдкал.: П.Броўка і інш. – Мінск: Выд-ва Акад. навук БССР, 1962. - 298 с.
24. Народныя песняры: Да 90-годдзя з дня нарадж. Я.Купалы і Я.Коласа: Зб. арт./ Пад. рэд.: І.Я.Навуменкі і інш. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1972. - 272 с.
25. Шакун Л.М. Лінгвастылістычныя даследаванні творчасці Якуба Коласа// Якуб Колас: праблемы сярэдняй і вышэйшай школы: Матэрыялы рэсп. навук.-метад. канф, прысвеч. 110-й гадавіне з дня нарадж. Я.Коласа/ Бел. дзярж. ун-т; Рэдкал.: У.А.Навумовіч і інш. – Мінск, 1992. – С. 141–148.
26. Базыленко А.М. Роль Якуба Коласа в развитии белорусского литературного языка // Изв. Акад. наук БССР. – 1952. – № 6. – С. 29–38.
27. Мозольков Е. Становление белорусского литературного языка и творчество Якуба Коласа // Дружба народов. – 1952. – № 3. – С. 267–276.
28. Барсток М. Якуб Колас і праблемы беларускай літаратурнай мовы // Польша. – 1954. – № 3. – С. 131 – 143.
29. Белакурская Ж.Я. Эпісталярная спадчына Якуба Коласа // Тэорыя і практыка навучання мовам, літаратурам і рыторыцы ў сярэдняй і вышэйшай школе: Матэрыялы міжнар. навук.-тэарэт. канф., г.Мінск, 15–17 снеж. 1997 г.: У 2 ч. / Бел. дзярж. ун-т; Пад рэд.: Л.А.Мурынай, Ф.М.Літвінка. – Мінск, 1998. – Ч.1. – С. 71–74.
30. Камароўскі Я. Якуб Колас і некаторыя пытанні культуры роднай мовы// Беларуская лексікалогія і этымалогія: Праграма і тэз. дакл. міжрэсп. канф., г. Мінск, 19–23 лют. 1968 г./ Акад. навук БССР. Ін-т мовазнаўства. – Мінск, 1968. – С. 60–64.
31. Красней В.П. З назіранняў над мовай паэмы Я.Коласа “Новая зямля”// Народныя песняры: Да 90-годдзя з дня нарадж. Я.Купалы і Я.Коласа: Зб. арт./ Пад рэд.: І.Я.Навуменкі і інш. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1972. – С. 209–220.
32. Красней В.П. З працы Якуба Коласа над паэмай “Новая зямля”// Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1982. – №1. – С.18–22.
33. Арашонкава Г. Польшкія лексічныя запазычанні ў творах Я.Коласа// Бел. лінгвістыка. – 1983. – Вып. 22. – С. 20–26.
34. Бандарэнка Т.П. Словазлучэнні з абмежаваным і прасторавым значэннем у іх адносінах да літаратурнай нормы: [На матэрыяле з твораў Я.Коласа] // Бел. лінгвістыка. – 1981. – Вып. 19. – С. 17–22.
35. Берднік С. Моўнае багацце трылогіі Я.Коласа “На ростанях” // Нар. асвета. – 1984. – № 11. – С. 23–27.
36. Бурак Л.І. Складанае сінтаксічнае цэлае ў паэме Я.Коласа “Новая зямля” // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1981. – № 2. – С. 30–34.; Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова. – Мінск: Выш. асвета, 1974. - 352 с.
37. Вештарт Г. Дзеясловы са значэннем “ісці” ў творах Я.Коласа // Бел. лінгвістыка. – 1983. – Вып.22 – С. 32–37.
38. Грыгор'ева Л. Аб марфалагічнай дзеяслоўнай варыянтнасці ў мове Я.Коласа // Бел. лінгвістыка. – 1983. – Вып. 22. – С. 39–44.
39. Зялёнка В. Прыназоўнікавыя словазлучэнні са значэннем мэты ў творах Я.Коласа // Бел. лінгвістыка. – 1983. – Вып. 22. – С. 17–22.
40. Каўрус А. З крыніц народнай мовы: [Аб мове твораў Я.Коласа]. – Мінск: Выш. шк., 1968. – 80 с.; Каўрус А. І матэрыял і інструмент: [Я.Колас і пытанні культуры мовы] // Польша. – 1972. – № 11. – С. 202–207.; Каўрус А. Мовазнаўчы аспект мастацкага твора: (Трылогія Я.Коласа “На ростанях”) // Польша. – 1986. – № 1. – С. 208–219.; Каўрус А. Мова народа,

- мова пісьменніка. – Мінск: Маст. літ., 1989. - 248 с.; Каўрус А. Пяром душа вадзіла: Якуб Колас і беларуская літаратурная мова: [У дапамогу настаўніку] // Роднае слова. – 1992. – № 1. – С. 59-63; № 2. – С. 62–64.
41. Кудрэйка З. Стылістычная роля адасобленых азначэнняў у аповесці Я.Коласа “Дрыгва” // Нар. асвета. – 1983. – № 11. – С. 41–44.
  42. Міхневіч А.Я. Афарыстыка Я.Коласа: [Да пастаноўкі праблемы]// Бел. лінгвістыка. – 1983. – Вып. 22. – С.59–65.
  43. Бірыла М.В. Роля Якуба Коласа ў развіцці беларускай літаратурнай мовы // Жывая спадчына / Пад рэд. А.Я.Міхневіча. – Мінск: Нар.асвета, 1992. – С. 179–189.
  44. Шакун Л.М. Лінгвастылістычныя даследаванні творчасці Якуба Коласа // Якуб Колас: праблемы сярэдняй і вышэйшай школы: Матэрыялы рэсп. навук.-метаад. канф, прысвеч. 110-й гадавіне з дня нарадж. Я.Коласа/ Бел. дзярж. ун-т; Рэдкал.: У.А.Навумовіч і інш. – Мінск, 1992. – С. 141–148.
  45. Арцямёнак Г.А. Тэарэтычныя пытанні мовазнаўства ў асвятленні Якуба Коласа // Творчая і метадычная спадчына Якуба Коласа: Тэз. дакл. і паведамл. Рэсп. нав.-метаад. канф., прысвеч. 110-ай гадавіне з дня нарадж. Я.Коласа / Бел. дзярж. ун-т; Рэдкал.: У.А.Навумовіч і інш. – Мінск, 1992. – С. 21–23.
  46. Падлужны А.І. Лінгвістычныя погляды Я.Коласа // Каласавіны: Матэрыялы навук. канф. з нагоды 90-годдзя творчай дзейнасці Я.Коласа / Дзярж. літ.-мемар. музей Я.Коласа; Рэд. Г.В.Гавароўскі. – Мінск, 1997. – С. 105–114.
  47. Базарэвіч М. Якуб Колас – перакладчык // ЛіМ. – 1958. – 18 жн. – С. 8.
  48. Рагойша В. Пераклаў Якуб Колас ... – Мінск: Выд-ва БДУ, 1972. - 112 с.
  49. Родионов В.Н. Якуб Колас – педагог. – Минск: Изд-во БГУ, 1981. - 141 с.
  50. Каврус А.А. Становление повествовательной речи Якуба Коласа: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02/ Акад. наук БССР. Ин-т языкознания. – Минск, 1965. - 16 с.
  51. Сиреньков А. Сатира и юмор в дореволюционном творчестве Я.Коласа: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Бел. гос. ун-т. – Минск, 1972. - 18 с.
  52. Бердник С.К. Фразеология в произведениях Якуба Коласа: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Акад. наук БССР. Ин-т языкознания. – Минск, 1985. - 23 с.
  53. Бабіч Ю.М. Семантычныя палі “Колер” і “Святло” ў мове твораў Я.Коласа: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Бел. дзярж. ун-т. – Мінск, 1999. - 17 с.

І.Л. Бурак

ТЭКСТАЎТВАРАЛЬНАЯ ФУНКЦЫЯ ЗЛУЧНІКА *ДЫ* Ў МОВЕ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Сярод шматзначных злучальных злучнікаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове адметна вылучаецца злучнік *ды*: ён менш дыферэнцыраваны, ужываецца значна радзей, чым злучнікі *і*, *а*, *але*. Гэта тлумачыцца стылістычнай маркіраванасцю злучніка *ды*: Размоўная афарбоўка абмяжоўвае яго выкарыстанне ў параўнанні з іншымі сродкамі сувязі. Злучнік *ды* не толькі служыць для фармальнага прымацавання граматычна раўнапраўных адзінак ці іх кампанентаў, але і з'яўляецца паказчыкам адпаведнага кваліфікуючага значэння, паколькі ў пэўнай меры характарызуе семантыка-сінтаксічныя адносіны, якія афармляюцца паміж гэтымі адзінкамі ці іх кампанентамі. Злучнік *ды* выступае як патэнцыяльны сінонім злучнікаў *і* або *але*. Аднак гэта не азначае адсутнасці ў яго ўласнага моўнага зместу. Злучнік *ды* з'яўляецца носьбітам семантыкі дабаўлення. Далучальнасць з'яўляецца элементам яго ўнутранага, граматычнага, значэння, а не

функцыянальнай уласцівасцю, якая паяўляецца, як у іншых злучнікаў, у пэўных сінтаксічных умовах (2, 125). Далучальная сувязь, што афармляецца злучнікам **ды**, мае імправізаваны характар і набывае экспрэсіўную гутарковую афарбоўку.

Тэкстаўтваральная функцыя злучніка **ды** рэалізуецца ў тых выпадках, калі ён аб'ядноўвае самастойныя сказы або іх функцыянальныя аналагі ў межах складанага сінтаксічнага цэлага, арганізуючы тэкст. Складаныя сінтаксічныя цэлыя ці абзацы паміж сабой гэтым злучнікам, як правіла, не аб'ядноўваюцца.

Семантыкай злучніка **ды** (у значэнні *і*) абумоўлена яго выкарыстанне для стварэння сітуацыі простага дабаўлення, нанізвання сэнсаў, без перадачы іх унутранага руху, самаразвіцця: *Пячэ сонца спёкаю верасы, верасы. Ды на полі спеюць каласы, каласы* (А. Русак); *У полі-полі красавалі красою-цветам васількі. Ды ў лузе гуслі заміралі пад кволым шэпатам ракіт* (П. Трус).

Часціца **вось** (**вось яшчэ**) пры злучніку **ды** робіць пераход да новай думкі больш падкрэсленым, выразным: *Таму ўжо будзе, мусіць, з год, вучэбную стральбу праходзіла пяхота. Ды вось страляў аднойчы ўзвод ці, можа, нават рота* (К. Крапіва); *Трывогі голас ціхне, глухне. Спаўзае ў далеч прыкры цень. Ды вось яшчэ праз адзін дзень вядзе ўжо рэй Мальвіна ў кухні* (Я. Колас).

Уласцівая злучніку **ды** семантычная прымета дадатковасці можа быць актуалізавана з дапамогай спалучэнняў **у дадатак, к таму, к таму ж яшчэ**: *Дзед бег так шпарка, што зачэпіўся за кастыль і пакінуў на ім палавіну адарванай падэшвы. Ды ў дадатак згубіў красадла, якім выкрэшваў заўсёды агонь для сваёй піпкі* (М. Лынькоў); *Успамінаў аб іспалкоме – рабілася непрыемна, пераносіўся да Сляў – і туды лічыў няздатным ісці. Ды к таму чакаў сам Марылі* (Ц. Гартны); *Ну, на тое ж яна батрацкая хата, прытулак панскіх слуг. Ды к таму ж яшчэ запушчана* (Я. Колас).

У выніку неаднаразовага выкарыстання злучніка **ды** далучальная сувязь можа набываць анафарычны характар. На гэтай аснове фарміруецца спецыфічны від маўлення, якое то перарываецца, то ўзнаўляецца: *Бор. Сасновыя шаты. Ды верас. Ды мох* (А. Куляшоў); *Нясі сюды бульбы. Ды хлеба. Ды малака* ("Маладосць").

Семантыка далучэння можа суправаджацца ўказаннем на вычарпанасць папярэдняй сітуацыі: *Нічога не было чутна, толькі стагнаў вецер. Ды шумеў за вокнамі дождж* (Э. Самуйлёнак); *Шумеў чарот. Ды плакала недзе каліна* (Б. Мікуліч). Як відаць з прыкладаў, значэнне вычарпанасці выражаецца з дапамогай лексічных сродкаў (часціца **толькі**, прыслоўе **недзе**).

Дзякуючы сваёй семантыцы і стылістычнай афарбаванасці злучнік **ды** ў спалучэнні з прыслоўем **раптам** можа выражаць экспрэсіўнае значэнне раптоўнасці, пачынальнасці, інтэнсіўнасці: *Міхась уважліва слухаў сябра. Ды раптам як засмяецца* (А. Якімовіч); *Жыццё ў людзей было хоць і няпростое, але спакойнае. Ды раптам усё перамянілася* (У. Шыцік).

З дапамогай злучніка **ды** (у значэнні *але*) нярэдка перадаецца экспрэсіўная сітуацыя неадпаведнасці: *Ён крыкнуць хацеў. Ды не мог* (А. Куляшоў); *Дзень выліт са срэбра. Ды хмуры стаіць над ракою Васіль* (М. Калачынскі); *Праз перавал высакагорны ісці не раілі яму. Ды ён спяшаўся...* (М. Танк).

Сітуацыя неадпаведнасці можа ўскладняцца абмежавальным адценнем: *Разважалі. Ды дарма* (П. Броўка); *Прымуслі лес адступіць яны... Ды не на шмат* (А. Куляшоў).

Абмежаванае адценне праяўляецца больш выразна пры сітуацыі проціпастаўлення: *Штодзень ішлі па трыццаць-сорак кіламетраў. Ды не на цвёрдай, бітай дарозе, а больш палявымі сцяжынкамі, нацянькі* (І. Новікаў).

У дыялогу злучнік **ды** сімвалізуе пасіўнае процідзеянне суб'едніку, калі той, хто гаворыць, сцвярджае свае пазіцыі не шляхам катэгарычных пярэчанняў, а шляхам частковай згоды, дадатковага апраўдання. Момент нязгоды не акцэнтуюцца, а змякчаецца і зацяняецца (1, 132):

Тэкла (шэпча). Ты яшчэ чаго тут? Не бачыш, куды прыйшоў?

Віктар. Ды я ненадоўга. (У. Караткевіч)

У спалучэнні з часціцай **не** злучнік **ды** выражае не столькі абмежавальнасць, колькі суб'ектыўна-мадальныя адценні гэтага сэнсу (незадавальненне, жаль, асуджэнне):

– Вячэраць будзеце зараз?

– Ды не. Мне адлучыцца хвілін на дваццаць трэба. (І. Чыгрынаў)

Злучнік **ды** ўжываецца для арганізацыі тэксту значна радзей, чым злучнікі **і**, **а**, **але**. Гэта абумоўлена яго семантыкай і стылістычнай афарбоўкай. Аднак выкарыстанне злучніка **ды** ажыўляе мову мастацкага тэксту, надае ёй натуральную прыгажосць і арыгінальнасць, яркасць і выразнасць, свежасць і каларытнасць, сакавітасць і эмацыянальнасць, дынамічнасць і камунікатыўную дзейнасць.

Літаратура

1. Карцевский С.О. Бессоюзие и подчинение в русском языке // ВЯ.1961. № 2.
2. Кручинина И.Н. Структура и функции сочинительной связи в русском языке. М., 1988.

С.А. Важнік

СТАНАЎЛЕННЕ СІНТАКСІЧНАЙ НОРМЫ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ: ПРАЦЫ А.Я. МІХНЕВІЧА ПА КУЛЬТУРЫ МАЎЛЕННЯ І АРТАЛОГІ

1. Даробак А.Я. Міхневіча ў беларускім мовазнаўстве значны. Бібліяграфія яго прац налічвае каля 600 пазіцый. У асноўным гэта працы, выкананыя ў рэчышчы тэарэтычнай граматыкі славянскіх моў. Фундаментальная манаграфія вучонага “*Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы*” [Міхневіч 1976] да сённяшняга часу лічыцца адной з найлепшых у славістыцы, напісаных па семантычным сінтаксісе. Калі б праф. А.Я. Міхневіч напісаў у сваім навуковым жыцці толькі адну гэтую працу, гэтага было б дастаткова, каб яго імя было ўпісана ў гісторыю еўрапейскага мовазнаўства як імя выбітнага беларускага граматыста.

Аднак А.Я. Міхневіч вядомы ў філалагічнай навуцы не толькі як грунтоўны тэарэтык, але і як удумлівы стыліст, выключны лектар і вытанчаны рытар.

Культура мовы цікавіла праф. А.Я. Міхневіча не столькі як *грамадская (сацыяльная) з’ява* (як узровень развіцця, стан нацыянальнай мовы), а як *з’ява індывідуальная*, пад якой разумеецца культура мовы асобнага чалавека. Маўленне – адметная рыса канкрэтнай моўнай асобы, яе здольнасць выкарыстоўваць нацыянальную мову згодна з яе нормамі ў штодзённым маўленні. Дасканалае валоданне моўцаў якой-небудзь мовай (унармаванасць, правільнасць яго маўлення) сведчаць аб высокай агульнай культуры чалавека. Калі моўца гаворыць правільна, значыць ён валодае адпаведнымі нормамі літаратурнай мовы.

Калі меркаваць па бібліяграфіі [Арнольд Яфімавіч Міхневіч 1996], вучоны з пачаткаў сваёй навуковай дзейнасці цікавіцца праблемамі культуры мовы / маўлення, рыторыкі і стылістыкі. Фактычна кожны год у вучонага з’яўляецца работа, прысвечаная адпаведнай праблематыцы (гл. [Міхневіч 1968; Міхневіч 1969; Міхневіч 1971; Міхневіч 1972 а; Міхневіч 1972 б; Міхневіч 1973; Кривицкий, Міхневіч, Подлужный 1973; Міхневіч 1974-1996]; Хрестоматія 1978; Кривицкий, Міхневіч, Подлужный 1990; Міхневіч 1991; *Культура 1996 і інш.*). Больш познія працы А.Я. Міхневіча выразна акрэсліваюцца як *арталагічныя* (гл., напрыклад, [Слоўка за слоўкам 2006]).

Арталогія – навука аб правільным маўленні: аб правілах і нормах ужывання моўных адзінак у маўленні. Найважнейшай асаблівасцю правільнай літаратурнай мовы ёсць яе *ўнармаванасць*. Паняцце *нормы* з’яўляецца ключавым у сістэме арталагічных катэгорый.

Моўныя нормы – гэта прынятыя ў маўленчай практыцы правілы ўжывання моўных адзінак: правілы вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў, правілы пастаноўкі націску, правілы ўтварэння формаў слоў, іх ужывання, правілы пабудовы сказаў і тэкстаў, правілы выбару стылю паведамлення. Адыход ад гэтых нормаў падчас “індывідуальнага маўлення” якраз і складае асноўную праблему арталогіі.

2. Арталагічны складнік адчуваецца ў навуковай творчасці А.Я. Міхневіча яшчэ з выдання працы [Кривицкий, Міхневіч, Подлужный 1973], дзе пры даследчыку належаць раздзел “Сінтаксіс” і “Кароткі дыферэнцыяльны руска-беларускі слоўнік”. У іх асноўная ўвага звяртаецца на выяўленне сінтаксічнай спецыфікі беларускай мовы ў рускамоўным дачыненні. Па сутнасці робіцца спроба ўвесці рускамоўных беларусаў або іншафонаў, што вывучаюць беларускую мову як замежную, у сістэму беларускай мовы.

Акрамя агульнатэарэтычных звестак у раздзеле “Сінтаксіс” разглядаюцца і такія тэмы, што маюць відавочны практычны, прыкладны характар: “Ужыванне прыназоўнікаў” (сс. 153-155); “Сінтаксічная сінаніміка” (сс. 155-158); “Асаблівасці кіравання” (сс. 158-161); “Словазлучэнні з лічэбнікамі” (сс. 161-163); “Назоўны і творны склоны ў выказніку” (сс. 170-171); “Звароты, сінтаксічна не звязаныя са сказам” (сс. 202-204); “Займеннікі ў сказе” (сс. 208-213); “Адмаўленне ў сказе” (сс. 214-216); “Мадальнасць выказвання” (сс. 216-220); “Звароты *я маю – у мяне ёсць*” (сс. 220-224) і інш.

У “Кароткім дыферэнцыяльным руска-беларускі слоўніку” (сс. 249-262) ідэя выяўлення моўнай спецыфікі беларускай мовы рэалізавана ў найбольшай ступені:

прыводзяцца сінтаксічныя канструкцыі, што складаюць “залаты фонд” нацыянальнай сінтаксічнай ідыяматыкі беларускай мовы, паказаны адрозненні ў спалучальнасці беларускіх і рускіх дзеясловаў і асобных імёнаў.

У трэцім выданні дапаможніка [Кривицкий, Михневич, Подлужный 1990] уведзены раздзел “Стылістыка”, у рамках якога разглядаецца і такая арталагічная праблема, як *ідыяматычнасць маўлення* (с. 325-330).

Ва ўсіх трох выданнях дапаможніка прадстаўлены раздзел “Ідыяматычныя выражэнні”.

У “Руска-беларускім размоўніку” [Михневич 1991] адрознівальныя рысы беларускай мовы, што выяўляюцца ў жывым беларускім маўленні, апісваюцца ў “Супастаўляльных лексіка-граматычных нататках”. Так, у размоўніку прадстаўлены, напрыклад, наступныя артыкулы: рус. *нет* – бел. *няма, не; обеими руками* – *аберуч; благодарить товарища* – *дзякаваць таварышу; у меня есть* – *я маю; мне снилось* – *я сніў; два новых стола* – *два новыя сталы; друг друга* – *адзін аднаго; от* – *ад; о, про* – *аб, пра; на скорую руку* – *так-сяк накасяк* (с. 202-262).

Даведнік па культуры мовы “Слоўка за слоўкам” [Слоўка за слоўкам 2006] у анатацыі названы першым у рэспубліцы арталагічным даведнікам. Аўтараў дапаможніка цікавяць памылкі, недакладнасці, адступленні ад нормаў, што назіраюцца ў беларускай маўленчай практыцы. Робяцца памылкі, значыць, ёсць арталагічная праблема. Па сутнасці, “Слоўка за слоўкам” – гэта слоўнік памылак, слоўнік адступленняў ад літаратурных нормаў. Прычым аўтары не толькі аналізуюць адпаведныя “памылковыя” моўныя з’явы, але і даюць рэкамендацыі па іх прадухіленні.

Паводле А.Я. Міхневіча, арталагічныя нататкі, сабраныя ў кнізе, служаць адной высокай мэце: дапамагчы асэнсаваць факты мовы, падкрэсліць ролю моўцы, навучыць свядома ставіцца да ўласнага маўлення (с. 3).

Аналіз слоўнікавых артыкулаў, прадстаўленых у [Слоўка за слоўкам 2006], дазваляе вылучыць наступную тыпалогію “памылак”: **кантамінацыя** (**абмежавацца на чым, *адбіцца ў чым, *прысвяціць для чаго*); **калькі** (*абдрук, агалоска, адкіды, бягучы год; у тым ліку і сінтаксічныя русізмы тыпу *унесці чвэрць насельніцтва; *як справы? і г.д.*); **таўталогія** (*планы на будучае, перадавы авангард, малады юнак, ківаць галавой*); **алагізмы** (*цэны даражэюць, піць тост*); **парушэнне спалучальнасці** (*сінтаксічнай: *дзякаваць каго; лексічнай: *адыгрываць значэнне, *адчыніць рот*) і інш.

Асобнае месца ў працы адведзена ўласна беларускім канструкцыям, што складаюць спецыфіку беларускай мовы пры супастаўленні з іншымі славянскімі мовамі, у тым ліку і блізкароднаснымі (*Сыць, Божса; ані не здзівіў; як не бегма; далібог; крокаў з дзесяць; праўду кажучы; як след; што чуваць (што новага)?; работы па вушы; апошнім часам і інш.*).

3. Культура нацыянальнай беларускай літаратурнай мовы не вымагае тэрміновага ўмяшальніцтва спецыялістаў. Як слушна заўважыў А.Я. Міхневіч, “калі на той ці іншай мове створана высокамастацкая літаратура і існуе яе літаратурная форма, то відавочна, што такая мова дасягнула высокай ступені

развіцця і можна гаварыць пра яе як пра частку жывой нацыянальнай культуры” (с. 3).

Спецыялістаў апошнім часам непакоіць іншая праблема – праблема *якасці індывідуальнага* валодання сістэмай літаратурнай мовы: шматлікія памылкі, што маюць месца ў штодзённай маўленчай практыцы беларусаў, у тым ліку і адукаваных, трасянкавасць маўлення большасці насельніцтва Беларусі. Тут няма адназначнага адказу. З аднаго боку, гэта звязана з нізкай культурай асобных моўных асоб, з другога, нельга не ўлічваць і актуальнай моўнай сітуацыі на Беларусі.

Прыведзеныя вышэй разважанні дазваляюць зрабіць больш глабальнае падагульненне: чысціня штодзённага маўлення беларусаў сведчыць пра стан быцця сучаснай беларускай літаратурнай мовы ў сітуацыі “паміж”. Гэтага нельга не заўважаць, гэтаму нельга не супрацьдзейнічаць, што і робіць праф. А.Я. Міхневіч у сваіх працах па культуры мовы.

Літаратура

- Арнольд Яфімавіч Міхневіч (да 60-годдзя з дня нараджэння): Біябібліяграфічны паказальнік. Мінск, 1996.
- Кривицкий А.А., Михневич А.Е., Подлужный А.И. Белорусский язык для небелорусов. Минск, 1973 (1978).
- Кривицкий А.А., Михневич А.Е., Подлужный А.И. Белорусский язык для говорящих по-русски. Минск, 1990 (3-е изд.).
- Культура русской речи в вопросах и ответах / Т.В. Кузьменкова, Л.П. Кунцевич, А.А. Лукашанец и др.; Под ред. А.Е. Михневича. Минск, 1996.
- Михневич А.Е. О культуре речи лектора. Минск, 1968.
- Михневич А.Е. О стиле публичной лекции. Минск, 1969.
- Михневич А.Е. Жанровые и стилистические особенности публичной лекции // Слово лектора. 1971. № 1. С. 48-52.
- Михневич А.Е. Культура речи политинформатора. Минск, 1972 а.
- Михневич А.Е. Из истории ораторского искусства. Минск, 1972 б.
- Михневич А.Е. Лектору о технике и выразительности публичной речи. Минск, 1973.
- Михневич А.Е. О культуре мышления лектора // Слово лектора. 1974. № 9. С. 68-71.
- Михневич А.Е. Лекторское мастерство: учеб.-метод. пособие. Минск, 1975 (сумесна з Р.Н. Тартакоўскім і Г.І. Харошкам).
- Михневич А.Е. Ораторское искусство лектора. Москва, 1976 (1977, 1984).
- Міхневіч А.Я. Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы / Рэд. В.У. Мартынаў. Мінск, 1976.
- Михневич А.Е. Программа и учебно-тематический план университета лекторского мастерства. Минск, 1978 (сумесна з К.П. Кажэўнікавым).
- Михневич А.Е. Краткий словарь терминов красноречия // Хрестоматия по лекторскому мастерству / Сост. А.Е. Михневич. Минск, 1978. С. 144-171.
- Михневич А.Е. Основы ораторского мастерства: Методическое пособие. Минск, 1982.
- Михневич А.Е. Диалог с аудиторией. Минск, 1989.
- Михневич А.Е. Программа спецкурса «Культура общения». Минск, 1989.
- Михневич А.Е. Русско-белорусский разговорник. Минск, 1991.
- Михневич А.Е. Деловое общение. Программа. Минск, 1996.
- Слоўка за слоўкам: алфавітны даведнік па культуры беларускай мовы для ўсіх / А.Я. Міхневіч, Л.П. Кунцэвіч, Ю.В. Назаранка. Мінск, 2006.
- Хрестоматия по лекторскому мастерству / Сост. А.Е. Михневич. Минск, 1978.

СИТУАЦИЯ ДВУЯЗЫЧИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Ситуация двуязычия в структуре художественного произведения может отражаться двояко: в стилистике художественной речи и в идейно-композиционной архитектонике произведения. В первом случае ситуация двуязычия характеризуется наличием в художественном тексте инонациональных языковых средств, используемых в различных целях. Для каждого произведения такого плана характерна своя ситуация двуязычия (многоязычия): использование элементов того, а не иного языка, количественные и качественные особенности их употребления, различие в способах введения иноязычной речи в контекст художественного произведения. Без преувеличения можно сказать, что с тех пор, как существует художественная литература, существует и взаимодействие языков в этой сфере. Оно восходит еще к античной эпохе. Например, в поэме римского поэта Лукреция (около 98–55 г. до н. э.) «О природе вещей» исследователи обнаруживают довольно большое количество грецизмов, часть из них к этому времени уже прочно вошла в латинский язык, другая же – используется поэтом в стилистических целях. В тексте «Римской истории» Аппиана, написанной на греческом языке, ощущимо влияние латинского языка. По утверждению французского лингвиста А. Мартине, тот факт, что Цицерон был латино-греческим билингом, оставил неизгладимый след в нашем современном словаре.

Включение в текст произведений элементов другого языка, и создание тем самым двуязычной ситуации, обычно обусловлено объектом художественного отражения, законами художественного творчества. Элементы других языков используются как художественное средство для отражения живой действительности с ее социальными, религиозными, политическими, национальными, языковыми особенностями. Так, широкий и разносторонний интерес в России XVIII–XIX вв. к Франции, ее общественно-политической и культурной жизни, литературе и языку обусловил то, что половина действующих лиц эпопеи Л.Н. Толстого «Война и мир» говорит по-французски, а текст произведения насыщен макаронической речью. Подсчитано, что по-французски написано около 2 % «Войны и мира». В свою очередь Франция XVIII в. проявляла большой интерес к России и ко всему русскому. Академик М.П. Алексеев отмечает: «В Париже в ходу был термин “gussogic”, обозначающий склонность ко всему идущему из России, в том числе и к русскому языку. Русские слова и фразы, не говоря уже о собственных именах и географических названиях, попадают в большом количестве французских печатных источников, в том числе и в художественной литературе. В XIX в. довольно значительное количество русских слов можно найти в сочинениях и письмах А. Ламартина, А. де Виньи, В. Гюго, Ш.О. Сент-Бёва, не говоря уже о тех писателях, которые побывали в России или жили здесь и успели в той или иной степени познакомиться с русским языком» [2, с. 5].

Появление иноязычного слова, иноземной речи в художественном тексте часто связано с образом пришельца, оказавшегося в чуждом для него, экзотическом ми-

ре. Пришелец мог быть воином, купцом, послом, гостем, гувернером, но всегда носителем чужого или даже враждебного языка, вызывающего различное к нему отношение. Например, в романе И. Клаза «Жарцы» русский крестьянин XIX в. в доказательство того, чем иноземный пришлый царь или барин хуже своего, в качестве аргумента выдвигает «тарабарский», на его взгляд, язык пришельца-француза и стоящую за ним еретическую веру:

– *А мне все равно, кто царем будет. Так кинь и так кинь – один клин, – заметил Тимох, нахлобучивая шапку. – Теперича барин хлеще бить морду будет. Он с французом в ладах и дружбе.*

Забегали глаза у Егора:

– *Нет, не все равно. Ты почему не хотел французам хлеб давать? Ась?*

– *Не хотел и все.*

– *То-то! И я не хочу. Кому любо, когда в хату придет идолище поганое: «машлэ», «шалэ» давай?» (И. Клаз. Жарцы. Мн., 1955. С. 49).*

Восприятие чужого языка как невозможного, неестественного и квалификация собственного языка в качестве единственно нормального орудия общения и понимания людьми друг друга широко отражены в художественной литературе. В комедии Сумарокова «Приданое обманом» (1765) представлен яркий образец такого отношения к чужому и собственному языкам. Салидар, которого Сумароков выставляет на потеху зрителям, утверждает здесь, что иностранцы «еще и волшебству учат, а ето еще и кражи хуже».

– *Какому волшебству? – спрашивает его Мирсан.*

– *Как же это не волшебство! – отвечает Салидар. – Иноземец иноземцу побормочет: бара, бара, бара! А тот ему сам на то: бара, бара, бара: и друг друга разумеют; от чево ето? Да не только большие: да и маленькие лет по пяти ребята бормочат. Для чего же я их не разумею? Мирсан: Для того, что ты их языка не знаешь: у тебя свой язык, а у них свой. Салидар: У всех языки одинаковые: и у них такие же, как у нас. Мирсан: Я говорю о наречии. Салидар: Какое у них наречие! Бормотание одно [1, с. 182].*

Подобное примитивное отношение к чужому языку, иноземной речи находим в «Женитьбе» Н.В. Гоголя, «Приключениях Гекельбери Финна» Марка Твена и других произведениях.

Иногда иноязычная речь пародируется, переиначивается, высмеивается. Например, в «Борисе Годунове» А.С. Пушкина является предметом осмеяния французская речь наемника-капитана. Капитан Маржерет переспрашивает одного из воинов-беглецов: «*Quoi? Quoi?*» Тот передразнивает его: «*Ква! Ква! Тебе любо, лягушка заморская, квакать на русского царевича; а мы ведь православные.*»

Чужое слово в русском художественном тексте выступает не только олицетворением чужой, враждебной идеи, чужой силы, надвигающейся на народ, или предметом осмеяния. Иногда оно может выступать едва ли не целой сюжетной линией, как, например, в романе А.С. Пушкина «Евгений Онегин», где показано, как оно контрастирует с русским языком, как его принимают, осваивают. В каждом частном проявлении употребление иноземной речи может быть безобидно,

даже забавно. Русские солдаты в «Войне и мире» Л.Н. Толстого дружелюбно переименовывают своего пленника-француза Винсента в Весеню. Порой чужое слово является убежищем, в котором герои могут скрываться, прятаться от окружающих. В этих ситуациях иноземный пришелец, не владеющий русским языком, оказывается как бы глухим и немым одновременно, ибо его речь для внимающего ей русского – звук пустой. Такие ситуации представлены, например, в рассказах А.П. Чехова «Дочь Альбиона», «Добрый немец», «Глупый француз» [4, с. 68–70].

Ситуация двуязычия в художественном тексте часто характеризуется имитацией речи иностранца. Существуют различные способы подобной имитации, связанные с немногочисленными нарочитыми искажениями русской речи. При этом изображение речи немца не будет похоже на передачу речи китайца, что во многом обуславливается различиями в языках иноземцев. Так во фразе *мой ист для всех советских мест* будет угадываться немец, а фраза *моя плинесла пиво, твоя тинель платить* будет характерна для китайца.

Художественная литература Беларуси также является той сферой, где протекают активные процессы взаимодействия языков и культур. Взаимодействие белорусской и русской культур и языков имеет свои специфические черты в силу общности исторических судеб белорусского и русского народов, родства и близости систем двух языков. Определенное представление об особенностях белорусско-русской двуязычной ситуации дает стихотворение И. Шкляревского «Жалоба счастья»:

Руки болять! Ноги болять!
Клевер скосили. Жито поспело.
Жито собрали. Сад убирать.
Глянешь, а греча уже покраснела.
Гречу убрали. Лен колотить.
Лен посушили. Сено возить.
Сено сметали. Бульбу копать.
Бульбу вскопали. Хряка смолить.
Клюкву мочить. Дровы пилить.
Ульи снимать. Сад утеплять.
Руки болять! Ноги болять!
(И. Шкляревский. Гость. Мн., 1980. С. 11)

В этом стихотворении перекликаются стихии двух языков – русского и белорусского. Белорусский читатель слышит в нем отголоски белорусской речи (*болять, жито, бульба, дровы*), русский – отголоски русской диалектной речи. И в том, и в другом случае создается образ крестьянина-труженика, находящего счастье в своем нелегком труде.

Современность наложила на отношения двух народов, культур и языков свой особый отпечаток. Этот особый отпечаток проявляется хотя бы в том, что белорус может ощущать себя в России уже иностранцем:

Что за ветры здесь злые – доводят до слез...
А зовут меня так: *белоруска в Москве*.

*Белоруска в Москве, белоруска в Москве,
Словно в море трава, словно чайка в траве...*

(Т. Дашкевич. *Белоруска в Москве // Современная русская поэзия* Беларуси. Мн., 2003. С. 52)

Словосочетанием *белоруска в Москве*, его повтором, сравнением белоруски в Москве с чайкой в траве, с травой в море, автор стихотворения подчеркивает это новое восприятие Москвы.

Другой новый мотив – сожаление о том, что многое в недалекой исторической и духовной общности разрушено, утеряно:

Мы потому сегодня голь и грусть
И носим в сердце скорбную руину,
Что по-живому разорвали Русь
На Беларусь, Россию, Украину.
(А. Тропин. *Русь*. С. 167)

Многих русских поэтов, живущих в Беларуси, тревожит судьба их первой родины, им кажется, что той России, которую они знали и в которой выросли, давно уже нет:

Разве есть где-нибудь в самом деле на свете Россия?
Этой станции нет. Верстовые столбы не видны.
Этой станции нет. Очень просто – была и не стало.
Расписание диспетчер исправил спокойной рукой.
И ослепшее время бушует в стропилах вокзала.
Поезда не уходят в Россию – нет больше такой.

(Е. Агина. *Ох, какая тоска здесь бывает в предзимнюю пору...* С. 14)

Рядом звучит вера в будущее России, в ее способность преодолеть обрушившиеся на нее беды и несчастья:

Мать сыра земля Русь баюкает...
Мать земля поет колыбельную:
«Ты расти, народ, ты расти, народ,
Ты расти, народ, вечность целую...
А забрезжит день – сны в душе храни.
Дальше снов шагни, Русь рассветная...»

(Ю. Фатнев. *То ли пала мгла, то ли ночь светла...* С. 170)

Еще один новый мотив, навеянный современностью, заключается в том, что единство двух братских народов – белорусского и русского – не отменяет национальной самобытности их языков и культур. Общность судеб не должна мешать их собственному развитию – двуязычие не должно препятствовать развитию мовы.

Я буду изгоем в родной стороне
За то, что в краю белорусском
Нелепое счастье даровано мне –
Меня воспитали по-русски.

На русской, шляхетской, хохляцкой крови
Замешана горькая доля –
К родному народу не ведать любви
И волю встречать как неволю.
Убитое слово из гроба встает,
Смелее раскройте объятия!
Пусть мова очнется и вечно живет.
(Л. Яковенко. Возрождение. С. 195)

Таким образом, анализ ситуации двуязычия в художественном тексте показывает, что она создается объективными причинами, вытекает из единства мирового литературного процесса, базирующегося на различных национальных стихиях, различных культурах и традициях. Авторы художественных произведений не могут пройти мимо того, чтобы лишний раз сравнить свое и чужое, опираясь на традиции народной культуры, реалии окружающей жизни, как бы странно они иногда ни проявлялись.

Литература

1. Алексеев М.П. Восприятие иностранных литератур и проблема иноязычия. // Труды юбилейной научной сессии. Секция филол. наук. Л., 1946. С. 182.
2. Алексеев М.П. Русский язык в мировом культурном обиходе // ВЯ, 1984. № 3. С. 5 – 10.
3. Гируцкий А.А. Белорусско-русский художественный билингвизм: типология и история, языковые процессы. Мн., 1990.
4. Турбин В.В. «Ситуация двуязычия» в русской классической литературе XIX ст. // Теория и практика преподавания русской и советской литературы студентам из ГДР. Мн., 1983. С. 67 – 71.

А.М. Горлатов

НЕСТАНДАРТНОСТЬ КАК ФАКТОР СТРУКТУРИРОВАНИЯ РЕКЛАМНО-РЕЧЕВЫХ СИТУАЦИЙ

Экстралингвистическое требование компрессии, а также необходимость акцента на аргументах в рекламной фразе обусловили возникновение уникальных особенностей текстовой организации рекламы, которые недопустимы практически ни в каких других текстах книжно-письменного типа [3, с. 8–17; 5, с. 61–65]. Данные факторы являются универсальными и формируют специфику рекламного изложения в целом, а не только отдельных ее жанров или типов изданий.

Побуждение в рекламе может быть как открытым, явным, так и скрытым, невыявленным, когда адресат получает мотивацию к ответной реакции косвенным путем. Для программирования некоего желаемого результата языкового воздействия рекламное текстообразование широко использует варьирование, прямо подтверждая то, что без динамичного варьирования вообще нет употребления языка [ср., напр.: 4, с. 9–17; 7, с. 281–291].

Составители рекламных текстов систематически прибегают к языковым единицам, которые выходят за рамки стандарта. *Стандарт* возможно, вслед за Е.С.Кубряковой, трактовать как ...“действующие в определенной сфере ком-

муникации ... семантические и прагматические факторы, которые образуют совместно и нераздельно единые требования к порождаемому тексту“ [6, с. 1986, 96].

В немецком языкознании известны разные подходы к вариативному представлению интенционально заданных речевых комплексов. Так, П.Ауэер указывает на широкое использование в языке прессы и рекламы диалектных оборотов, способных повышать экспрессивный фон изложения [7, с. 97-124]. Т.С.Глушак предложила универсальную модель языкового варьирования, охватывающую весь его механизм четырьмя ступенями, как-то: *синтаксическая вариативность*, не предполагающая изменения значения; *семантико-прагматическая вариативность*, сохраняющая в неизменном виде коммуникативную интенцию; *риторико-прагматическая вариативность*, эксплицирующая потенциал стилистической техники в выстраивании смысла; наконец, *текстовая вариативность* во всем диапазоне структурирования текста, раскрывающая модифицирующиеся наборы статистических параметров [2, с. 18–19].

Примером вариативности в рекламе является использование в соответствующих текстах разновидностей вопросов для выражения семантики побуждения. Вопросы могут применяться для передачи и упреков, и предупреждений, но, в конечном счете, они выступают как побуждающий стимул к совершению действия (покупки и пр.). Особый интерес при этом представляют *вопросы без вопросительных слов*, которые исследователи именуют “тенденциозными вопросами, рассчитанными на получение негативного ответа» [11, с 53]. Например:

Kann denn Liebe Sünde sein.
GIB AIDS KEINE CHANCE
mach's mit.

Persönliche Beratung: 0221/892031. Kostenstrenloses Informationsmaterial erhalten Sie bei der Bundeszentrale für gesundheitliche Aufklärung, 51101 Köln. (Stern)

Тенденциозность подобных вопросов есть, очевидно, причина опускания в них вопросительного знака, а это, в свою очередь, снимает всякие сомнения относительно справедливости содержания рекламной информации. Как видно из примера, вопросительное предложение принимает форму повествовательного, но с порядком слов, типичным для вопросительных предложений.

В качестве следующего примера нарушения стандарта в рекламе можно рассматривать проникновение в рекламные тексты «выразительных новых слов» (*ausdruckstarke Neuwörter*) с разговорно-фамильярным оттенком, необычных не по словообразовательной модели, а по ее наполнению: *bärig* (в положительном значении: ‘очень милый, достойный доверия’); *flippig, freakig* ‘слабый, тщедушный’: *ein Mann mit freakigem Habitus*; *kiffig* ‘яркий, броский’: *Wer kiffig angezogen ist, legt besonderen Wert auf seine äußere Erscheinung* и мн. др. [ср.: 9, с. 87–88]. Подобные слова доходчивы, с точки зрения восприятия адресата, осмысливаются без труда через устоявшиеся в словообразовании аналогии, прагматически обеспечивают легкий контакт с получателем информации. Ниже приводятся примеры соответствующих фрагментов рекламных текстов.

Europa-Festival
Eine kulinarische Reise durch Europa
1991er Chablis 1er Cru A.C. Schlemmerpoularde
fruchtig, intensiv, rassig. ***HKl. A, vollfleischig***
0,75-l-Flasche 12.95. 100 g 1.69.
Kellerei Neirano,
geschmeidig, samtartig.
0,75-l-Flasche 11.95.
(Rheinische Post)

Употребленные в текстах выделенных жирным шрифтом единиц в соединении с соответствующими именами существительными формирует насыщенные смысловые звенья в структуре содержания, экономя пространство, которого потребовали бы развернутые в простых словах формулировки.

Определенная тенденция к выходу за пределы стандарта наблюдается и при образовании немецкими существительными форм множественного числа. В частности, под влиянием аналогов из английского языка все большее распространение получают *параллельные формы множественного числа*, достаточно активные в употреблении в текстах рекламного стиля:

Konto — *Konten/Kontos/Konti*;
Pizza — *Pizzen/Pizzas/Pizze*;
Espresso — *Espressi/Espressos*;
Famulus — *Famuli/Famulusse*;
Bonus — *Bonusse/Boni*;
Biskuit — *Biskuitte/Biskuitts* и мн. др.

Влияние аналогии с английским языком подтверждает и формант *-s* в роли маркера форм множественного числа, особенно у аббревиатур композитов:

AG (die Aktiengesellschaft) — *AG's*; *KB (das Konstruktionsbüro)* — *KB's* и мн. др.

Текстовая иллюстрация:

Keine Zwischenfinanzierung — Bezahlung erst bei Bezugsfertigkeit.
In Oestrich-Winkel, einem der reizvollsten Städtchen in Rheingaus, entstehen 1-,2 und 3-Zimmer- ETW's. Die individuellen, zeitgemäßen Grundrisse und die anspruchsvolle Ausstattung erfüllen auch gehobene Ansprüche.
(Frankfurter Allgemeine Zeitung)

Под аббревиатурой в тексте скрывается понятие *Eigentumswohnung* 'собственная квартира', во множественном числе представляющее, как правило, в стандартной форме – *Eigentumswohnungen*. В тексте же оно выступает во множественном числе с формантом *-s*, свидетельствуя о бесспорной аналогии.

Нельзя обойти вниманием и категорию *определенности-неопределенности* немецких имен существительных. Тексты позволяют обнаружить в этом плане тенденцию к опущению определенного артикля:

Hoffentlich ist es Beton!

*Tiefe Bässe und spitze Schreie durch die ganze Nacht. Gut, es ist Karneval, dachte ich mir und versuchte, so tief es geht, zu schlafen. Am frühen Morgen blinzelte ich zum Fenster und erschrak: die Party tobt jetzt auf dem Balkon! Kalk bröckelt, Holz bricht, **Partygäste** stürzen... Ich wachte auf und stürmte zur Tür: Die Katastrophe war ein Traum – denn der Balkon ist aus sicherem Beton! Ob dieser klassische Baustoff auch für Sie in Frage kommt?*

Informations-Zentrum Beton. 5000 Köln 51. Postfach 51 05 66.

(Spiegel)

Опущение артикля ускоряет развертывание информации, чем обеспечивается восприятие смысла через ключевые слова.

Грамматические категории другой части речи – глагола – варьируются в границах реализации основных функций рекламного стиля. Прежде всего, в отношении категории *времени* очевидно, что предпочтение отдается глагольным формам *Präsens* и *Futurum*. Почему именно данным временам, и, соответственно, воплощающим их формам? По мнению некоторых исследователей, и с этим можно согласиться, такие формы содействуют более точному «попаданию» в эмоциональную сферу адресатов [1, с. 270–271]: всегда интересно то, что уже есть, и то, что будет. То же, что было, малоинтересно в контексте рекламы.

В рамках имени прилагательного существенный интерес представляет использование *нестандартное употребление степеней сравнения*. Так, в немецких рекламных текстах из семантических соображений в качестве дополнительных сопровождающих слов регулярно используются лексемы *absolut*, *äußerst*, *super*, *ungewöhnlich* и др. А компоненты типа *super-*, *ultra-*, *extra-* и др. вообще стали фактически полупрефиксами, с их помощью и по одной модели создается большое количество новых определительных слов в превосходной степени: *superscharf*, *supermodern*, *ultramodisch*, *extrafein* и т.п. Все это содействует интенсификации динамики рекламного сообщения, а значит повышению его прагматики. На этот счет существуют определенные соображения лингвистов. В частности, Б.Совинский, рассуждая об использовании степеней сравнения как элементов гиперболизации, подчеркивает, что при этом не должен завывшаться общий позитив рекламных текстов, что могло бы поставить их в противоречие с основным законом конкуренции. Например, по его мнению, в рекламе стирального порошка допустимо утверждение *лучший стиральный порошок*, но недопустимы констатации типа *самый лучший стиральный порошок* [10, с. 266].

Для иллюстрации сказанного приводится лишь один рекламный текст:

“THINK”

*Mit diesem Wort hat Thomas J. Watson, IBM-Präsident von 1914-1956, eine Philosophie für Generationen geschaffen. Auch wir, berolina Schriftbild, Berlin, haben immer wieder darüber nachgedacht, wie man “das Schriftbild im Büro” verbessern kann. Über die Herstellung **noch besserer Farbbänder** und **noch besserer Toner** für Laserdrucker sind wir auf eine frappierende Idee gekommen: die kurzlebigen schriftbildzeugenden Druckerteile der bedeutenden Maschinen-Hersteller werden mit **neuen, leistungsstärkeren Teilen** ausgestattet bzw. umfassend überarbeitet, so daß sie nicht nur*

eine völlig andere High-Tech-Ausrichtung von der Druckleistung her erhalten, sondern wartungsfähig und wiederverwendbar werden. (Spiegel)

Литература

1. Бове К.Л., Аренс У. Ф. Современная реклама / Пер. с англ. Общ. ред. проф. О.А. Феофанова. Тольятти: Издат. дом Довгань, 1995. – 704 с.
2. Глушак Т.С. Функционально-коммуникативное взаимодействие разноуровневых единиц языковой системы в диапазоне реализации функционально-коммуникативных тенденций немецкого языка: Дис. ... д-ра филол. наук в форме науч. докл. Мн.: МГПИИЯ, 1991. – 69 с.
3. Грелихес И.В. Прагматические и лексико-семантические особенности рекламных текстов: На материале англоязычной бытовой рекламы: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев: ГПИИЯ, 1978. – 26 с.
4. Киселева Л.А. Теоретические проблемы исследования языка как средства воздействия: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Л.: ЛГУ, 1973. – 38 с.
5. Кохтев Н.Н. Стилистика рекламы. М.: МГУ, 1991. – 91 с.
6. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. М.: Наука, 1986. – 158 с.
7. Овчинникова И.Г. Стандарт и индивидуальная вариативность восприятия текста нонсенса // Стереотипность и творчество в тексте. Пермь: ПГУ, 1999.
8. Auer P. Konversationelle Standard / Dialekt-Kontinua (Code-Shifting) // Deutsche Sprache. Zeitschrift für Theorie, Praxis, Dokumentation. – 1986 № 14.
9. Glück H., Sauer W. Gegenwartsdeutsch. Stuttgart: Meltzer, 1990. – 218 S.
10. Sowinski B. Stilistik. Stuttgart: Fischer-Tachenbuch-Verlag, 1991. – 247 S.
11. Engel U. Deutsche Grammatik. Heidelberg: Julius Groos-Verlag, 1991. – 888 S.

О.И. Гущева

ОСОБЕННОСТИ НОМИНАЦИИ В УЧЕНИЧЕСКОМ И СТУДЕНЧЕСКОМ ЖАРГОНЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ПОЛЬСКОГО ЯЗЫКА)

Можно сказать, что каждый человек существует в нескольких языковых стихиях: это литературный язык, зачастую местный диалект и почти наверняка социолект. Социолект обслуживает особый вид коммуникации, доступный узкой группе людей, объединенных общим видом деятельности, образом жизни, взглядами, мироощущением и т.д. Очень важным в связи с этим во многих социолектах будет противопоставление «свой-чужой», например, в ученическом жаргоне это оппозиции «ученик – учитель», «ученик – родители», «ученик младших классов – старшеклассник». Оппозиции эти выражены огромным количеством лексем, которые свидетельствуют о том, что (в этом, конечно, есть изрядная доля иронии и преувеличения) школьник существует в этих джунглях, где его могут загрызть гепард или аллигатор (*gepard, aligator* ‘учитель’) либо в тюрьме, в которой постоянно проходят *ausweiss kontrol* (‘проверка тетрадей’), из которой можно выйти по амнистии (*amnestia* ‘конец урока’) или избежать ее имея алиби (*alibi* ‘медицинская справка’). Ученический и студенческий жаргон подчеркивает, что отношения «ученик – учитель», «студент – преподаватель» – всегда неравные, всегда с тем, кто стоит выше по социальной лестнице, кто навязывает свои правила игры. Ассоциируются такие отношения с отношениями между человеком и государством, причем тоталитарным государством, где приходится отрабатывать барщину

(*odrobić pańszczyznę* – отработать баршину ‘сдать экзамен’), где экзаменатор может устраивать резню или избиение младенцев (*masakra, rzeź niewiniątek* ‘экзамен, который не сдало много студентов’). В лучшем случае преподаватель – это шеф или капрал, а директор – генерал. Такие неравные отношения могут ассоциироваться и со сферой религиозной жизни, что свидетельствует о некоторой иронии, с которой часть молодежи относится к костелу как институту: экзамен напоминает исповедь и чистилище, лекция – проповедь, список обязательных предметов – катехизис, учебник – молитвенник, декан похож на Зевса, а деканат – на часовню, а дирекция школы ведет себя как святая инквизиция. Изредка у студента появляется возможность общаться с преподавателем на равных, но и тогда это общение приобретает черты спортивного поединка, как правило, бокса или футбола: *ring* ‘экзамен’, *boksować* ‘сдавать экзамен’, *strzelić komu gola* ‘поставить двойку на экзамене’.

В жаргоне, как правило, очень важен эмоционально-оценочный компонент, который дает возможность легко угадать ценности и приоритеты данной социальной группы. Немаловажным является комический эффект и стремление к самовыражению посредством языка, к необычному, яркому высказыванию.

Создаваться новые лексемы в ученическом и студенческом жаргоне могут с помощью традиционных формантов (часто стилистически окрашенных) по словообразовательным моделям данного языка, например, с помощью суффиксов -ak, -ek, -ol, -uś, -iś, -ik, -ica: *beznadziejniak, ciemniak, głupek, głupol* ‘глупый человек’, *mądryś* ‘умный человек’, *szkolnisię* ‘учителя’, *ktosik* ‘человек’ (от *ktos* – ‘кто-то’), *dziekanica* ‘женщина-декан’ или ‘женщина-секретарь, работающая в деканате’ (правда, следует заметить, что с помощью суффикса -ica образуются названия самок животных), -awka (*chrupawka* ‘челюсть’, от глагола *chrupać* – жевать), -adło (*krzyczadło* ‘репродуктор’, от глагола *krzyżeć*), -ówka (*kranówka* ‘вода из крана’, от *kran*), -owa (*proboszczować* ‘говорить’ от *proboszcz* ‘священник’, *bunkrować* ‘прятаться’ от *bunkier* ‘бункер’). Однако это не самый популярный способ создания новых лексем. Гораздо чаще новые лексемы образуются с помощью метафоры, например, двойка называется лебедем или акробаткой (перенос значения на основании внешнего подобия, точнее, семы ‘изогнутый’), ученики старших классов именуются аристократами (общая сема ‘занимающий высокое положение в социальной иерархии’), студенты археологии – могильщиками, поскольку и те и другие имеют дело с человеческими останками факультет филологии или права – собачьим факультетом и т.д. Метафорический перенос может осуществляться как на основе как главных сем, например, *dom wypoczynkowy* – дом отдыха ‘общежитие’ (сема ‘дом, место жительства’), *oaza* – оазис в значении ‘общежитие’ (сема ‘место, пригодное для жительства’), *kolchoz* в том же значении (сема ‘большая группа людей, имеющая что-либо в общем пользовании’), так и на основе периферийных сем, например, *klawiatura* в значении ‘зубы’ (сема ‘белый’). Нередко для достижения комического эффекта основные семы подменяются антонимичными, например, туалет, маленькое неприглядное помещение, называется дворцом, солдат – пацифистом, ПТУ – оксфордом или кембриджем, палка для битья –

конституцией. Реже встречается метонимия (например, *twarz* – лицо в значении ‘человек’, *czaszka* – череп в значении ‘голова’) или слово с более общим значением, например, *objekt* в значении ‘женщина’, *chłopcy* – парни в значении ‘милиционеры’.

Часто встречается перифраза: *afryka w domu* ‘ссора с родителями’, *burza nad Azją/nad kontynentem* – буря над Азией/ над континентом ‘возвращение родителей с родительского собрания’, *małpi gaj* – обезьянья роща, *dom dla mądrych* – дом для умных ‘школа’, *wioska olimpijska* – олимпийская деревня ‘общежитие’, *koniec ramadanu* – конец рамадана ‘день стипендии’, *niemowlęta na manewrach* – младенцы на маневрах ‘студенты 1 курса’, *święty biblioteczny* – библиотечный святой ‘студент, который много учится’, *szkolna łamigłówka* – школьный кроссворд ‘контрольная работа’, *bohaterzy zmęczenia* – усталые герои ‘ученики после контрольной работы’, *cisza w eterze* – тишина в эфире ‘тишина на уроке’, *diabelski wynalazek* – дьявольское изобретение ‘дневник’, *punkt oparcia* – точка опоры, *zakazana piosenka* – запрещенная песенка, *zezowate szczęście* – косоглазое счастье, удача ‘шпаргалка’, *bitwa o chleb* – битва за хлеб ‘школьная столовая’, *nadawać się tylko do strugania pyrów* – годиться только на то, чтобы резать картошку (о ком-либо глупом), *chorować na wiedzę* – болеть знаниями, *ciągnąć intelekt* – тянуть интеллект ‘готовиться к экзамену’, *przeziąkać wiedzę* – пропитываться знаниями ‘учиться’. Иногда перифраза – это шутливое объяснение причины: *mieć homoroidy w mózgu* – у кого-либо геморой в мозгу ‘глупый человек’ или шутливое описание сопутствующих обстоятельств: *wachlować się uszami* – обмахиваться ушами ‘внимательно слушать’, *chodzi w trampkach* – ходит в кедах ‘глупый, необщительный человек’.

Из тропов используется также сравнение, например, *głupi jak nóż stołowy/jak telewizor* – глупый как столовый нож/ как телевизор, *oczy jak spodki* – глаза как блюдечки.

Нередко номинация основывается на культурных коннотациях и знаниях: *hydraulik* – водопроводчик ‘глупый человек’ (убеждение в том, что водопроводчик – человек, как правило, необразованный и глупый), *dziennikarka* в значении ‘сплетница’ (убеждение в том, что журналисты часто распускают сплетни и используют непроверенную информацию), *murzyn* – негр ‘трудолюбивый студент’ (представление о том, что негры много работают), *lewizna, lewus* – левый, левак, *dno* – дно, *ciasny* – тесный ‘глупый человек’ *ciasno* – тесно ‘трудная ситуация’, *ciasny but* – тесный ботинок ‘школа’, *cienko* – тонко ‘слабо, плохо’, *krzywe teksty* – кривые тексты ‘что-либо неправдоподобное’, *krzywo nawijać* ‘говорить бессмыслицу’, *na krzywo ryj* – на кривое рыло ‘нелегально’, *ciemnota, ciemniak, cieniarsz* – ‘слабый или несимпатичный ученик’ (устойчивые пространственные коннотации «правый – хороший», «левый – плохой»; «верх – хорошо», «низ – плохо»; «узкий, тесный – плохой», «широкий, просторный – хороший»; «кривой – плохой», «прямой – хороший»; «темнота, тень – плохо», «свет – хорошо»), *zielony* – зеленый, *szczawik* – щавлик, *szczypiorek* – лук-порей ‘студент первого курса’ (языковой стереотип «молодой – это зеленый»). Могут встречаться аллюзии к известным фильмам (например, *sami swoi* – сами себе ‘о глупых людях’ – аллюзия к одноименной попу-

лярной кинокартине), мультфильмам (*bolki i lolki* ‘милиционеры’ – аллюзия к самому популярному польскому мультфильму «Болек и Лелик»), радиопередачам (*jeziorany* – ‘сельскохозяйственная академия’ – аллюзия к названию деревни из радиопередачи «W Jezioranach»), танцам (блоха называется *la kukaracza* – по одноименному танцу), библейским цитатам (*rzeź niewiniątek* – избиение младенцев ‘экзамен, который не сдало много студентов’).

Для обозначения наиболее неприятных в студенческой жизни событий, т.е. несданного экзамена и отчисления используются эвфемизмы: *nie mieć z profesorem jednego zdania* – разойтись с профессором во взглядах, *pójść na dojrzewanie* – пойти дозреть ‘не сдать экзамен’, *znaleźć się na bumażce* – оказаться на бумажке ‘быть представленным к отчислению’, *wyjechać do Australii/ w Bieszczady* – выехать в Австралию/ в Бескиды ‘быть отчисленным’. В ученическом жаргоне эвфемизмы существуют также для обозначения курения (*wietrzyć płuca* – проветривать легкие, *lizaki* – леденцы – в значении ‘сигареты’), распития алкоголя (*trębacz* – трубочка ‘ученик, который пьет алкоголь’, метафорический перенос на основе внешнего подобия двух действий; *iść do kina/ do kościoła* – идти в кино/ в костел ‘пить водку’, *kompot* ‘вино’) и приема наркотиков (*towar* ‘наркотики’).

Используются и собственно словообразовательные средства, причем словообразовательная модель, которой язык стремится избегать – сложение польского корня и заимствованного: *bachorhous* ‘дом ребенка’ (польск. *bachor* ‘сорванец’ и англ. *hous* ‘дом’, *beibiatka* ‘ученики 1 класса лицея’ (англ. *baby* ‘ребенок’ и польский уменьшительный суффикс *-atko*), *ubikejszyn klub* ‘туалет’ (польск. *ubikacja* и английский суффикс *-tion*). В студенческом жаргоне нередко используется латинский корень *log* и соответствующий польский корень для называния, как правило, шуточного, различных наук: *ozorologia* ‘языкознание’ (*ozór* ‘язык животного’), *krowologia* ‘ветеринария’. Могут использоваться латинские окончания, например, *kolegium gnoikum* ‘сельскохозяйственная академия’ (*gnój* ‘гниль’) или создаваться якобы термин из латинских лексем, например, *fundus completum* ‘полный дурак’. Социолект нередко играет грамматическими неправильностями, как например в слове *ludź* ‘человек’ (от формы множественного числа *ludzie*, тогда как в единственном числе выступает другая основа – *człowiek*), дефразеологизируются фразеологические обороты, например, *o co ci biega* вместо *o co ci chodzi* ‘о чем речь? в чем дело?’.

Нередко эксплуатируется исключительно фонетическое подобие двух слов: *konserwa* ‘консерватория’, *autobiust* ‘автобус’, *histeryk/histeryczka* ‘историк/историчка’. Используются также ритм и рифма: *sucha tematyka* – сухая тема ‘математика’. Слову может приписываться фальшивая этимология: *nie-wiasta* ‘глупая девушка’ (уст. *niewiasta* ‘женщина’ и отрицательная частица *nie*), *chamia* ‘химия’ (*chemia* ‘химия’ и *cham* ‘хам’), *blyskoteka, ciemnoteka* ‘дискотека’.

Нередко происходит сокращение многосложного слова: *uniwer* вместо *uniwersytet*, *stupa* вместо *stypendium*, *dyro* вместо *dyrektor*, иногда это сокращение обрастает дериватами, например, *uniwerek*, или происходит контаминация, на-

пример, *uniweraj* (*uniwer* и *raj*), *akamedos* (*akademik* – общежитие и *demos*), *kradziej* (*kraść* – красть и *złodziej* – вор).

Имена собственные могут использоваться как нарицательные: *alpachino* – красивый парень вообще, *sorbona*, *oksford* – любой университет, может происходит смещение семантики: *biały dom* – белый дом ‘1 туалет, 2 учительская’, *hyde park*, *londyn* ‘туалет’, *bibisi (BBS)* ‘ученик, который постоянно разговаривает’.

На основании приведенных примеров мы можем заметить, что при создании новых лексем социолекты, с одной стороны, используют лексические средства и традиционные модели литературного языка, но, с другой стороны, стремятся выйти за рамки, которые диктует литературный язык, используют различные грамматические неправильности, разрушают границы сочетаемости, актуализируют потенциальные семы и словообразовательные возможности лексем, создают необычные контексты и новые метафоры.

Литература

1. Czarna K., Zgólkowa H. Słownik gwary uczniowskiej. Poznań, 1991.
2. Kaczmarek L., Skubalanka S., Grabias S. Słownik gwary studenckiej. Lublin, 1994.

А. Доўгаль

РОЛЯ ПРАСАДЫЧНЫХ СРОДКАЎ Ў ВЫРАЖЭННІ ЭМОЦЫЙ

Тэрміналагічны апарат. Фанетычныя асаблівасці вуснага маўлення складаюць у лінгвістыцы паняцце *прасодыі* (*прасодыкі*), асноўнымі складнікамі якой з’яўляюцца інтанацыі і націск.

Інтанацыя вызначаецца як “сукупнасць фанетычных сродкаў, якія служаць для афармлення фразы і асобных яе частак як адзінага цэлага, а таксама для больш дакладнай перадачы думак і пачуццяў асобы, якая гаворыць» [Выгонная 1994, с. 232]. Паводле сваёй структуры інтанацыя – гэта складаны фанетычны комплекс, куды ўваходзяць мелодыка, інтэнсіўнасць, працягласць, тэмп, паўзы і тэмбр, якія ўтвараюць непарыўнае адзінства і рэалізуюцца ў маўленні ў сукупнасці.

Ключавым кампанентам інтанацыі з’яўляецца *мелодыка*, якая звязана са зменай тону гуку пры вымаўленні. Як адзначаюць фанетысты, менавіта гэтыя танальныя змены перадаюць інтанацыйную інфармацыю, таму меладычны кампанент, здольны да вар’іравання, найлепшым чынам прыстасаваны да перадачы розных значэнняў. З гэтага вынікае асноўная функцыя мелодыкі – афармленне розных камунікацыйных тыпаў выказванняў. У беларускай мове “для выражэння разнастайных моўных значэнняў і дасягнення шматлікіх камунікатыўных мэт выкарыстоўваюцца змены напрамку руху асноўнага тону» [Выгонная 1994, с. 234]. Тон можа быць роўны, сыходны, узыходны, роўна-сыходны, роўна-ўзыходны, узыходна-сыходны, сыходна-ўзыходны.

Інтэнсіўнасць, або *гучнасць*, вымаўлення, як правіла, звязана з экстралінгвістычнымі ўмовамі камунікацыі: маўленне становіцца больш гучным, калі камунікацыя ажыццяўляецца на фоне шуму (напрыклад, размова па мабільным тэлефоне ў натоўпе ці ў транспарце і інш.). У маўленчых сітуацыях,

дзе нішто не замінае правільнаму ўспрыманню інфармацыі, інтэнсіўнасць становіцца сродкам выдзялення сэнсавага цэнтру выказвання.

Працягласць як акустычная характарыстыка гуку звязана з падоўжаным яго вымаўленнем. У некаторых мовах, напрыклад англійскай, славацкай, ад працягласці галосных залежыць значэнне слоў, у беларускай жа мове адсутнічае апазіцыя гукаў па даўжыні, таму працяглае вымаўленне гукаў не ўплывае на семантыку слова.

Хуткасць вымаўлення асобных слоў у фразе ці цэлых фраз – *тэмп* – з аднаго боку, з’яўляецца індывідуальнай характарыстыкай маўлення, а з другога боку, можа мяняцца падчас размовы. Паводле дадзеных лінгвістычных эксперыментаў, чалавек імкнецца як мага хутчэй вымавіць неістотную інфармацыю і спыніцца (запаволіць тэмп) на важнай і значнай.

Непарыўна звязанымі з тэпам з’яўляюцца *паўзы*, колькасць, якасць, працягласць і лакалізацыя якіх залежыць менавіта ад хуткасці / павольнасці маўлення. Звычайна паўза – гэта адсутнасць гучання, якая можа быць амаль незаўважанай і, наадварот, можа выразна адчувацца.

Працягласць разам з тэпам і паўзамі ствараюць комплекс часавых інтанацыйных характарыстык маўлення.

Тэмбр маўлення, або спецыфічная афарбоўка гучання, залежыць ад індывідуальных асаблівасцей будовы артыкуляцыйнага апарату моўцы. Адны і тыя ж фразы, але вымаўленыя рознымі людзьмі без асаблівых цяжкасцей дыферэнцыруюцца намі як “прыемныя” або як “прыкрыя”. Разам з тым, тэмбр належыць да такіх параметраў маўлення, якія чалавек здольны наўмысна змяняць.

Адначасова з інтанацыяй сродкам акцэнтавання пэўнай інфармацыі выступае *націск* – фанетычнае выдзяленне складу ў неаднаскладовым слове, слова ці групы слоў у выказванні, што дазваляе вылучаць *слоўны*, *тактавы* (*сінтагматычны*) і *фразавы* (*лагічны*) тыпы націску. Калі слоўны і тактавы націскі аб’ядноўваюць склады ў слова і словы ў такт, то фразавы націск узмацняе сэнсавую нагрузку аднаго або некалькіх слоў у выказванні, вылучаючы яго сэнсавы цэнтр.

Роля інтанацыйных сродкаў маўлення ў выражэнні эмоцый. Інтанацыю можна назваць адным з асноўных спосабаў выражэння эмоцый чалавека ў маўленні: дакладна вызначыць эмацыянальны стан моўцы можна ўжо толькі па тым, як ён гаворыць, г.зн. па інтанацыйным афармленні яго маўлення. Напр., слова *добра* ў залежнасці ад інтанацыі можа ўжывацца для выражэння згоды, сумнення, задаволенасці, пагрозы, здзіўлення; або параўн.: *Ён напіша* (паведамленне) і *Ён напіша* (іронія). У дадзеных выпадках, інтанацыя перастае быць чыста фанетычнай з’явай, а з’яўляецца своеасаблівым каналам інфармацыі, сродкам кадзіравання (выражэння) і дэкадзіравання (разумення) дакладнага сэнсу выказвання, у прыватнасці эматыўнай семантыкі. Менавіта таму інтанацыю можна назваць фанетыка-граматычным сродкам выражэння эмоцый чалавека, бо яна з’яўляецца носьбітам значэння і “знаходзіцца не па-за сказам, а па-над сказам і прысутнічае а б а в я з к о в а [вылучана намі – А.Д.] (так, як і канчаткі, злучнікі і

іншыя матэрыяльныя носьбіты граматычнага і іншых значэнняў)” [Міхневіч 1976, с. 41].

Лінгвістычную значнасць інтанацыі на аснове псіхалінгвістычнага эксперыменту са штучнастворанымі фразамі часткова даследавала Л.Ц. Выгонная, у выніку чаго была зроблена выснова, што “па інтанацыі, калі яе не падтрымліваюць лексіка-сінтаксічныя сродкі, слухач можа атрымаць лінгвістычную інфармацыю” [Выгонная 1991, с. 32].

Адзначым, што адзіным спецыялізаваным (але вельмі абмежаваным па колькасці) класам слоў моўнай сістэмы, які здольны перадаваць мноства эмацыянальных перажыванняў, з’яўляюцца выклічнікі. Такія іх поліфункцыянальнасць рэалізуецца ў маўленні толькі пры дапамозе сродкаў інтанацыі, напр., выклічнік *ах!* можа перадаваць самыя розныя эмоцыі, прычым як станоўчыя, так і адмоўныя:

- расчараванне: *Мульцік. Ах, дзеткі, дзеткі... Такія вы ў нас грамацеі выраслі! Яны табе і пра космас адбарабаныць, і Бога на лапаткі пакладуць, і, калі хочаш, дакажуць, што Іуда некалі добрую справу зрабіў... Усё могуць. Толькі сваіх дзяцей не хочуць на свет пускаяць...* (А. Дудараў “Вечар”);

- раззлаванасць: *Мульцік. Ах ты, слізняк... Палавіннік пракляты.* (тамсама);

- іронія: (дачка да маці) *А ты, старая пачвара? Дзень і ноч з той самай порхаўкай цягнеш лямку – гнілым, бяззубым, смярдзючым скнарам і недалэнгам! Ён жа нават і не памыецца, покуль ты не папрэш у лазню! Затое жывеш з венчаным у касцёле – мужам! Законным! Ах, ах як табе прыемна, праўда? Люкс, куды там!* (А. Карпюк “Карані”);

- сум: *Ах, Маня, Маня! Мне, Марыся, засталося цяпер, калі ты хочаш праўду ўсю ведаць, бы таму буслу, што калісь над нашым поплавам за хлёўчыкам, зверху, разагнаўшыса... памятаеш?* (тамсама);

- шкадаванне: *Лаўрэн спахапіўся: “Ах, шкада, Ігар, хлеба з табой не захапілі! І як гэта, Ігар, мы далі маху?”* (тамсама);

- захапленне: *Яны хвалілі Машу: “Ах, якая ў вас жонка! Разумніца. Далікатная”* (І. Шамякін “Слаўся, Марыя”) і інш.

Відавочна, што выклічнікі ў прыведзеных прыкладах – гэта першасны і самы лаканічны сродак выражэння эмацыянальнага стану моўцы, а працяг выказвання служыць для канкрэтызацыі эмоцыі.

Выклічнік *ой!* выражае такія эмоцыі, як:

- радасць: *О-ой, як зрабілася мне до-обро ад таго, што файно з табой пагаварыла! О-ой, як стало лёгка – бы пракашлялася пасля цяжкой хваробы, а мо шчэ лепш!..* (А. Карпюк “Карані”);

- захапленне: *Добрая дзяўчынка расце! Ой, якая файная і разумненькая, каб яна была здаровая!* (тамсама);

- спалох: *Ой, што вы, што, як вы і падумаць маглі?! Браць ад вас за білет грошы? І не збіраюся!; О-ой, чога я тут стаю! Я ж зусім забылася, што ішла зірнуць на дачку!..* (тамсама);
- кпіны: *Лаўрэн пакпіў: “Ой, бедны ты, бедны”* (тамсама);
- расчараванне: *І мой вырас пад небо, а дурань што трэбо. О-ой, дурны, ой, негадзі-івы!* (тамсама);
- боль: *О-ой, балиць! О-ой, цётачку, дальбух, больш казаць такога ніколі не буду! О-ой, балиць, балиць, балиць!* (тамсама);
- сарамлівасць: *Ой, калі ласка! – засаромлена ўсхапілася дзяўчо* (тамсама);
- спачуванне: *Мульц і к. Цяжка яму будзе... Ой, цяжка!* (А. Дудараў “Вечар”) і інш.

У эмацыянальным маўленні інтанацыйныя сродкі дзейнічаюць у сукупнасці, разам з тым можна вызначыць некаторыя асаблівасці кожнага з кампанентаў інтанацыі пры выражэнні эмоцый.

У дачыненні да мелодыкі выказванняў пры выражэнні эмоцый актуальным ёсць вызначэнне асаблівасцей змянення іх танальнага малюнку ў выказваннях, якія ўжываюцца носбітамі мовы для выражэння сваіх эмоцый. Так, “калі выказванне-сцвярджэнне вымаўляецца з узыходнай інтанацыяй (павышэнне голасу ў канцы выказвання), то яно можа выражаць здзіўленне, незадавальненне, іронію, ці нават сарказм у залежнасці ад сітуацыі маўлення” [Ткачук 2003, с. 98], напр.: *Гэта кава? Каб паказаць полісемантычнасць гэтага выказвання, яго можна трансфармаваць у залежнасці ад камунікацыйнай мэты: Няўжо гэта кава?; І ты называеш гэта кавай?; Ты думаеш, гэта можна назваць кавай?* “Узыходна-сыходны тон (рэзкае зніжэнне голасу ў канцы выказвання) ужываецца ў эмацыянальных сцверджаннях для выражэння моцнага ўражання [Выгонная 1994, с. 234], напр.: *Рашыла! Рашыла! Сама! Задачу на трыганаметрыі. Тата! Мама! Перад вамі – Соф’я Кавалеўская!* (І. Шамякін “Губернатар”) і інш.

Калі чалавек знаходзіцца ў стане моцнага эмацыянальнага напружання сіла гучання (інтэнсіўнасць) можа дасягнуць сваёй крытычнай мяжы і перарасці ў крык. Часцей за ўсё гэта назіраецца ў сітуацыях, якія вымагаюць рэзкіх эмацыянальных выказванняў і выкрыкаў, напрыклад, абраза, страх. І наадварот, ціхае вымаўленне, якое часам ператвараецца ў шэпт, характэрнае для сітуацыі даверлівых зносінаў, інтымных размоў, пяшчотных зваротаў.

Працягла вымаўляюцца гукі часцей за ўсё пры выражэнні здзіўлення, напр.: *О-о-о-ой, людко-о-о-ове, а к-каго-о... і к-каго-о ж я тутака спатка-ала, а Е-езу? Няўжэ ж гэта ты-ы, Лаўрэ-эн?! Няўжэ ж цябе тут ба-ачу?!* (А. Карпюк “Карані”); *Мульц і к. Здымай штаны, падла, я цябе вучыць буду! Г а с т р ы т. Што-о-о-о?!* (А. Дудараў “Вечар”) або праўн.: *Вы?* (нейтральнае пытанне) і *Вы-ы-ы?* (здзіўленне). Такое падаўжэнне гукаў – гэта абавязкова запаволеннае іх вымаўленне.

Тэмп маўлення з’яўляецца яшчэ адным індикатарам таго ці іншага эмацыянальнага стану моўцы: паспешлівае вымаўленне слоў, фраз можа сведчыць пра эмацыянальную ўзбуджанасць моўцы; наадварот, запаволенасць маўлення звязана

са здзіўленнем, сарамлівасцю чалавека. Як адзначае Л.Ц. Выгонная, пэўныя заканамернасці тэмпавых паказчыкаў маўлення маюць універсальны характар. Так, “звычайна больш важная ў пэўных адносінах інфармацыя вымаўляецца ў больш павольным тэмпе” [Выгонная 1991, с. 78]. У якасці ілюстрацыі можна прывесці такое выказванне: *Ты пра мяне і слоў людскіх не знойдзеш каб сказаць! – з-за дзвярэй, не вытрымаўшы, агрызнулася Кіра. – Для мяне лепшага не падбярэш – адно хамства!* (А. Карпюк “Карані”). У межах дадзенага кантэксту выражаецца комплекс негатыўных эмоцый (злосць, крыўда, расчараванне) жонкі да мужа, таму, на нашу думку, лагічны націск прыпадае на словазлучэнне *адно хамства*, якое з’яўляецца сэнсавым цэнтрам, чым і абумоўлены больш павольны тэмп вымаўлення дадзенага інфармацыйнага кавалка. Запаволенасць тэмпу ўласціва таксама выказванням, у якіх пэўная інфармацыя ўжо некалькі разоў паўтаралася да гэтага, што выклікае пэўную раздражнёнасць і разлаванасць моўцы, напр.: *Колькі разоў можна казаць: ты сёння гуляць не пойдзеш!* Акрамя змянення тэмпу, у такіх выказваннях узрастае інтэнсіўнасць вымаўлення найбольш значнай інфармацыі – *адно хамства і ты сёння гуляць не пойдзеш*. Паводле даследаванняў, выказванні, аднолькавыя ў лексіка-сінтаксічных адносінах, але адрозныя сваім зместам, характарызуюцца розным тэмпам вымаўлення, напр.: *Яна вернецца* (сцверджанне ‘абавязкова вернецца’) і *Яна вернецца!* (іранічна ‘не вернецца’). Апошняе выказванне вымаўляецца больш павольна. Працягласць клічных выказванняў значна большая за працягласць тоесных у лексіка-граматычным плане, але не клічных выказванняў, напр.: *Колькі год!* і *Колькі год?* Калі эмоцыі “перапаўняюць” чалавека, калі чалавек знаходзіцца ў стане эмацыянальнага ўзбуджэння, часта цяжка зразумець, што такі чалавек імкнецца сказаць, бо маўленне яго характарызуецца высокімі тэмпавымі паказчыкамі, што прыводзіць да парушэння лексіка-сінтаксічнай пабудовы выказванняў.

У эмацыянальным маўленні паўзы выкарыстоўваюцца для таго, каб стрымаць эмоцыі, што відавочна ў наступным кантэксте:

Г а с т р ы т . Хадзіў неяк па грыбы... Цалюткі дзень па хмызняку поўзали... Усе там сыраежак, лісчак збольшага накалупалі, а я во такенны во баравік. Белы, крэпенькі, шапка – дзвюма рукамі не накрыць. Лета тады сухое было. Яшчэ ніхто баравікоў не знаходзіў... Усе ахаюць, зайздросцяць, у кошык зазіраюць. Шчасце! Памятаю, на ўсіх глядзеў, як на мурашак... Дадому прыйшоў, ножыкам чык гэты баравік...

Мульцік. ... а ён чарвівы.

Г а с т р ы т (пасля паўзы). Ага... Ушчэнт сточаны! Во табе і шчасце! Гадоў шэсць мне тады было... І з таго часу... усё напалавіну... (Падняў чарку.) Давай, Васіль... (А. Дудараў “Вечар”).

У дадзеным выпадку для стылізацыі натуральнага “цячэння” размовы (з паўзамі) аўтар у пісьмовым тэксте выкарыстоўвае шматкроп’е.

Асобную групу складаюць так званыя “паўзы нерашучасці” [Выгонная 1991, с. 86], якія абумоўлены тымі цяжкасцямі, што адчувае моўца падчас маўлення, да якіх, натуральна, адносяцца рознага кшталту эмоцыі (сарамлівасць, страх, спа-

лох). Такія паўзы ўзнікаюць у спантаным маўленні вельмі часта, звычайна паміж моцна звязанымі сэнсам спалучэннямі слоў, напр.: *Была... ўчора; Прыехаў... за мной; У ... хаце ... бацька, так, у хаце і пад.*

Сувязь тэмбру з эмацыянальным маўленнем бяспрэчная, аднак гэтая лінгвістычная праблема амаль не даследаваная, таму мы абмяжуемся агульнымі заўвагамі пра тэмбравыя якасці пры перадачы тых ці іншых эмоцый, напр: выражэнне злосці звычайна суправаджаецца хрыпеннем, шыпеннем або вымаўленнем скрозь зубы, ласкавыя і пяшчотныя адносіны да дзіцяці характарызуюцца “сюсюканнем” і інш.

Значэнне націску пры выражэнні эмоцый чалавека. Сам націск не з’яўляецца сродкам выражэння эмоцый, аднак яго месца і сіла ўплываюць на характар маўлення: з яго дапамогай можна вылучыць пэўнае слова, падкрэсліць ці ўзмацніць яго сэнс. Так, сэнсавая дакладнасць выказвання *Што ты тут робіш?* (з агульнай семантыкай здзіўлення) вызначаецца толькі ў канкрэтнай моўнай сітуацыі і залежыць ад пастаноўкі акцэнтаў: мяне здзіўляе, што *ты* тут робіш; мяне здзіўляе, што ты *тут* робіш; мяне здзіўляе, *што* ты тут робіш.

Нягледзячы на цяжкасці пры адлюстраванні асаблівасцей вуснага маўлення сродкамі пісьма, усё ж такія існуюць пэўныя графічныя спосабы ўказання на тое слова, што акцэнтуецца пры вымаўленні: падкрэсліванне, вылучэнне курсівам або тлустым шрыфтам, напісанне вялікімі літарамі, разрадка. Напрыклад, у аповесці І. Шамякіна “Слаўся, Марыя!”, прысвечанай жонцы пісьменніка, свае пачуцці да каханага чалавека аўтар перадае праз вылучэнне тлустым курсівам найбольш значных у сэнсавых адносінах слоў: *Я абавязаны напісаць пра яе жывую, рэальную, такую якой яна была, – вельмі прастай, зямной і ў той жа час незвычайнай; І я слаўлю наша каханне! У першую чаргу тваё; Думаю, што пасля нараджэння Алесі пачуцці нашы набылі новы сэнс. Гармонія, бадай, узнікла раней. А каханне – тое, што звязвае мужчыну і жанчыну, з узростам, з аслабленнем палавога цягачення перарасло ў любоў у высокім сэнсе гэтага слова, у роднасць – такую, якую варта пісаць з вялікай літары; “Які ты харошы ў мяне”. О, якое гэта было шчасце, такое прызнанне: харошы і ў мяне. Я – яе, яе! На ўсё жыццё! (І. Шамякін “Слаўся, Марыя!”).*

У мовазнаўчай літаратуры адзначаецца яшчэ эмфатычны націск, які грунтуецца на такой уласцівасці гукаў як працягласць; сутнасці яго ў “вылучэнні пэўнага склада з асобым напружаннем, працяглым вымаўленнем” [Кунцэвіч 1994, с. 383], што ў пісьмовым тэксце перадаецца праз паўтор літары. З дапамогай эмфатычнага націску перадаюцца эмоцыі моўцы ад ўбачанага ці пачутага, напр.: *Дзе-ед, ты – пажарнік? (А. Карпюк “Карані”); – Яво-орскі?! – з жахам і недаверам нарэшце адазваўся стары (тамсама); О-ой, хло-опчыкі. Якія ж вы абодва страшныя і смешныя ў гэтых мундзірчыках, пілотачках ды абмотках! Абраслі-і я-ак! А заму-урзаліса, бы чэрці! (тамсама).*

Такім чынам, інтанацыя і націск, з’яўляючыся ўзаемазвязанымі складнікамі прасадычнай сістэмы, па-рознаму ўдзельнічаюць у выражэнні эмоцый чалавека. Калі націск не з’яўляецца непасрэдным сродкам выражэння эмоцый, то

інтанацыю правамерна кваліфікаваць як фанетыка-граматычны сродак стварэння эматыўнай семантыкі.

Літаратура

1. Брызгунова Е.А. Интонация как средство выражения субъективно-модальных значений // Русская грамматика. Т. 2. / Гл. ред. Н. Ю. Шведова. М.: Наука, 1982. С. 231–236.
2. Выгонная Л.Ц. Інтанацыя // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча. Мн.: БелЭн, 1994. С. 232–234.
3. Выгонная Л.Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія. Мн.: Навука і тэхніка, 1991. - 215 с.
4. Міхневіч А. Я. Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы. Мн.: Навука і тэхніка, 1976. - 264 с.
5. Ткачук В.М. Категорія суб'ектыўнай модальнасці. Монографія. Тернопіль: Підручники й посібники, 2003. - 240 с.

Г.І. Зур

ВЫКЛІЧКАВЫЯ ВЫКАЗВАННІ ЯК ЭМАТЫЎНЫЯ АДЗІНКІ (НА ПРЫКЛАДЗЕ МАСТАЦКІХ ТЭКСТАЎ НЯМЕЦКАЙ МОВЫ)

Антропацэнтрызм у мовазнаўстве як зыходны прынцып сучаснага даследавання жыцця мовы заканамерна абумовіў цікавасць даследчыкаў да розных спосабаў выражэння суб'ектыўных адносін чалавека да наваколля, важнай састаўной часткай якіх з'яўляецца эмацыянальны кампанент.

Даследавані праяў эмацыянальнасці і сродкі яе выражэння ў мове дэманструюць плённасць уліку ў лінгвістыцы “чалавечага фактару”, звароту да чалавека не толькі як да асобы, якая размаўляе і разважае, але і якая адчувае. Ш.Балі адзначаў, што чалавечая думка пастаянна вагаецца паміж лагічным успрыняццём і эмоцыяй. Чалавек або разумее, або адчувае. Часцей за ўсё думка чалавека складаецца адначасова з лагічнай ідэі і пачуцця [Баллі 1961, 182].

Выключнасць эмоцый у параўнанні з іншымі аб'ектамі намінацыі фарміруецца складаным узаемадзеяннем разнастайных моўных сродкаў іх выражэння, якія ўключаюць у сябе адпаведную лексіку, фразеалагізаваныя канструкцыі, спецыфічную інтанацыю і асаблівыя сінтаксічныя структуры.

Універсальнай катэгорыяй, якая вылучаецца ва ўсіх мовах свету, з'яўляецца граматычны клас выклічнікаў, асноўны змест і функцыянальнае значэнне якіх заключаецца ў перадачы эмоцый. Выклічнікі поліфункцыянальныя. Гэта праяўляецца ў іх дыфузнасці (шматзначнасці і наяўнасці розных адценняў), што, у сваю чаргу, стварае пэўныя цяжкасці ў размежаванні эмоцый, якія выражаюцца з іх дапамогай, бо межы між імі вельмі хісткія. Напрыклад, нямецкі выклічнік *Ach!* ужываецца для выражэння болю, скаргі, тугі, спачування, здзіўлення, засмучэння, раптоўнага рашэння, хаця ў пэўным кантэксте ён адпаведна ўспрымаецца адрасатам, бо мае суадноснае з дадзеным кантэкстам і дадзенай сітуацыяй значэнне. Поліфункцыянальнасць выклічнікаў выражаецца і ў амбівалентнасці эмоцый. Гэта абумоўлена здольнасцю чалавека адчуваць і выражаць адначасова некалькі эмоцый.

Пераважная частка нямецкіх выклічнікаў мнагазначныя. Адназначнымі могуць лічыцца толькі такія выклічнікі, значэнне якіх не залежыць ад кантэксту. Група

такіх выклічнікаў сучаснай нямецкай мовы нешматлікая, большасць з іх адносіцца да гукапераймальных: *piff, paff, krack, mia, meh*. Аднак нават і гэтыя формы пры ўмове іх метафарычнага выкарыстання з іранічнай інтанацыяй могуць набываць іншыя прагматычныя значэнні. Група адназначна “станоўчых” выклічнікаў прадстаўлена меншай колькасцю, чым група адназначна “негатыўных”. Сфера негатыўнага ў моўнай камунікацыі наогул прадстаўлена шырэй, чым сфера пазітыўнага. Але размежаванне выклічнікаў на два процілеглыя полюсы даволі ўмоўнае, бо канататыўная афарбоўка выклічнікаў, інтанацыйнае афармленне, іранічны тон могуць прывесці да камунікацыйнай транспазіцыі нават адназначных выклічнікаў.

Адзін і той жа выклічнік у залежнасці ад інтанацыі, з якой ён вымаўляецца, можа характарызаваць эмоцыі нават супрацьлеглыя па значэнні: захапленне і адчай, здзіўленне і радасць. Тлумачыцца гэта той акалічнасцю, што ў момант эмацыянальнага перажывання чалавек не здольны дакладна фармуляваць свае думкі і пачуцці. “Человек может очень умно и логично доказывать свою мысль, но если вычесть её, вычесть высказываемую им мысль, то внезапно может обнаружиться, например, глубокая нелогичность его души в это время <...>. Слово человека имеет смысл и звук. Слушайте смысл, и вы не узнаете человека. Слушайте звук, и вы узнаете человека” [Чехов 1928, 141]. Лапідарнасць і непасрэднасць рэакцыі найлепшым чынам выражаецца з дапамогай выклічнікаў.

У сінтаксісе нямецкай мовы асаблівае месца займаюць выклічнікавыя сказы. Гэта самастойныя выказванні, якія можна лічыць адным з асноўных спосабаў эксплікацыі эмоцый. Выклічнікавыя сказы належаць да экскламатыву (інтэр’ектыўных) выказванняў [Юнг 1996, 4].

Выклічнікавыя выказванні шырока выкарыстоўваюцца ў творах нямецкай мастацкай літаратуры. Членамі сказа выклічнікі не з’яўляюцца, аднак надаюць любому выказванню эмацыянальны характар, бо яны перш за ўсё выражаюць чалавечыя пачуцці (акрамя вакатыўных і зваротаў да жывёл: *hallo, he, pst, hott, puttputt* і інш.) [Юнг 1996, 387]. Варта, аднак, адзначыць, што пазіцыя выклічніка ў сказе адасоблена, што робіць яго найчасцей самастойным выказваннем з самастойным значэннем у межах усёй структуры. Нямецкія выклічнікі могуць стаяць у пачатку рэплікі, бо ўжо паводле свайго азначэння – выклічнік – гэта заклік, своеасаблівы вокліч, ён павінен адразу ж звярнуць увагу асобы, да якой звяртаюцца, а яго экспрэсіўная сіла павінна быць перанесена як мага бліжэй да пачатку. У прэпазіцыі выклічнікі надаюць эмацыянальную насычанасць усяму выказванню. Выключэнне выклічніка мела б у выніку змяненне эмацыянальнай насычанасці ўсяго сказа. Аднак некаторыя выклічнікі могуць стаяць у сярэдзіне. У інтэрпазіцыі выклічнік падзяляе выказванне, падкрэслівае яго найбольш істотную ў інфармацыйным плане частку, якая звычайна нясе “новае”. У постпазіцыі выклічнік выступае ў якасці эмацыянальна-падагульняючага звяна і служыць адпаведнай ацэнкай зместу ўсяго сказа. Ён эмацыянальна падсумоўвае змест усяго выказвання. Гэта можна падмацаваць наступнымі прыкладамі: *Zeit ab, wenn er zu tun hat; wutsch! bin ich drauß, und da ist mir’s immer wohl, wenn ich sie*

allein finde [2; 50]. Выклічнік *wutsch!* не ўплывае на парадак слоў гіпатаксіса, праз яго перадаецца разхваляванасць і хуткасць, з якой закаханы бяжыць, каб пабачыць каханую. *Er versuchte auf allerlei Weise stillzustehen, aber es wollte nicht gelingen; da rief er in der höchsten Not, wie man den Pferden zuruft: „Oh – oh, halt, oh!“* [3; 46]. У дадзеным выпадку паўтораны выклічнік паказвае фізічныя пакуты і яго можна лічыць самастойным выказваннем са значэннем: „*Wie weh tut es mir!*“ ці „*Ich kann nicht mehr!*“ і г.д. *Ach, lass mich. Ich hab dir schon gesagt, was du machst, ist deine Sache, nicht meine* [5; 48]. У гэтым прыкладзе выклічнік перадае стомленасць і адчай персанажа і можа разглядацца як самастойнае выказванне ў межах паратаксіса.

Побач з выклічнікамі, сустракаюцца і іншыя адзінкі мовы, якія выконваюць тую ж функцыю выражэння інтэнсіўнай эмацыянальнай рэакцыі (ці яе імітацыі). Гэта – стандартныя воклічы, якія складаюцца з дэсемантызаваных слоў, якія функцыянальна нагадваюць выклічнікі [Девкин 1979, 113]. Іх пазіцыя заўжды адасобленая, мае характар самастойнага ці пабочнага выказвання ў саставе сказа: *O weh! wie wahr ist es, was ich fürchtete!* [4; 171]. *O ja, ich sehe – Ich sehe, was ich sehe. – Gott! Gott!* [4; 187]. „*Mein Gott!*“ *dachte er verwirrt bei sich, „wer war denn das?“* [1; 33]. „*Herr Jesus!*“ *schrie sie auf einmal, denn sie sah plötzlich den Bruder hinterm Baum nach dem Fremden zielen* [1; 52]. „*So was!*“ *sagte ich. „Scheint auch Bluffwetter zu sein“* [5; 167]. „*Es ist immer anders“* *sagte ich. „Gott sei Dank!“* [5; 95].

Прыведзеныя прыклады з мастацкіх твораў сведчаць пра актыўнае ўжыванне стандартызаваных воклічаў такога кшталту, аднак неабходна адзначыць, што з цягам часу адбываецца змяненне іх семантычных значэнняў: выразы рэлігійнага характару перайшлі ў разрад штодзённа-размоўных лексічных адзінак.

У заключэнні варта адзначыць, што акрамя экспліцытнай эмацыянальнасці саміх выклічнікаў, на рэцыпіента значны ўплыў аказвае эксламатыўная інтанацыя. У тэкстах мастацкай літаратуры яна маркіруецца клічнікам. Аднак у сучаснай літаратуры назіраецца тэндэнцыя адмовы ад такога сродку эксплікацыі, ад знакаў прыпынку наогул. Гэтая акалічнасць негатыўна адбіваецца на ўспрыняцці літаратурнага тэксту як базавага кампанента мастацкага дыскурсу, які трактуецца як маўленне, паглыбленае ў жыццё.

Ш.Балі пісаў на гэты конт, што ў нас няма больш эфектыўнага сродку ўздзейнічаць на пачуцці суразмоўцы, чым эмацыянальная інтанацыя і абумоўленыя ёю клічныя формы маўлення [Балли 1961, 352].

Літаратура

- Балли Ш. Французская стилистика: Пер. с франц. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1961. - 394 с.
Девкин В.Д. Немецкая разговорная речь: Синтаксис и лексика. – М.: Междунар. отношения, 1979. - 256 с.
Михайлов Л.М. Грамматика немецкой диалогической речи: Учеб.пособие для студентов ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высш. шк., 1986. - 110 с.
Сакиева Р.С. Немецкий язык. Эмоциональная разговорная речь. М.: Высш. шк., 1991. - 192 с.
Чехов М.А. Путь актёра. – М.: “Academia”, 1928.
Юнг В. Грамматика немецкого языка. – СПб.: Лань, 1996. - 544 с.

Спіс цытуемых твораў

1. Eichendorf, Joseph von. Das Marmorbild. Das Schloss Dürand. Novellen. Stuttgart: Philipp Reklam jun, 1986.
2. Goethe, Johann Wolfgang von. Die Leiden des jungen Werthers. Roman. M.: Просвещение, 1975.
3. Hoffman, Ernst Theodor Amadeus. Meistererzählungen. Zürich: Diogenes, 1994.
4. Kunze, Reiner / Klaus, Hannes (Hg.) Vom Nullpunkt zur Wende. Ein Lesebuch für die Sekundarstufe. Essen: Klartext-Verlag, 1994.
5. Remarque, Erich Marie. Drei Kameraden. M.: Verlag für fremdsprachige Literatur, 1960.

М.І. Канюшкевіч

РЭЕСТР БЕЛАРУСКІХ ПРЫНАЗОЎНІКАЎ І ІХ АНАЛАГАЎ: ФУНКЦЫЯНАЛЬНАЯ ГРАМАТЫКА РЭАЛЬНАГА ЎЖЫВАННЯ¹

Аўтару гэтых радкоў напачасціла ў жыцці: лёс падараваў мне блаславенне на дарогу ў навуку ад двух выдатных мовазнаўцаў – прафесараў Паўла Паўлавіча Шубы і Арнольда Яфімавіча Міхневіча. Першае блаславенне на абедзьве дысертацыі (кандыдацкую і доктарскую) даў Павел Паўлавіч як навуковы кіраўнік і навуковы кансультант, другое, таксама двойчы, – Арнольд Яфімавіч, як апанент пры абароне гэтых дысертацый. Для мяне – не проста апанент, а інтэлігентны крытык, добраязычлівы дарадца, вучоны, адораны надзвычайнай празорлівасцю, талентам бачыць вострую і надзённую праблему, бруеннем ідэй, якія так шчодро раздаюцца – у размове, у дыскусіі, на пасяджэннях саветаў па абароне дысертацый, на канферэнцыях. Эцыклапедычная эрудыцыя, майстэрства ў генерыраванні і развіцці арыгінальных палажэнняў, бліскучыя імправізацыі, па-коласаўску мудры і цёплы гумар робяць Арнольда Яфімавіча душой любога навуковага кола – савета, сектара, кафедры. Немагчыма не падпасці пад магнетызм і абаяльнасць А.Я.Міхневіча – выдатнага Вучонага, яскравай Асобы, цудоўнага Чалавека.

У дачыненні да нашай тэмы і ў абгрунтаванне яе хацелася б прывесці палажэнне А.Я.Міхневіча, які яшчэ на пачатку функцыянальна-семантычных даследаванняў, звярнуў увагу на неаднароднасць семантычнай прасторы, на суіснаванне і ўзаемадзеянне дзвюх семантычных сфер – лексічнай семантыкі і ўласна граматычнай семантыкі, на перасячэнні якіх “адбываецца працэс узаемадзеяння семантыкі і сінтаксісу, г.зн. працэс пераўтварэння лексіка-семантычнай групы слоў, якая ўтворана на аснове агульнасці якога-небудзь семантычнага прызнака, арыентаванага на паазамоўную рэчаіснасць, у семантыка-сінтаксічны клас слоў, які ўтвораны на падставе агульнасці якога-небудзь семантычнага прызнака, арыентаванага на моўную рэчаіснасць” [1, с.4]. Сёння ўжо стала агульнапрызнанай неабходнасць сінтаксічнай класіфікацыі лексікі, на той жа час гэтая думка была наватарскай.

Працытаванае з поўным правам можна аднесці і да прынцыпаў фарміравання класа рэлятывных адзінак, якія на аснове сваіх дэнататывных характарыстык набываюць рысы граматычных, у прыватнасці, слоў і спалучэнняў, аб’яднаных функцыямі прыназоўніка.

Кожны граматычны сродак мае пэўную мяжу яго функцый у сілу яго ж фармальнай арганізацыі, і выйсці па-за межы гэтай формы ён не можа.

¹ Даследаванне выканана пры фінансавай падтрымцы БРФФД (грант № Г04Р-032).

Неабмежаваныя анамасіялагічныя магчымасці мовы таму і існуюць, што канструктыўная абмежаванасць аднаго сродка (адзінкі) кампенсуецца функцыянальнымі магчымасцямі другога. Адлітых граматычных форм у кожнай мове не так ужо і шмат, затое сінтактыка мовы мае невычэрпныя семантычныя магчымасці

Задача лінгвістыкі на сённяшнім узроўні яе развіцця – вывучэнне тых моўных працэсаў і механізмаў, што раскрываюць гэтыя сінтактычныя магчымасці мовы, якія аб’ядноўваюць розныя канструкты ў межах адной функцыі.

Перад намі стаяла задача скласці максімальна поўны Рэестр адзінак, якія ў беларускай мове выконваюць і/ці здольныя выканаць функцыю прыназоўніка. А паколькі “пераход з групы ў клас можа ацэньвацца як працэс пераўтварэння толькі суб’ектыўна, бо такім ён уяўляецца па меры таго як даследчык адкрывае ў мове яшчэ не апісаныя паказчыкі адпаведных семантычных катэгорый і самі катэгорыі” [1, с.5], то такіх неапісаных адзінак атрымалася нашмат больш, чым прагназавалася.

“Слоўнік беларускіх прыназоўнікаў” П.П.Шубы [2] утрымлівае 507 прыназоўнікаў, у тым ліку 103 адзінкі у ім не семантызаваныя, хоць і былі ўключаны па іх прыназоўнікавай ролі. Рукапісны Рэестр рускіх прыназоўнікаў і іх аналагаў, складзены М.У.Усеваладавай і яе калегамі, налічвае каля 5 тысяч адзінак. Наш Рэестр беларускіх прыназоўнікаў і іх аналагаў мае аб’ём у 7 тысяч, і гэты спіс яшчэ не закрыты.

Трэба падкрэсліць, што мы не ўлічвалі ступень граматыкалізацыі (па-руску – определенности) знамянальнай лексікі. Галоўнае – вызначыць функцыянальную граматыку рэальнага ўжывання лексікі ў ролі прыназоўніка.

Шляхі фарміравання Рэестра былі розныя. Аснову склаў Слоўнік П.П.Шубы, далей перакладаліся на беларускую мову адзінкі з Рэестру нашых маскоўскіх калег па міжнароднаму праекту. Шмат дало калькаванне, з далейшай верыфікацыяй па слоўніках і маўленчай практыцы, балазе Інтэрнет дае такую магчымасць. Але найбольш значныя вынікі дало мадэляванне – падбор патэнцыяльных адзінак на аснове сінанімічных, антанімічных, асацыятыўных карэляцый, варыятыўнасці, парадыматыкі склонавых і лікавых форм, спалучэнняў з невытворнымі прыназоўнікамі, злучнікамі, часціцамі, таксама з далейшай праверкай на кантэкстах. Часткова вялася і ручная выбарка. Дарэчы, вельмі багата новатвораў дае навуковая фразеалогія, творчасць моладзі, Інтэрнет-рэсурсы.

Рэестр уяўляе сабой матэрыялы да слоўніка – аналаг «Материалов к словарю предлогов», зладзеных у друк расійскімі калегамі. Практычна, пры пэўнай дапрацоўцы, наш Рэестр таксама гатовы да публікацыі, прычым існуюць два яго варыянты: 1) проста пералік прыназоўнікавых адзінак, 2) атрыбутаваны спіс гэтых адзінак.

Параметраў атрыбуцыі больш за дваццаць: кіраванне склонам, характар сінтаксемы, спалучэнне з часціцамі мовы, залежнасць ад прэдыкатаў, графічныя, фанетычныя, марфаналагічныя, стылістычныя варыянты, адзначанасць у слоўніку Шубы, карэляцыя з ізафункцыянальнымі злучнікамі, выпадкі ўжывання адзінкі ў

непрыназоўнікавай функцыі, ужыванне ў непадзельных спалучэннях, сінанімічныя і антанімічныя адносіны, рускі аналаг і інш. Далёка не ўсе з параметраў выяўляюцца ў кожнай адзінцы, паколькі яныносяць метадычны характар – дапамагаюць вызначыць функцыю прыназоўніка і характар фарміруемай ім сінтаксемы. Такія звесткі неабходныя пры аўтаматычнай апрацоўцы тэкста для татальнай выбаркі кантэкстаў, для вызначэння частотнасці адзінак і г.д.

Абмежаванасць тэкставай прасторы артыкула не дазваляе даць падрабязнае апісанне атрыбуцыі адзінак Рээстра, таму ніжэй мы дзеля нагляднасці падаем некалькі фрагментаў з яго без каментарыяў.

АД АСОБ каго Мн.л. Род. мн.л. Суб'ект-сітуац: генератыў: *Ён (старац) гаворыць ад асоб старазапаветных прарокаў і праведнікаў аб тым, што скончыўся век пакутлівага чакання («Звязда», 15.02.05).* Сін. ад імя. Рус. *от лица.*

АД АСОБЫ каго Адзін. л. Род. адзін.л. Суб'ект-сітуац: генератыў: *Намеснік гаварыў ад асобы дырэктара.* Сін. ад імя. Рус. *от лица.*

АД ВОЛІ каго/чаго / **АД** якой **ВОЛІ** каго/чаго / **АД** чыёй **ВОЛІ** Род. Прычын.: каўзатыў: *Рэч Паспалітая ператварылася ў другарадную, залежную ад волі суседзяў дзяржаву (К.Тарасаў). ■ Чалавек не павінен залежыць ад добрай ці злой волі лёсу.▲ Усе мы залежым ад Боскай волі.* Сін. ад; ад ласкі. Рус. *от воли.*

БЕЗ МЭТЫ чаго/што зрабіць / **БЕЗ** пэўнай **МЭТЫ** чаго/што зрабіць / **БЕЗ** якой **МЭТЫ** / **БЕЗ** **МЭТЫ** Род./Інф. Кандытыў: *Без мэты купіць хадзіць на магазінах – дзіўны занятак. ↔ Без той мэты каб. || Бадзяцца без мэты.* Ант. з мэтай. Сін. без намеру. Рус. *без цели.*

БЕЗ УВАГІ ДА чаго Род. Рэлят адносін + спосаб дзеяння: *Значная частка правіл фарміруецца празмерна катэгарычна, без увагі да пунктуацыі ў рэальных тэкстах (Г.Н.Клюсаў). Ці трэба адкідаць штосьці толькі за тое, што ўведзена бальшавікамі? Без увагі да ўласнай вартасці прадмету? («Звязда», 4.01.05). Ужо без увагі да згаслага цяпеля я сядзеў на схіле... (В.Быкаў). ↔ Без увагі да таго што.* Ант. з увагай да. Сін. безуважна да. Рус. *безучастно к.*

БЕЗ УВАГІ НА што Він. Характарызатар: спосаб дзеяння: *Ён за граніцай атрымоўваў выхаванне І варварствам заве такое паляванне, Калі палююць так, зусім без далягляду І без увагі на закон і ўказы ўраду (А.Міцкевіч. Пер. П.Бітэля). ↔ Без увагі на тое што.* Ант. з увагі на. Сін. безуважна да. Рус. *безуважительно к.*

ВАГОЙ/Ю-1 колькі адзінак / колькі адзінак **ВАГОЙ/Ю** / агульнай **ВАГОЙ/Ю** колькі адзінак Наз. Дыменсіў: *У цэнтры Мінска, на вуліцы Ульянаўскай, была знойдзена авіяцыйная бомба часоў вайны вагой 25 кг (Інтэрнет). Абеліск (26 м вышыняй, 160 тон вагой) быў створаны ў 4 ст.н.э. і з'яўляецца нацыянальнай святыняй Эфіопіі (Інтэрнет). Днямі ў аднаго са слоніmsкіх прадпрымальнікаў пад час праверкі міліцыя знайшла дзве трацілавыя шашкі агульнай вагой 800 грамаў (Інтэрнет). Рус. *общим весом.**

ВАГОЙ-2 чаго Род. Рэлят эквівалентнасці: *Ідэальнасць ствараецца ў пэўным сэнсе вагой чалавечых жыццяў: вырашанымі праблемамі, дасягнутымі*

поспехамі, карысцю і надзейнасцю (Т.Мілова). ... **вагой свайго ўплыву ўмацавалі гэты культ фактаў** (Інтэрнет). Рус. **весом**.

ВАГОЙ АД колькіх адзінак Род. Дыменсіў адносна ніжняй колькаснай мяжы: *Паводле крытэрыяў Сусветнай Арганізацыі Аховы Здароўя рэкамендуецца аказваць медычную дапамогу ўсім нованароджаным вагой ад 500 г, якія праяўляюць прыкметы жыцця* (Інтэрнет). Рус. **весом от**.

ВАГОЙ АД колькіх адзінак **ДА** колькіх адзінак Род.-Род. Дыменсіў абмежаванай колькасці: *У здаровых неданошаных вагой ад 2500 да 1500 г здольнасць да смактання захоўваецца ...* (Інтэрнет). *Гадзіннік заводзіцца два разы ў суткі пад дыманнем трох гір вагой ад 160 да 224 кг* (Інтэрнет). Рус. **весом от ... до**.

ДА ПЫТАННЯ ПРА што Він. Аб'ектн.: дэлібератыў: *Да пытання пра мастацкі хранатоп «Шляхціца Завальні» Яна Баршчэўскага*. (М.В.Хаўстовіч). *Да пытання пра татарызмы ў беларускай мове* (А.Е.Супрун). Навук. клішэ. Сін. аб. Рус. **к вопросу о чем**.

ДА СКОНУ чаго / **ДА** самага **СКОНУ** Род. Час.: тэрмінатыў экзістэнцыі: *Спявай, душа, да скону дзён спявай* («Звязда», 11.03.05). *Да скону жыцця Ларыса Геніюш – велічная душа і магутны талент – жыла ў Зельве пад наглядом «органаў»* (К.Тарасаў). *Урал, Урал! І стэп, і мора табе паіць да скону дзён* (А.Разанаў). || *Да самага скону, усякім прымусам І сіле прыгону скажу: Беларусам Навек застаўся* (А.Зязюля). Сін. да канца. Рус. **до окончания; до конца; до кончины**.

НА ВЫШЫНІ-1 чаго / **НА** **ВЫШЫНІ** Род. Характарызатар у складзе прэдыката. *Глядзі, будзь на вышыні моманту* (Інтэрнет). ◇ *быць на вышыні шчасця* (РБС); *быць на вышыні моманту; быць на вышыні*. || *Яго [Танка] тагачасная творчасць хоць і адчула на сабе негатыўны ўплыў ужо згаданай намі тэорыі бесканфліктнасці, але паэт заставаўся на вышыні* (М.Мікуліч). Сін. на піку; на вяршыні. Рус. **быть на вершху блаженства**.

НА ВЫШЫНІ-2 чаго Род. Рэлят, эталон прыраўнівання: *Мы ўтраіх лезем на драбінкі глядзець на кулямёт, які, паводле Сашавых словаў, устаноўлены акурат на вышыні вокан* (Е.Вежнавец). Сін. на ўзроўні. Рус. **на высоте**.

НА ВЫШЫНІ-3 колькіх адзінак Род. Дыменсіў: *Напоўненую кружку Эсмарха падвешваюць на штатыве на вышыні 1-1, 5 м* (Асновы мед. ведаў). *Часам, напрыклад, даводзілася працаваць на вышыні трыццаці метраў, што вышэй дзевяцінавярховага дома (газ.)*. *Тлумачыцца гэта тым, што на вышыні 50-70 км ёсць слаі атмасфернага азону тэмпературай 50-70 ° С* (падручнік). *Наш атлет збіраецца штурмаваць планку на вышыні тры метры восемдзесят сантыметраў* (З.Падбярэзскі). Рус. **на высоте**.

НА ВЫШЫНІ колькіх адзінак **АД** чаго Він.-Род. Дыменсіў адносна арыенціра: *20 кастрычніка Крэсовая авалодала Монтэ-Кроса і Монтэ-Спіна (на вышыні 600 метраў ад узроўню мора)* (Ю.Грыбоўскі). *Адзін з іх, паўцыркульнай формы, знаходзіцца ў паўднёвай сцяне на вышыні 4 км ад першапачатковага ўзроўню двара, недалёка ад замкавай вежы* (Інтэрнет). Рус. **на высоте ... от**.

У ВЕДАННЕ каго/чаго Род. Дырэктыў-рэцэпіент: *І хаця ў 1997 годзе, згодна з указам кіраўніка дзяржавы, будынак перайшоў у веданне Кіраўніцтва справамi прэзідэнта, у Доме літаратара за Саюзам заставалася плошча памерам у адну тысячу квадратных метраў, палову якой займае бібліятэка («Народная воля», 22.02.05).* Сін. да; ва ўласнасць; пад уладу; на баланс. Рус. **в ведение**.

У ВЕДАННІ каго/чаго Род. Лакатыў-пасэсар: *З 158 тысяч 197 незаселеных і пустых дамоў у сельскай мясцовасці у веданні фізічных асоб знаходзяцца больш за 149 тысяч дамоў («Звязда», 27.04.05).* Сін. у; ва ўласнасці. Рус. **в ведении**.

УВЕЛЬКІ З каго/што Він. Рэлят параўнання: *Да канца цёплых дзён я сцярог у Пстрычкі сад і вучыў двух яго “недаросткаў”, тупагалоных хлапцоў увелькі з мяне (М.Гарэцкі). Вязуць вялікую ляльку, увелькі з праўдзівае дзіця (М.Гарэцкі). Хлеба давалі маленькую скібачку, увелькі з пальцы, цененькую-цененькую (М.Гарэцкі).* Сін. з; велічынёй з; памерам з. Рус. **величиной с**.

У ВЕК-1 чаго / **У** які **ВЕК** чаго / **У** які **ВЕК** Род. Рэлят параўнання ў часе: *У век камп’ютараў душа чалавека таксама мяняецца.* Сін. у пару; у эпоху. Рус. **в век**.

У ВЕК-2 колькіх гадоў Род. Час.: узроставы тэмпаратыў: *Ён даўно ўжо перайшоў у век пенсіянера, але заставаўся на-ранейшаму рухавы і скрытны (Інтэрнет).* ↔ **У век, калі. У век, калі** табе пад шэсцьдзесят, *Хочацца чытаць-перачытваць Шэсцьдзесят шосты санет Шэкспіра (М.Стральцоў).* Сін. ва ўзрост. Рус. **в возраст**.

У ВЕКУ колькіх гадоў Род. Час.: узроставы тэмпаратыў: *Дама ў веку пяцідзесяці двух гадоў, жыхарка Эль-Гізы, поруч Каіру, заве ... сваю маладую нубійскую пакаёўку (Г.Мэт’юз. Пер. Ю.Марголіна).* Сін. ва ўзрасце. Рус. **в возрасте**.

УВЕРСЕ ЛЯ чаго Род. Прасторав.: лакатыў адносна блізкага арыенціра: *Яму не трэба нічога другога, акрамя як падабраць палку, падняць і працягнуць яе і намацаць уверсе ля крокваяў дарогу, сваю дарогу наперад (П.Гандке. Пер. Я.Балясіна).* Рус. **вверху возле**.

УВЕРСЕ НАД чым Тв. Прасторав.: лакатыў адносна ніжняга арыенціра: *Уверсе над трубой на стразе цягнуў кавалак абгародкі – у дзве пярэчкі (І.Пташнікаў).* Сін. угары над. Рус. **вверху над**.

Паскоранья тэмпы развіцця беларускай мовы, асабліва яго тэрміналагічнай і стылістычнай сістэм, спарадзілі і мноства варыянтаў, у тым ліка за кошт дыялектызмаў, простамоўных, старабеларускіх і нават (адштурхоўваючыся ад рускіх на хвалі русафобіі) польскіх моўных сродкаў. Заўважана, што варыянты ў рускай мове множацца за кошт форм, у беларускай – за кошт лексем. Напрыклад: *в направлении к, по направлению к – у напрамку / у кірунку / у накірунку; наперерез, наперехват – наперарэз, напярэімы, наперасек, наператоч; невдалеке от – зводдаль, зводдаль ад, зводдаляк ад, воддаль, воддаль ад.*

Актыўнае утварэнне і функцыянаванне састаўных новавоўраў у ролі прыназоўніка – непазбежны працэс у беларускай мове: адрадіўшыся на аснове вуснай народнай формы, яна як дзяржаўная мова, даўно ўжо «вырасла з пляю-

шак» гэтай формы і праяўляе здольнасць забяспечыць усе сферы свайго функцыянавання, уключаючы мову навукі. Пурызм адносна варыянтаў у галіне прыназоўніка бяссільны і, трэба думаць, шкодны. Наадварот, трэба зафіксаваць усю моўную стыхію, што дае нам маўленчая практыка, каб прааналізаваць і магчымасці моўнай сістэмы, і тэндэнцыі ў яе развіцці. Рэестр дае магчымасць такога аналізу.

Літаратура

1. Міхневіч А.Я. Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1976.
2. Шуба П.П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў. – Мінск, 1993.

Н.У. Качан

СТРУКТУРА ПРАПАЗІЦЫІ ПРОСТАГА СКАЗА

З семіялагічнага пункту погляду ў мове існуюць тры складаючыя часткі: семантыка, сінтаксіс і прагматыка. Недакладнасць у гэтай фармуліроўцы заключаецца ў тым, што прагматыка адносіцца да вобласці зносінаў і не ўваходзіць у мову як сістэму, якая ўключае ў сябе семантыку і сінтаксіс. Неразуменне ў працэсе камунікацыі тлумачыцца адсутнасцю адно-адназначных і нават адно-шматзначных адносін паміж імі, а разуменне – наяўнасцю агульнай мадэлі свету ў камунікантаў. Усталяванне рэгулярных адпаведнасцей у семантычным сінтаксісе вядзе да кананізацыі існасці мовы. Далей – паглыбленне сэнсу і фармалізмы прад’яўлення, да сітуацыі, у якой кожнае спалучэнне сінтаксічных адзінак мае адзін і толькі адзін сэнс.

Але ж, нягледзячы на вялізную колькасць поглядаў на метады і прынцыпы вывучэння семантыкі сказа, мовазнаўцы схіляюцца да думкі, што самым важным пытаннем семантычнага сінтаксісу з’яўляецца пытанне суадносін граматычнай і семантычнай структур.

А.Кібрык выказвае пастулат пра перавагу семантыкі, падкрэсліваючы, што як і змястоўныя, так і фармальныя якасці сінтаксісу ў звычайнай ступені вызначаны семантычным узроўнем². Праблематыка сказаў і яго членаў не можа быць раскрыта ў поўным аб’ёме без нагляднага апісання элементаў семантычнай рэпрэзентацыі, якія ўваходзяць у склад дадзеных сінтаксічных паняццяў. Сказ можна ахарактарызаваць як інтэграваную структуру, якая ахоплівае некалькі пластоў, што накладваюцца на логіка-семантычную аснову ў форме прапазіцыі і яе ядра.

Гаварыць пра прапазіцыю – гэта значыць гаварыць пра значэнне сказа, паколькі пад прапазіцыяй разумеецца той змест, “суджэнне”, што выражаецца сказам. Я.Падучава дае азначэнне: “Прапазіцыя – гэта патэнцыяльны канцэпт сказа”³. Калі даваць больш дакладнае азначэнне, то прапазіцыя – гэта частка

² Звонак Н.П. К вопросу о классификации пропозициональных структур.– Препринт МГЛУ № 41.– Мн.: МГЛУ, 1998. – С.3.

³ Панкрац Ю.Г. Пропозициональные структуры и их роль в формировании языковых единиц разных уровней.– Мн.–М.: МГПИИЯ, 1992. – С.6.

зместу сказа, якая застаецца пасля вылічэння з яго ілакутыўнай сілы. Прапазіцыя, у найбольш вузкім разуменні гэтага тэрміна, выражаецца не толькі самастойным сказам, але і даданым сказам, вытворная ад яго, уяўляе сабой трансфармацыі і адпаведна мае нешта агульнае ў семантыцы з самастойным сказам і адзін з другім.

Але гэтае азначэнне прапазіцыі не з'яўляецца змястоўным. У процівагу думак А.Шахматава, П.Пяшкоўскага, В.Вінаградава, Я.Падучава дае такое ж знешняе азначэнне, што “выражэнне прапазіцыі адбываецца праз яе ролю ў канцэпттуальных структурах”. Гэта дае магчымасць растлумачыць вызначэнне прапазіцыі як тое, што можа быць сапраўдным і не, ці тое, што можа быць аб'ектам “прапазіцыйных зносін” – веры, думкі, надзеі і г.д., што пацвярджаюць Льюіс, Рассэл, Партэ. Пагэтаму мы звернемся да семантычнай і структурнай уласцівасці прапазіцыі.

З семантычнага пункту погляду важнейшай уласцівасцю прапазіцыі, якая адрознівае яе ад значэння слова, з'яўляецца тое, што яна існуе як апісанне, азначэнне “сітуацыі”, “стану спраў”. Такім чынам, размяжоўваючы прапазіцыю і дэнатацыю, можна сцвярджаць, што прапазіцыя – гэта семантычная структура, якая можа быць апісаннем стану рэчаў, апісвае, калі яна сапраўдная, стан спраў у свеце, “сітуацыю” – рэчаіснасць. Прыведзенае семантычнае азначэнне прапазіцыі мае ўскосны характар: семантычную спецыфіку прапазіцыі мы вызначаем праз яе магчымы дэнатат. Непасрэдную характарыстыку прапазіцыі можна было б даць дзякуючы атаясамленню прапазіцыі з думкай. Аднак, калі разумець слова “думка” так, як яно разумеецца ў натуральнай мове, тады, па перакананню Л.Вітгенштэйна, большасць сказаў не выражае ніякай закончанай думкі.

Важнейшай структурнай уласцівасцю з'яўляецца тое, што яна ўяўляе сабой злучэнне, камбінацыю ўяўленняў, канцэптаў. “Сказ,– фармулюе Г.Паўль,– гэта сімвал таго, што ў псіхіцы таго, хто гаворыць, адбылося злучэнне некалькіх уяўленняў ці груп уяўленняў, а таксама сродкам узбуджэння ў псіхіцы слухача такога ж злучэння тых жа ўяўленняў. І як піша А.Шахматаў, “ псіхалагічнаю асноваю сказа з'яўляецца... спалучэнне ўяўленняў. Прасцейшая адзінка мыслення. Прасцейшая камунікацыя (прапазіцыя), складаецца з спалу- чэння двух уяўленняў, прыведзеных рухам волі ў прэдыкатыўную сувязь⁴. Некаторыя вучоныя Рассэл, Л.Вітгенштэйн, А.Кубракоў выказваліся аб прапазіцыі як аб комплексным сімвале і адпаведна пра сказ як семантычна расчлененай структуры.

Комплекснасць, расчлененасць, прапазіцыі відавочна ў тым выпадку, калі яна выражаецца фармальна расчлененым сказам. Семантычна расчлененым, аднак, з'яўляюцца і аднасастаўныя сказы. Аднак жа тыпічны, “узорны”, “элементарны” сказ, як мінімум двухчленны, уяўляе сабой “узаемасувязь”, сцапленне “імянаў”, так жа і “ўзорнымі” вызначаюцца сказы, якія складаюцца з некалькіх слоў.

Паміж семантычнымі і структурнымі якасцямі прапазіцыі маецца глыбокая сувязь, адзначаная яшчэ Арыстоцелем . Іменна значэнне слоў вызначанага тыпу і,

⁴ Шатуновский И.Б. Семантика предложения и нерферентные слова (значение, коммуникативная перспектива, прагматика). – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – С. 19.

адпаведна, выражаемых імі канцэптаў утварае такую канцэптэптуальную структуру, якая можа быць апісаннем “стану пэчаў”.

Прапазіцыя павінна быць спалучэннем канцэптаў вызначанага роду. Пагэтам абавязковым кампанентам прапазіцыі з’яўляецца “ідэя” спалучэння, “сумяшчэнняў” утвораных кампанентаў – ‘звязак’. Цяпер становіцца выпашальным пытанне: ці карыснае гэта паняцце. У семантычнай структуры сказа дзве ‘звязкі’ – спалучэнне “прадмета” і “прыкметы”, і спалучэнне прадметна-прыкметавага значэння са “светам”.

У адпаведнасці з існаваннем дзвюх “звязак”, тэрмін ‘прапазіцыя’ выкарыстоўваецца ў двух па аб’ёму сэнсах. Прапазіцыя ў поўным сэнсе гэтага слова – семантычная структура сказа, узятая ў поўным аб’ёме разам з кампанентам “ёсць”. У больш вузкім сэнсе прапазіцыя ўяўляе сабой прадметна – прыкметную структуру, якая аб’ядноўвае дэнататыўнае і сігніфікатыўнае значэнне¹, абстрагаванае ад мадальнага кампанента. Гэтыя паняцці Ш.Балі і Н.Аруцюнава асцярожна называюць “прапазіцыйным значэннем”, дыктальнай прапазіцыяй.

Не кожны сказ мае дзве звязкі. Сказы некаторых тыпаў не маюць дыктальнай звязкі і ўтрымліваюць толькі мадальную звязку “ёсць”. Гэта, напрыклад, сказы якія ўтвораны “падзейнымі” словамі. Гэтыя словы выражаюць рэчаіснасць, не падзяляючы яе на аб’екты і прыметы. Пагэтам гэтыя словы лёгка перабудаваць у сказ. Толькі адну – мадальную – звязку ўтрымлівае сказ, які гаворыць пра існаванне яб’ектаў, утрымліваюць ідэю наяўнасці⁵.

Г.Фреге, Л.Вітгенштэйн, А.Чэрч, Р.Карнап, Л.Ельмслеў запазычылі з матэматыкі і логікі з мэтай адаптацыі ў лінгвістычным абіходзе паняцце функцыі $F(x\dots)$, дзе F – прэдыкат, які навязваючы арганізацыйнае члянэнне групам ($x\dots$) – аргументам. Мноства элементаў з вобласці значэння незалежнага пераменнага аргумента прыводзіцца ў суаднесенасці з элементам мноства з вобласці значэнняў залежнага пераменнага y . Такім чынам, найбольш поўнае выражэнне формулы функцыі – $y = f(x)$.

М.Іюніцэ, М.Патапава паказваюць, што схема суджэння (прапазіцыя) і схема сказа (сінтаксічная структура) служаць сродкам пераводу адных адзінак у іншыя: першая пераводзіць паняцце ў суджэнне, другое – лексіку ў сказ.

Па азначэнню Н.Аруцюнавай, дзеяслоў, які запаўняе пазіцыю выказніка. Дэтэрмінуючы фарміраванне прапазіцыйнай мадэлі сказа і абумоўлівае сігніфікатыўныя функцыі іменных кампанентаў: якасны склад аргументна-прэдыкатнай схемы. У гэтай сувязі, адзначаюць Д.Багушэвіч, Л.Казлова асобую значнасць набывае семантыка дзеяслоўнага прэдыката, які з’яўляецца намінантам дэнататыўных пераменных адносін, вызначаючым прапазіцыйную структуру сказа.

На аснове даследавання дзеяслоўных значэнняў і характарыстык аспекта сігніфіката можна выдзеліць 4 тыпы прапазіцыйнай арганізацыі сказа.

⁵ Шатуновский И.Б. Семантика предложения и нереперентные слова (значение, коммуникативная перспектива, прагматика). – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – С.43.

Д.Багушэвіч прапанаваў дзяленне на асноўныя класы прапазіцыйных прэдыкатаў. Як паказвае даследаванне, агульным для логікі і мовазнаўства з’яўляецца фарміраванне двух тыпаў прапазіцыйнай структуры па прыкмеце рэфлексіўнасці. Раздзяленне дзеясловаў на сталельныя і акцыянальныя – аснова далейшай класіфікацыі. Якасны склад аргументаў непасрэдна залежыць ад маніфістацыі прэдыкатыўнай прыкметы. Дынамічная прапазіцыя вымагае наяўнасці пазіцыі агентыву, які абазначае актыўнага дзеяча і фармалізуецца дзейнікам, тады як у сталельнай прапазіцыйнай структуры месца дзейніка будзе занята пацыенсам, што канкрэтызуеццапрадметнымі імёнамі без прыкметы актыўнасці.

Прапазіцыя як спосаб адлюстравання стану сітуацыі на сентэнцыяльным узроўні не мае дэнататыўнай арыентаванасці і вызначаецца тыпам адносін, што ўключаны ў склад сказа. Прапазіцыйнае мадэляванне ажыццяўляецца шляхам працэдуры фармалізацыі элементаў сігніфіката паверхневай сінтаксічнай структуры.

Літаратура

1. Звонак Н.П. К вопросу о классификации пропозициональных структур. – Препринт МГЛУ № 41.– Мн.: МГЛУ,1998. - 19с.
2. Панкрац Ю.Г.Пропозициональные структуры и их роль в формировании языковых единиц разных уровней.– Мн.–М.: МГПИИЯ,1992. - 164 с.
3. Шатуновский И.Б. Семантика предложения и нереперентные слова (значение, коммуникативная перспектива, прагматика). – М.: Школа «Языки русской культуры»,1996. - 226 с.

В.И. Коваль

НОМО RIDENS: К ВЕРБАЛИЗАЦИИ ГЕНДЕРНО МАРКИРОВАННОГО СМЕХА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

*Смех – дитя интеллекта,
и он же бессознателен,
неосознаваем в своих истоках*
А. Бергсон

Идея написания настоящей статьи возникла у автора под влиянием доклада профессора А.Е. Михневича «О семиотике смеха», сделанного им на пленарном заседании Международной научной конференции «Русский язык: система и функционирование» 7 апреля 2006 года. Высказанные Арнольдом Ефимовичем интересные (и, как всегда, содержащие научную перспективу) суждения о природе homo ridens – человека смеющегося и о языковом выражении феномена смеха побудили рассмотреть (хотя бы в самых общих чертах) отраженные в художественных текстах проявления смеха в несколько необычном – гендерном – аспекте.

Владимир Яковлевич Пропп в своей классической монографии «Проблемы комизма и смеха» выделил шесть основных видов смеха: насмешливый, добрый, злой, жизнеутверждающий, обрядовый и разгульный [1]. Естественно, что в реальной действительности «типология смеха» может быть представлена более дифференцированно. Так, говоря о многообразии проявлений смеха, Л.В. Карасев со ссылкой на теоретика и историка советской кинокомедии Р. Юренева отмечает:

«Смех может быть радостный и грустный, добрый и гневный, умный и глупый, гордый и задушевный, снисходительный и заискивающий, презрительный и испуганный, оскорбительный и ободряющий, наглый и робкий, дружественный и враждебный, иронический и простосердечный, саркастический и наивный, ласковый и грубый, многозначительный и беспричинный, торжествующий и оправдательный, бесстыдный и смущенный. Можно еще и увеличить этот перечень – веселый, печальный, нервный, истерический, издевательский, физиологический, животный. Может быть даже унылый смех!» [2].

В связи со сказанным возникает вопрос: возможны ли еще два определения к слову *смех* – «женский» и «мужской»? Иными словами: имеются ли объективные отличия между женским и мужским смехом, и если да, то каким образом они вербализуются? Для ответа на эти вопросы обратимся к художественным текстам, в которых слово *смех* представлено во всем разнообразии синтагматических и парадигматических проявлений.

Прежде всего отметим, что искренний женский смех, наделяемый соответствующими эпитетами (*милый, грудной*), может быть в восприятии любящего мужчины важной чертой привлекательности возлюбленной. Именно так смеется Анна Каренина в присутствии Вронского: *Он улыбнулся, а она весело засмеялась тем милым грудным смехом, который был одною из главных ее прелестей.*

Счастливым (на первый взгляд, беспричинным) смехом влюбленной девушки может быть выражен в тексте в отсутствие объекта ее любви, но в разговоре о причинах ее возбужденного состояния содержится некоторый намек на причину охватившего ее чувства: *«Что ты ко мне жмешься, как телушка к корове? – смеясь и задыхаясь от удушья, говорила стряпуха. – Хватит тебе обниматься. Слышишь, Варька? Отодвинься, ради Христа, от тебя жаром пышет, как от печки! Ты слышишь, что я тебе говорю? На беду я легла с тобой рядом... Горячая ты какая. Ты не захворала?» Тихий смех Вари был похож на воркование горлинки* (М. Шолохов. Поднятая целина). В данном случае роль стимулятора смеха сыграл глагол *заболеть*, вполне закономерно понятый Варькой Харламовой как синоним слова *полюбить*: отождествление любви и болезни (причем нередко – болезни тяжелой, неизлечимой) является одним из важных компонентов концепта «любовь» [3, с. 127-128].

Такой же – счастливый – женский смех может занимать позицию вербально выраженного ответа на полный глубокого смысла вопрос, обращенный к женщине мужчиной. При этом ответ, выраженный смеховой реакцией, по-женски расплывчат, неопределенен, многозначен, но, вместе с тем, он явно указывает на расположение, симпатию, зарождающееся любовное чувство: *«Как бы я желал знать, о чем вы думали тогда? О важном?» «Не была ли растрепана?» – подумала она; но, увидав восторженную улыбку, которую вызвали в его воспоминании эти подробности, она почувствовала, что, напротив, впечатление, произведенное ею, было очень хорошее. Она покраснела и радостно засмеялась* (Толстой. Анна Каренина). *«Ну, я вижу, вы с бабушкой людей не жалуετε... А мне можно*

зайти когда-нибудь на минуточку?» Она засмеялась, и как странно, как неожиданно изменилось ее красивое лицо! (А. Куприн. Олеся).

Самостоятельным проявлением счастливого женского смеха можно считать неуместный, беспричинный смех во время общения с женщиной (либо лишь при зрительном восприятии) как проявление любви (влюбленности): Ася, точно нарочно, как только увидела меня, расхохоталась без всякого повода и, по своей привычке, тотчас убежала (Тургенев. Ася); Когда летом она входила из сада в дом и видела в передней его крылатку или слышала издали его голос, то сердце ее обливалось холодком, предчувствием счастья; его даже пустые шутки заставляли ее хохотать (А. Чехов. Верочка); С ней он мог говорить о литературе, об искусстве, о чем угодно, мог жаловаться ей на жизнь, на людей, хотя во время серьезного разговора, случалось, она вдруг некстати начинала смеяться и убегала в дом (Чехов. Ионыч).

Побуждающим мотивом немотивированного женского смеха, который передается глаголом высмеивать 'насмешливо выразить отрицательное отношение к кому-либо', является комичность поступков или внешняя несуразность мужского персонажа: А Беликов? Он и к Коваленку ходил так же, как к нам. Придет к нему, сядет и молчит. Он молчит, а Варенька поет ему «Винют витры», или глядит на него задумчиво своими темными глазами, или вдруг зальется: «Ха-ха-ха! (Чехов. Человек в футляре). Поручик Ромашов в куприновском «Поединке» совершенно точно определяет причину смеха встретившейся ему красивой женщины, осознавая свою непривлекательную внешность, далекую от стереотипа человека, имеющего военную выправку: Но когда, пройдя десять шагов, Ромашов внезапно обернулся назад, чтобы еще раз встретить взгляд красивой дамы, он увидел, что она и ее спутник с увлечением смеются, глядя ему вслед. Тогда Ромашов вдруг с поразительной ясностью и как будто со стороны представил себе самого себя, свои калоши, шинель, бледное лицо, близорукость, свою обычную растерянность и неловкость и покраснел мучительно, до острой боли, от нестерпимого стыда.

Отчетливую гендерную маркировку имеет женский смех, чередующийся со слезами, свидетельствующий, с одной стороны, о психологической неуравновешенности, а с другой – о сложном и противоречивом эмоциональном состоянии героини: «Отчего вы сегодня рассмеялись, как только увидели меня?» – спросил я. – «Сама не знаю. Иногда мне хочется плакать, а я смеюсь. Вы не должны судить меня по тому, что я делаю» (Тургенев. Ася); Счастливая первый раз в жизни, помолодевшая лет на пять, с вдохновенным, восторженным лицом, не зная, куда деваться от счастья, она то смеялась, то плакала и не переставала мечтать вслух о том, как завтра мы поедем на Кавказ, оттуда осенью – в Петербург (Чехов. Огни).

Взаимный счастливый смех влюбленных является вполне понятной и уместной вербализацией переполняющего их чувства: Его восторг сообщился мне. Я глядела на его вдохновенное лицо, слушала голос, который мешался с шумом дождя, и, как очарованная, не могла шевельнуться. Мне было хорошо. Я засмеялась

от удовольствия и побежала под проливным дождем к дому; он тоже засмеялся и побежал за мной (А. Чехов. *Рассказ госпожи NN*).

Особую разновидность счастливого смеха является смеховая реакция литературных персонажей на физическое и эмоциональное удовлетворение, наступающее после интимной близости: *Следом за ней (Аксиньей. – В.К.), бросив дверь открытой, торопливо вышел Евгений. Он на ходу надел шинель, шел торопливо и, когда, запыхавшись, поднялся на террасу дома, засмеялся радостно, довольно. Его подмывало бодрящее веселье* (М.Шолохов. *Тихий Дон*); *Лушка все еще лежала на спине, раскинув руки, устало смежив глаза. С минуту молчали. Потом она приподнялась с неожиданной живостью, охватила руками свои согнутые в коленях ноги и затряслась от приступа беззвучного смеха. Смеялась так, как будто ее щекотали* (М. Шолохов. *Поднятая целина*).

Смех, являющийся следствием греховной связи, может быть определен как своеобразная протестная реакция на физическое насилие над женщиной, как форма мести тому, кто является причиной ее унижений: *Я услышал счастливый смех. То смеялась Агафья <...> Какая-то непобедимая и неумолимая сила толкнула ее по всему телу, и она припала к Савке. «А ну его!» – сказала она с диким грудным смехом, и в этом смехе слышалась безрассудная решимость, бессилие, боль. «Ага-фья!.. – донесся из деревни чей-то глухой голос. – Агафья!» То вернувшийся и встревоженный муж искал по деревне свою жену. А с огородов слышался в это время несдерживаемый смех: жена забылась, опьянела и счастьем нескольких часов старалась наверстать ожидавшую ее назавтра муку (Чехов. *Агафья*). Любовно-эротический смех в приведенном контексте, несмотря на трагикомичность (скорее даже – трагичность) ситуации, выступает как некий символ, противопоставленный горю, безысходности и даже, возможно смерти. В.Я. Пропп, говоря о созидательной, жизнеутверждающей роли смеха и его магической связи со сферой деторождения, отмечал: «Всякое вступление в жизнь, будь то рождение ребенка или символическое новое рождение в обряде инициации и сходных ему обрядах, сопровождается смехом, которому приписывается сила не только сопровождения, но и создания жизни» [4, с.203].*

Нервный, болезненный женский смех, являющийся результатом глубоких переживаний из-за несбывшейся надежды или обмана, лишь внешне демонстрирует беспечность и веселье: в действительности же за такой смеховой реакцией скрывается глубокое внутреннее потрясение (см. подчеркнутые авторские ремарки): *«Вы молчите? – продолжала она, – вы, быть может, хотите, чтоб я первая вам сказала, что я вас люблю?» Я молчал... До самого дома она говорила и смеялась поминутно. В ее движениях было что-то лихорадочное; на меня не взглянула ни разу (Лермонтов. *Герой нашего времени*).*

Счастливому, спонтанному, естественному смеху противопоставлен в художественных текстах искусственный, запрограммированный, «деланный» женский смех, который осмысливается как средство намеренного вызывания у мужчины любовного чувства или как средство его соблазнения. Так, в романе А. Толстого «Петр Первый» придворная знахарка обучает царицу Евдокию приемам

обольщения ее мужа: *Ты, красавица, встречу его слов непрестанно смейся, чтоб у тебя все тряслось, хохочи тихо, мелко – грудью... Мертвый от этого обезумет.* Главная героиня рассказа И. Бунина «Хорошая жизнь» также указывает на роль притворного смеха в игривом женском поведении: *Вижу, стал он за мной ухаживать, в кухне у меня сидеть, курить меня заучать. Надоел мне до смерти, а, понятною, прикидываюсь: и смеюсь, и ногой сижусь-мотаю, – всячески, значит, разжигая его.* Сравн. также: *Зинка резко отодвинулась от него и долго, дразняще смеялась, и грудь у нее смеялась, и все тело* (П. Проскурин. Имя твое).

Рассчитанная на внешний эффект женская смеховая реакция на общение с мужчиной может передаваться глаголом *хохотать* ‘громко смеяться’. Обратим внимание на то, что в следующем примере эмоционально-стилистическая окраска названного глагола усиливается употреблением словосочетаний, обозначающих выразительные жест и мимику: *Девушка в черном всей своей кожей почувствовала, как подобралась под корсетом литературная дама. Бессонов говорил ей что-то с ленивой усмешкой. Она всплеснула полными руками и захохотала, подкатывая глаза* (А. Толстой. Хождение по мукам).

Злорадный женский смех не только оттеняет трагичность ситуации, в которой оказалась другая женщина, но может служить той последней каплей, которая переполняет чашу терпения героини: *В это же мгновение свита Катерины Львовны взлетела ей на голову, и по ее спине, закрытой одною суровою рубашкою, загулял во всю мужичью мощь толстый конец вдвое свитой веревки. <...> Катерина Львовна раскутала голову и вскочила: никого не было; только невдалеке кто-то злорадно хихикал под свитою. Катерина Львовна узнала хохот Сонетки. Обиде этой уже не было меры; не было меры и чувству злобы, закипевшей в это мгновение в душе Катерины Львовны* (Н. Лесков. Леди Макбет Мценского уезда).

Причиной веселого, безудержного женского смеха может быть комичность ситуации, в которой оказывается мужчина в присутствии женщины. Весьма комичен и поэтому смешон в глазах женщины мужчина, неожиданно при женщине упавший в грязь. Мужчиной же подобная ситуация, естественно, оценивается как далекая от смешной: *Молодой бурсак вскипел: с безумною смелостию схватил он мощною рукою своею за заднее колесо и остановил колымагу. Но кучер, опасаясь разделки, ударил по лошадям, они рванули – и Андрий, к счастью, успевший отхватить руку, шлепнулся на землю, прямо лицом в грязь. Самый звонкий и гармонический смех раздался над ним. Он поднял глаза и увидел стоявшую у окна красавицу, какой еще не видывал отроду: черноглазую и белую как снег, озаренный утренним румянцем солнца. Она смеялась от всей души, и смех придавал сверкающую силу ее ослепительной красоте.* (Н. Гоголь. Тарас Бульба).

Раскатистое и залихватое «ха-ха-ха» Вареньки, следовавшее как реакция на неожиданное падение Беликова, морально убивает его, униженного к тому же выволочкой, полученной от ее брата: *Коваленко схватил его сзади за воротник и пихнул, и Беликов покатился вниз по лестнице, гремя своими калошами. Но как раз в то время, как он катился по лестнице, вошла Варенька и с нею две дамы; они стояли внизу и глядели – и для Беликова это было ужаснее всего. Когда он*

поднялся, Варенька узнала его и, глядя на его смешное лицо, помятое пальто, калоши, не понимая, в чем дело, полагая, что это он упал сам нечаянно, не удержалась и захохотала на весь дом: «Ха-ха-ха!» И этим раскатистым, залихватным «ха-ха-ха» завершилось все: и сватовство, и земное существование Беликова. Уже он не слышал, что говорила Варенька, и ничего не видел. Вернувшись к себе домой, он прежде всего убрал со стола портрет, а потом лег и уже больше не вставал (А. Чехов. Человек в футляре).

Литература

1. Пропп В.Я. Проблемы комизма и смеха. Насмешливый смех и другие виды смеха. – М.: Искусство, 1976. – 181 с.
2. Карасев Л.В. Философия смеха // <http://www.reflist.ru/doc/11124.shtml>.
3. Коваль В.И. Концепт «любовь» в художественном тексте // Слово в культуре: Сб. Науч.ст. В 2 ч. – Ч.1. – Гомель: УО «ГГУ им. Ф. Скорины», 2004. – С. 125-131.
4. Пропп В.Я. Фольклор и действительность: Избранные статьи. – М.: Наука, 1976. – 324 с.

А.В. Кузьміч

ПЕРАНОС ЗНАЧЭННЯ І ВЫРАЖЭННЕ КОЛЬКАСНЫХ АДНОСІН

Рэгулярныя спосабы адлюстравання колькасных адносін у моўнай сістэме дастаткова добра даследаваны як на агульным тэарэтычным узроўні, так і на матэрыяле асобных моў. Пры гэтым многія даследчыкі [1; 2; 3; 6] адзначаюць, што пры больш глыбокім разглядзе гэтай лінгвістычнай праблемы ўзнікаюць шматлікія цяжкасці як лагічнага, так і лінгвістычнага парадку.

Колькаснае значэнне з'яўляецца катэгарыяльным для лічэбнікаў, але выражаецца і пры дапамозе іншых лексічных груп, у семантыку якіх закладзена квантыфікацыйнае значэнне (квантарныя выразы, колькасныя прыслоўі і інш.). На граматычным узроўні колькаснае значэнне выражаецца сінтэтычна лікавымі формамі іменных часцін мовы і дапасавальнымі катэгорыямі ліку дзеясловаў, а таксама формамі са значэннем зборнасці. У беларускай мове супрацьпастаўленне і сувязь адзіночнага і множнага ліку з'яўляюцца асноўным стрыжнем, які фарміруе катэгорыю граматычнага ліку. Гэтая катэгорыя, узнікшы з рэальных жыццёвых уяўленняў чалавека, зазнала шэраг ускладненняў і паступова набыла складанае адцягненае значэнне.

Па меры фарміравання ў чалавечай свядомасці здольнасці да адцягненага адлюстравання рэчаіснасці, у мове ўтварыліся дадатковыя спосабы выражэння колькаснай апазіцыі адзінкавасці / множнасці пры дапамозе пераносу значэння. Якраз гэтыя спосабы выражэння колькасці і з'яўляюцца найменш даследаванымі.

У агульных рысах вылучаюць два тыпы пераносу значэння: метанімію і метафару. Пры метаніміі перанос прыкметы аднаго прадмета на другі адбываецца на падставе іх суадносін, пры метафары – на падставе іх падабенства. Кожны з гэтых моўных механізмаў удзельнічае ў адлюстраванні колькасных адносін. Метанімічная перадача колькаснага значэння пры дапамозе сінекдахі па сваёй сутнасці бліжэйшая да лексічнага спосабу выражэння колькасці. Перадача

колькасці з дапамогай метафары з'яўляецца адным з элементаў семантыка-сінтаксічнага спосабу, паколькі тут значэнне колькасці выражаецца толькі ў пэўных семантычна абумоўленых сінтаксічных канструкцыях.

Выкарыстанне адзіночнага ліку замест множнага і наадварот з'яўляецца даўно вядомым стылістычным сродкам сінекдахай – адным з відаў метаніміі. Вылучаюць наступныя віды сінекдахі: частка замест цэлага і наадварот; відавое паняцце замест родавага і наадварот паняцце; замена адзіночнага ліку множным і наадварот. У апошнім відзе адны паняцці замяняюцца другімі на аснове іх колькасных суадносін.

Часцей сустракаецца ўжыванне адзіночнага ліку можа замест множнага (у лацінскай тэрміналогіі – *singularis pro plurali*): *І ўся зямля ў адным адрубубу; І лес там ёсць, найболей дубу, А дуб расце на добрай глебе; Не клапаціўся б там а хлебе... – Я.Колас; свет трымаўся на ўдаве; вораг адступае; пакупнік заўсёды выбірае якасны тавар* (замест *пакупнікі... выбіраюць*). Як бачна, кампанентам сінекдахі *singularis pro plurali* павінна быць агульнае паняцце, бо ў самой яго лагічнай структуры закладзена адначасова адзінканасць і множнасць.

Радзей множны лік ужываецца замест адзіночнага (*pluralis pro singulari*): *прывітанне моладзі* (замест *маладому чалавеку*). Стылістычныя фігуры, заснаваныя на метаніміі, – дастаткова складаныя і неадназначныя па сваёй лагічнай структуры з'явы. Так, “Паэтычны слоўнік» (Рагойша В.П. Мн., 1987. С. 109) падае ў якасці прыклада сінекдахі *pluralis pro singulari* радкі верша А.Бачылы: *Толькі мне не да казак – пачуцці не тыя: Зданню вязні майданекаў ходзяць жывыя*. Хоць тут відавое, а дакладней, адзінкавае паняцце замяняе родавае (сінекдаха *species pro genu*), на нашу думку, гэты прыклад ілюструе не метанімічнае ўжыванне множнага ліку замест адзіночнага, а стылістычную замену агульнага імені ўласным, гэта значыць антанамазію. Тым больш што множны лік у згаданым прыкладзе і іншых зваротах накіраваны *духоўныя чарнобылі, некалькі хірасім* пры замене на суадноснае родавае паняцце (*майданекаў – канцлагераў, чарнобылі, хірасімы – трагедыі*) усё роўна захоўваецца.

Сустракаюцца прыватныя выпадкі адхілення ад звычайнага ўжывання адзіночнага і множнага ліку, якія вызначаюцца разнастайнымі патрэбамі стылістычнай і бытавой экспрэсіі. Граматычная замена ліку ў зваротах асабліва пашыраная ў гутарковай мове: *Што мы тут робім? Што мы так расплакаліся?* Стылістычна такія звароты маюць памяншальна-ласкальную афарбоўку і надаюць выказванню адценне пяшчоты і спагады.

Падобная замена ліку на множны адбываецца і для выражэння ветлівасці і падмацавання ўпэўненасці ў вуснах прамойцы, пісьменніка, вучонага (*мы мяркуем, мы лічым, мы прыходзім да наступнай высновы* і пад.). Такое размытае прадстаўленне асобы адрасата на граматычным узроўні, т. зв. *pluralis humilitatis*, з'яўляецца элементам аднайменнага топасу (*topos humilitatis*), якія сягае каранямі ў антычную рыторыку.

Разглядаючы метанімічнае адлюстраванне колькасных адносін, трэба адзначыць, што сінекдаха паводле колькасных адносін застаецца вельмі рэдкім стылістычным прыёмам. Таму яе трапнае і ўмелае выкарыстанне мае выключную вобразна-выяўленчую моц.

Метафарычнае выражэнне колькасці і меры як правіла рэалізуецца у іменных словазлучэннях, якія складаюцца з назоўніка-партытыва і назоўніка ў родным склоне. У клас слоў, аб'яднаных семантыка-сінтаксічным значэннем партытыўнасці як колькаснага азначэння злічальных і вымяральных прадметаў [6, 220], уваходзяць у першую чаргу колькасныя лічэбнікі. Акрамя лічэбнікаў, ролю партытываў могуць выконваць і функцыянальна нумаралізаваныя назоўнікі [6, 222]: *Каб на стале бліноў і сала Гара высокая ляжала. Я. Купала. Колькаснае значэнне генітыўных іменных канструкцый, у адрозненне ад, напрыклад, квалітатыўнага, выяўляецца пры дапамозе комплексу трансфармацый гэтых словазлучэнняў (ператварэнне ў генітыўны сказ з выказнікам колькаснага значэння; падстаноўка замест колькаснага назоўніка колькасных прыслоўяў і інш. [6, 224]). Іншым факультатыўным фармальным паказчыкам колькасна-іменных канструкцый з'яўляецца іх спалучальнасць з колькаснымі прыметнікамі *вялікі, малы, невялікі, значны* і асабліва з прыметнікамі *цэлы: цэлы кошык грыбоў, цэлы акіян слёз, цэлая шапка ягад.**

Спалучальнасць назоўніка з найменнямі самых розных паняццяў для характарыстыкі іх колькасці, меры ці інтэнсіўнасці залежыць ад яго семантыкі. Найчасцей сярод апорных слоў колькасных генітыўных канструкцый сустракаюцца партытывы-ёмішчы (*бочка вады*), зборныя партытывы (*натоўп людзей, рой пчол*), параметрычныя выразы (*фунт масла*), але аказіянальна галоўным словам у такіх словазлучэннях можа стаць практычна любы назоўнік.

Словазлучэнні з родным колькасным могуць адлюстроўваць чыста множнаснае значэнне [6, 232]) або выражаць колькасць пры дапамозе схаванага параўнання, або метафары. У апошнім выпадку на першы план выходзіць прагматычны аспект колькасці (меры, інтэнсіўнасці), яе эмацыянальна-ацэнкавае вымярэнне. Большая частка канструкцый са значэннем метафарычнай колькасці выяўляюцца пры дапамозе трансфармацыі параўнання (*лес рук → рукі, што лес*). Усе такія выразы можна замяніць выразам *вельмі шмат / мала* і пад. У якасці прыкладу можна параўнаць два сказы з розных аўтараў, дзе у аднолькавай канструкцыі мноства выражаецца з метафарай і без яе: *І ападаў на сад са звонам Бліскучых буйных кропель рой. П.Панчанка; На бязлістым голлі і веці дрэў і кустоў, нізка над сцежкай, безліч крыштальна-сярэбраных кропель Я.Брыль.*

Такім чынам, метафара ў колькасных іменных словазлучэннях з'яўляецца адным з элементаў шырэйшага семантыка-сінтаксічнага спосабу выражэння колькасці. Значэнне колькасці (інтэнсіўнасці, меры) у дадзеным выпадку рэалізуецца ў сінтаксічнай канструкцыі з родным квалітатыўным: *акіян вёсак, свет пачуццяў*; параўн. англ.: *The crowd was a sea of faces.* – Натоўп складаўся з мора твараў.).

Падобныя канструкцыі могуць выражаць розную ступень метафарычнай колькасці, што абумоўлена галоўным чынам лексічным значэннем апорнага слова. У залежнасці ад гэтага даследчыкі вылучаюць розныя семантычныя разнавіднасці такіх іменных канструкцый [4, 20; 6, 233]. У прыватнасці можна выдзеліць словазлучэнні з наступнымі значэннямі:

1. Незлічонасць або бязмежнасць нечага. Апорныя словы такіх словазлучэнняў – назоўнікі са значэннем вялікай працягласці, глыбіні, масы [4, 23] і падобн.: *“Так, букетаў было, як пішуць журналісты, поўнае мора і цэлы акіян”*, – задаволена сказаў Буслейка. Л.Дайнека; *Дзеля таго, што мы, беларусы, з-прадаўна засяляем наш Родны Край Беларусь – мы, сучаснае пакаленне, дасталі ад дзядоў і прадзедаў сваіх, як спадчыну, цэлы акіян гора і мук, якія яны пераносілі ад веку.* Наша Праўда; *І гэта процьма ўсякіх зыкаў Злілася ў гул адзін вялікі, Дзе з непрывычкі вуху цяжка, Дзе б’юць па сэрцы яны важка.* Я.Колас; *На безгранічнай дзесь прасторы, Між мора гэтых зыкаў дзіўных Нясецца ў хвалях пераліўных Здалёку песня салаўіна...* Я.Колас; *Толькі зялёны акіян адзіноты з залатымі бурбалкамі, вялікі, як мільён акіянаў.* Ю.Каляда; *Паплылі тады на старонцы рэкі слёз, пасяўное поле, ураджайны грунт сталі багата фарбавацца крывёй бязвіннай, людской, братэрскай крывёй; сялібы, вёскі, гарады дымам узняліся і засланілі сонейка.* Л.Родзевіч. У апошнім прыкладзе метафарычная множнасць узмацняецца ўжываннем апорнага слова ў форме множнага ліку.

2.1. Неакрэслена вялікая метафарычная колькасць (лагічны націск на мностве). Апорныя словы са значэннем вялікага памеру, масы: *куча гледачоў, пытанняў, ахapak абшару; воблака пылу, сцяна лесу; Уваходзіць прыстаў, два стражнікі і куча пагарэльцаў з імі.* Я. Купала.

2.2. Неакрэслена вялікая метафарычная сукупнасць нечага (лагічны націск на сукупнасці). Граматычна галоўныя кампаненты такіх словазлучэнняў – назоўнікі са значэннем сукупнасці, аднароднага мноства: *армія настаўнікаў; легіён графаманаў, лес крыжоў.* Часцей за ўсё апорныя словы – гэта найменні зборных паняццяў, якія разумеюцца як адно цэлае: *Цэлы рой думак узняўся ўва мне за тыя некалькі крокаў, што трэба зрабіць каля яго.* ЛіМ; *Першы кілішак узняў у ёй цэлы рой добрых, імклівых пачуццяў, адразу стала радасна і светла, але яна хавала гэта ў сабе і толькі ўсміхалася.* В.Быкаў; *Калі прычына гневу – цэлы рой Маіх упартых думак у знямозе, Забудзь мяне, мой голас, позірк мой, – Хай не чарнеюць кветкі на марозе.* Л.Дранько-Майсюк.

Трэба адзначыць, што іменныя спалучэнні другой групы даволі часта сустракаюцца ў перакладной літаратуры: *Пачуўся страшэнны трэск, здалося, што брук раскалоўся, і цэлы град лёгкіх прадметаў насыпаўся на спіну Уінстану.* Дж.Оруэл; *Яны ўвайшлі ў пакой, праз вокны якога можна было ўбачыць брукаваны дворык і цэлы лес комінаў.* Дж. Оруэл; [...] *увогуле, мне падабаюцца яго грудзі — яны такія шырокія, загарэлыя, але ж на іх цэлы лес валасоў [...]* Ж.П.Сартр; *Міхалка зірнуў наперад і ўбачыў воддаль цэлы лес дамоў, аслоненых дымам.* Б.Прус; *Бывай, вясёлы дзявочы рой, бывай!* Г. Гайнэ.

Часам метафарычныя генітыўныя канструкцыі выкарыстоўваюцца як элемент паэтычнага паралелізму: *Каля хаты хадзіў-кружыў Хлопцаў статных рой [...] Прыгарні яе ў патрэбе Сам Анёлаў рой*. З.Манькоўская.

Высокая частотнасць такіх прыкладаў у перакладной літаратуры тлумачыцца тым, што ў пераважна аналітычных заходнееўрапейскіх мовах канструкцыі з недапасаваным азначэннем больш распаўсюджаныя, чым у сінтэтычных (у тым ліку ў беларускай).

3. Недастатковая, неакрэслена малая метафарычная колькасць. Граматычна галоўнымі ў гэтых канструкцыях выступаюць словы са значэннем нязначнай часткі чаго-небудзь цэлага (партытывы ў вузкім сэнсе): *кропля вар'яцтва; крупінка праўды; крупінка надзеі; кавалак часу; кавалачак шчасця; аскепак веры; зернейка веры; каханьня скрыначка; У квактанні жаб Прыгажосці крупінка*. М.Кавыль.

У некаторых мовах, напрыклад, англійскай і польскай, словы са значэннем *кавалак* у складзе генітыўных канструкцый ўзмацняюць значэнне недапасаванага азначэння (параўн. польскае: *kawał drania, kawał chłopa, kawał świata, kawał roboty*). Аднак іншае польскае слова *kawałek* ужо не выступае ў такой функцыі, што можна сказаць і беларускае слова *кавалак*. Гэта тлумачыцца самой яго марфемнай будовай з зацёртым памяншальна-ласкавым значэннем у суфіксе *-ак* (параўн.: *унучак, чалавечак, клубочак, пясочак, ганчак* і пад.). Каб пры дапамозе слова *кавалак* у генітыўнай канструкцыі выразіць значэнне *шмат*, звычайна дадаецца яшчэ дапасаванае азначэнне *ладны, добры*: *ладны кавалак часу; ладны кавалак улады; ладны кавалак айчыннай рок сцэны, ладны кавалак раныцы; добры кавалак пусткі, добры кавалак спадчыны*.

Словазлучэнні апошняй групы таксама могуць выкарыстоўвацца як элемент будовы вершаванага твору. Цікавы прыклад знаходзім у маладой паэткі А.Янавай, якая на іменным словазлучэнні са значэннем метафарычнай колькасці будзе анафару: *Кавалак неба – уся надзея, Кавалак сонца – усё жыццё, Кавалак песні недапетаі, Кавалак сэрца... забыццё...*

Найчасцей сустракаюцца словазлучэнні першых дзвюх групаў, радзей – словазлучэнні са значэннем нязначнай колькасці. Стылёвая сфера выкарыстання такіх зваротаў ахоплівае ўсе функцыянальныя стылі, акрамя навуковага. Дзякуючы сваёй метафарычнасці і вобразнасці, гэтыя звароты прыжыліся ў мастацкім і гутарковым стылях, дзе на першае месца выходзіць не дакладнае адлюстраванне колькасці, а яе прагматычны аспект. Больш таго, колькасныя іменныя словазлучэнні з чыста множнасным значэннем таксама адзначаюцца дастатковай экспрэсіўнай выразнасцю.

Аналіз пабочных, метанімічнага і семантыка-сінтаксічнага спосабаў выражэння колькасных адносін дазваляе больш поўна ўявіць адлюстраванне колькаснага вымярэння рэчаіснасці ў мове. Акрамя таго, як слушна заўважае А.Лашкевіч [4, 17], вывучэнне магчымасцяў сінтаксічнай спалучальнасці слоў мае толькі вялікае тэарэтычнае і практычнае значэнне (аўтаматызацыя перакладу, электронная апрацоўка тэкстаў). Дэталёвае вывучэнне патэнцыяльнай валентнасці

слоў, закладзенай у мове, дазволіць глыбей спазнаць стылістычныя рэсурсы самых розных пластоў сучаснай беларускай мовы.

Літаратура

1. Бодуэн де Куртенэ И. А. Количественность в языковом мышлении // Избранные труды по общему языкознанию. Москва, 1963. Т. 2. С. 311-324.
2. Есперсон О. Философия грамматики. Москва, 1958. С. 216-246.
3. Красоўская Я. Моўнае ўвасабленне колькасці // Лінгвістычны студіі. Збірнік навуковых праць. Вип. 12. Донецьк, 2004. С. 52-57.
4. Лашкевич А.И. Именные словосочетания со значением метафорического количества. – Минск, 1985.
5. Міхневіч А. Я. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў беларускай мове. Мінск, 1965. С. 59-77.
6. Міхневіч А. Я. Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы. – Мінск, 1976.

Т.І. Купрэва

ПРЫНАЗОЎНІК У АСВЯТЛЕННІ СУЧАСНЫХ ТЭАРЭТЫЧНЫХ І ПРАКТЫЧНЫХ ГРАМАТЫК

Вучэнне аб прыназоўніках, як службовых словах, бярэ пачатак з антычнага мовазнаўства (калька з грэч. *prothesis*, лац. *praepositio*). У антычнай і сярэднявечнай граматыках у склад прыназоўнікаў уключаліся і прэфіксы, што адлюстроўвалася ў рускай граматычнай традыцыі да канца 19 ст. (М.В. Ламаносаў, А.Х. Вастокаў, К.А. Аксакаў і інш. не размяжоўвалі прыназоўнікі і прыстаўкі). Для наступных пакаленняў лінгвістаў прадметам вострых дыскусій паслужыла праблема лексічнага значэння прыназоўнікаў. У шэрагу прац, дапаможнікаў прыназоўнік вызначаецца як службовая часціна мовы, што не мае лексічнага значэння і з’яўляецца словам з фармальным значэннем [34, 5, 41, 22]. Другая група навукоўцаў [2, 42, 15, 1, 37, 3], следам за В. У. Вінаградавым, лічыць, што прыназоўнікі службовыя словы з уласным, магчыма і аслабленым, лексічным значэннем: “Аднак у рускай мове прыназоўнікі з большага яшчэ не зусім страцілі лексічную асобнасць і яшчэ не сталі простымі склонавымі флексіямі, што ўвогуле пазбаўлены здольнасці непасрэдна адлюстроўваць акалічнасныя адносіны” [6: 531].

З іншага боку прыназоўнікі ў сваім генэзісе набліжаюцца да “пустых” прыназоўнікаў, пазбаўленых сваіх першапачатковых лексічных значэнняў (адбываецца працэс выветрывання лексічнага значэння), і служаць толькі фармальным паказчыкам сінтаксічных адносінаў паміж словамі: “Некаторыя прыназоўнікі ў асобных значэннях або кантэкстах робяцца простымі граматычнымі прэфіксамі з аслабленым... рэальным значэннем” [6: 550].

Падводзячы вынікі даследавання рускіх прыназоўнікаў, В.У. Вінаградаў падкрэсліваў неабходнасць вывучэння шматлікіх пераходных з’яў у сістэме прыназоўнікаў (ад прыназоўнікавых прыслоўяў і прыназоўнікавых спалучэнняў, з аднаго боку, да пустых прыназоўнікаў – прэфіксаў імёнаў і паслялогаў дзеясловаў

– з другога). Ён звяртаў ўвагу на выпадкі ўжывання прыназоўнікаў (паслялогаў) з дзеясловамі і канстатаваў пашырэнне працэсу ўтварэння новых аналітычных, складаных тыпаў прыназоўнікаў [6: 535].

Следам за акад. В.У. Вінаградавым, В.С. Ахманавай, А.В. Юрыным, В.М. Жырмунскім і інш., Е.Т. Чэркасава размяжоўвае лексічнае і граматычнае значэнні прыназоўнікаў, акцэнтуюе ўвагу на вывучэнні сістэмы прыназоўнікаў у гістарычным ракурсе, пачынаючы са старажытнасці і да сучаснасці [36: 10]. Е.Т. Чэркасава падкрэслівае, што катэгарыяльнае значэнне прыназоўнікаў не залежыць ад граматычнага значэння паўназначных слоў славазлучэння, лексічнае ж значэнне залежыць ад значэння паўназначных слоў. У прыназоўнікаў акрамя агульнага лексічнага значэння, што належыць усім прыназоўнікам пэўнай функцыянальна-сэнсавай групы (у нашай фармуліроўцы ЛГК) ёсць індывідуальнае, якое дыферэнцыруе і ўдакладняе агульнае значэнне кожнай групы [36: 11].

Разглядаючы ўтварэнне ўласна ад’іменных прыназоўнікаў, Е.Т. Чэркасава падкрэслівае той факт, што прыназоўнікі ўтвараюцца толькі ад абстрактных і аддзяслоўных назоўнікаў [36: 51], праводзіць мяжу паміж канструкцыямі двух тыпаў. Па-першае, канструкцыямі, дзе несвабоднай з’яўляецца сувязь паміж прыназоўнай формай імя і невытворным прыназоўнікам; па-другое, канструкцыямі, у якіх несвабоднай з’яўляецца сувязь не толькі паміж прыназоўнай формай імя і невытворным прыназоўнікам, але і сувязь усяго спалучэння з іншымі словамі ў сказе [36: 120].

Такім чынам, Е.Т. Чэркасава сярод дзеясловаў вылучае асобыя “непаўнаважкія” дзеясловы, а сярод невытворных прыназоўнікаў асаблівыя – паслялогі [36: 120].

У “Рускай граматыцы” – 82 катэгарычна заяўляецца наяўнасць лексічнага значэння ў прыназоўнікаў і падкрэсліваецца, што семантычна “пустых” прыназоўнікаў няма: “Лексічным значэннем прыназоўніка як асобна ўзятага слова з’яўляецца значэнне тых або іншых адносінаў. Гэтыя адносіны могуць быць або максімальна абстрактнымі, шырокімі, або больш канкрэтнымі і акрэсленымі, вузкімі. Аднак у любым выпадку прыназоўнік мае лексічнае значэнне, розная толькі ступень яго абстрактнасці. Семантычна “пустых” прыназоўнікаў не існуе” [29: 710].

Значэнне прыназоўніка заключана ў самім прыназоўніку. Але для вызначэння семантыкі прыназоўніка неабходны мінімальны кантэкст. Такім кантэкстам могуць быць словы ў словазлучэнні, форма слова, звязаная з прыназоўнікам.

Такім чынам, для высвятлення значэння прыназоўніка неабходна ўлічваць прыназоўнікавую форму далучанага слова і лексічныя значэнні слоў у словазлучэнні [29: 712].

Пазней пры вывучэнні прыназоўнікаў навукоўцы былі салідарны ў падыходзе да вызначэння лексічнага значэння прыназоўнікаў. Адназначна прызнавалася наяўнасць уласнага лексічнага значэння ў службовых словах, але адзначалася яго

іншая прырода ў адрозненне ад паўназначных слоў [33, 20, 22, 25, 32, 8, 16, 18, 35].

Так М.В. Філіпенка значэнне прыназоўніка характарызуе як складаную сістэму (сетку), дзе асабістае значэнне прыназоўніка ўдакладняецца за кошт элементаў кантэксту (у шырокім сэнсе). Ён вылучае некалькі падыходаў да вывучэння і апісання прыназоўнікаў: геаметрычны (улік прасторавых якасцей аб'ектаў), функцыянальны (змясцілішча / змесціва) і тапалагічны (малюнкавы – абапіраецца на асаблівасці формаў аб'ектаў), а таксама зазначае, што вывучэнне семантыкі прыназоўнікаў – адна з перспектывных галін даследавання сучаснай лінгвістыкі [35: 48].

На думку В.М. Селіверставай, “лексічныя кампаненты могуць складаць у семантыцы прыназоўніка не толькі асобны пласт, які прадвызначае патэнцыяльна магчымыя граматычныя значэнні, але і ўплятаюцца ў самую тканіну граматычнага значэння” [32: 223]. Менавіта дзякуючы лексічнаму значэнню прыназоўнікі могуць уводзіць такі дадатковы элемент сітуацыі, які не абазначае ніводнае іншае слова выказвання [32: 223].

Насуперак данаму падыходу “Тэарэтычная марфалогія ўкраінскай мовы” – 2004 адмаўляе наяўнасць у службовых слоў самастойнага лексічнага значэння. І.Р. Выхаванец піша, што службовыя словы “не абазначаюць у пазамоўнай рэчаіснасці ні прадметаў, ні іх прыкмет, ні суадносяцца з адпаведнымі паняццямі, і не маюць лексічнага значэння. Ім уласціва рэлятывная семантыка, або семантыка адносінаў, якую ў межах марфалагічнага слова выражаюць сінтэтычныя рэлятывныя марфемы, у прыватнасці склонавыя канчаткі і канчаткі дзеясловаў” [7: 328]. Па словах І.Р. Выхаванца, сінтэтычныя рэлятывныя марфемы абслугоўваюць сферу марфалагічнага слова, а службовыя словы – часціны мовы і сказы. Ён кваліфікуе службовыя словы як аналітычныя словы-марфемы, бо ў граматычнай структуры ўкраінскай мовы такія словы не маюць асноўных семантыка-граматычных адзнак слова, яны не ўваходзяць ў сістэму часцін мовы як лексіка граматычныя або граматычныя класы слоў [7: 329].

Такім чынам, “Тэарэтычная марфалогія ўкраінскай мовы” – 2004 кваліфікуе прыназоўнік як аналітычную сінтаксічную марфему, што выражае адносіны толькі ў спалучэнні з паўназначнымі словамі [7: 330].

Вялікі ўклад у вырашэнне пытанняў дэфініцыі, семантычнага, функцыянальнага і стылістычнага апісання прыназоўнікаў, полевай будовы адзначаных адзінак і інш. аказаў калектыв маскоўскіх навукоўцаў пад кіраўніцтвам М. У. Усеваладавай.

Згодна з прапанаванай дэфініцыяй прыназоўнік – “гэта клас службовых лексічных адзінак, што служаць сродкам выражэння семантыка-сінтаксічнай ролі назоўніка або яго субстытута ў выказванні і сродкам ўвядзення іх ў сказ. Кожны прыназоўнік валодае сваім спецыфічным лексічным значэннем, уносіць свой уклад у значэнне сінтаксемы назоўніка або яго субстытута, вызначае прыназоўнікавую форму апошняга. Прыназоўнік не з’яўляецца часткай

марфалагічнай формы слова, але ўваходзіць на правах складніка ў сінтаксічную форму слова – сінтаксему” [9: 87].

У сувязі з тым, што катэгорыя “прыназоўнік” уключае ў свой склад разнастайныя сродкі выражэння, навукоўцы прапанавалі размяжоўваць паняцці прыназоўнік₁ і прыназоўнік₂. Прыназоўнік₁ (марфалагічны прыназоўнік) – намінатыўная адзінка, што належыць да пэўнай часціны мовы. Прыназоўнік₂ – функцыянальна-сінтаксічная адзінка, якая можа быць і марфалагічным прыназоўнікам, а таксама можа складацца і з некалькіх слоў іншых часцін мовы, што выступаюць як адзін сродак і функцыянальна дублююць прыназоўнік [9: 85].

Такім чынам, з самага пачатку было праведзена размежаванне паміж ўласна прыназоўнікамі і адзінкамі, што выступаюць у значэнні або функцыі прыназоўніка (эквіваленты прыназоўнікаў). Грунтуючыся на даным размежаванні (першасныя – другасныя прыназоўнікі), даследчыкі ў далейшым будуць поле прыназоўніка і праводзяць марфалага-сінтаксічную тыпалагізацыю прыназоўнікаў і іх субстытутаў (прыназоўнікавых утварэнняў).

Пры вывучэнні прыназоўніка даследчыкі ўлічваюць і яго семантычныя і фармальна-сінтаксічныя функцыі. Семантычная функцыя прыназоўніка заключаецца ў тым, што ён канкрэтызуе імя ў дэнаматыўнай структуры выказвання. Фармальна-сінтаксічная функцыя прыназоўніка – “гэта ўвядзенне назоўніка ў сінтаксічную будову на правах словаформы, залежнай у логіка-структурных адносінах, г. зн. да якой можна задаць пытанне ад другой словаформы” [9: 89].

Для лексікаграфічнага апісання прыназоўнікаў было прапанавана выкарыстоўваць 12 пазіцый:

1. прасадыхныя характарыстыкі і сувязь з актуальным члененнем;
2. наяўнасць варыянтаў (фанетычных і структурных, арфаграфічных);
3. наяўнасць сінаніміка-варыятыўных радоў;
4. стылістычныя і частотныя характарыстыкі адзінак;
5. сінтаксічны патэнцыял прыназоўнікавых адзінак;
6. пранаміналізацыя;
7. здольнасць / няздольнасць састаўных ад’іменных прыназоўнікаў ужывацца з дапасаваным азначэннем;
8. здольнасць / няздольнасць прыназоўніка выступаць самастойна (з нуля-формай імя);
9. назоўнік-класіфікатар, ад якога ўтвараецца прыназоўнік-дэрыват;
10. здольнасць / няздольнасць прыназоўніка ўтвараць злучнікі і злучальныя сродкі;
11. пазіцыйны патэнцыял прыназоўніка адносна назоўніка або займенніка;
12. пазіцыйны патэнцыял прыназоўніка ў структуры сказа.

Данымі навукоўцамі быў складзены спіс рускіх прыназоўнікаў. На сённяшні дзень гэта самы поўны (але далёка не вычарпальны) спіс канстытуэнтаў поля прыназоўнікаў рускай мовы (больш за 5 тысяч адзінак).

У беларускім мовазнаўстве асноўнымі працамі, прысвечанымі прыназоўніку, з’яўляюцца манаграфія П.П. Шубы “Прыназоўнік у беларускай мове” [39] і “Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў” [40]. У іх аўтар аналізуе прыназоўнікі сучаснай беларускай літаратурнай мовы (дыялектызмы або архаізмы з адпаведнымі паметамі падаюцца ў выпадку іх ужывання ў мастацкай літаратуры або фальклору), дае іх граматычную характарыстыку, апісвае працэсы фарміравання беларускіх прыназоўнікаў, характарызуе ўжыванне прыназоўнікаў з формамі ўскосных склонаў, раскрывае функцыянальнае значэнне прыназоўнікаў. У слоўніку П.П. Шуба падрабязна апісвае значэнні прыназоўнікаў, фіксуе адценні значэнняў, а таксама асобныя ўжыванні. У алфавітным парадку падаюцца ўсе невытворныя прыназоўнікі, а таксама ад’імёныя прыназоўнікі, “словы іншых часцін мовы... якія выконваюць ролю сродкаў сувязі галоўнага слова з залежным, г. зн. ужываюцца ў такім жа значэнні, што і невытворныя прыназоўнікі” [40: 3]. У канцы слоўніка пададзены рэестр прыназоўнікаў. Ён уключае пералік як невытворных так і вытворных прыназоўнікаў. Да апошняга часу гэта быў самы поўны спіс беларускіх ад’імённых прыназоўнікаў (каля 507 адзінак).

У “Беларускай граматыцы” – 85 прыназоўнікі разглядаюцца як “непаўназначныя словы, з дапамогай якіх выражаюцца адносіны паміж галоўным і залежным словам і ў словазлучэнні з апасродкаванай падпарадкавальнай сувяззю” [4: 198]. Не зусім зразумела вырашана пытанне адносна наяўнасці / адсутнасці лексічнага значэння ў службовых словах, а разам з тым і ў прыназоўніках: “звычайна не маюць яскрава выражанага лексічнага значэння” [4: 198]. Даныя словы, такім чынам, можна зразумець або растлумачыць двума спосабамі. Па-першае, службовыя словы могуць мець лексічнае значэнне, хоць і цьмянае; па-другое, звычайна службовыя словы не маюць лексічнага значэння.

Вывучэннем беларускіх прыназоўнікаў у супастаўленні з прыназоўнікамі рускай, нямецкай і іншых моў у розны час займаліся Н.М. Гардзей, Т.Н. Глінік, Т.Н. Кобля, І.С. Козыраў, Л.Г. Машчэнская, А.М. Шаранда і інш. [10, 11, 22, 38]. Гісторыю беларускіх прыназоўнікаў даследавалі А.П. Груца, Л.В. Елісеева, Л.П. Падгайскі [12, 14, 24]. Праблемы, звязаныя з вывучэннем сістэмы прыназоўнікаў у сінхронным плане, былі ўзняты ў працах Р.Н. Ключава, В.І. Рагаўцова, Н.І. Ратнікавай, М.С. Яўневіча і інш. [17, 27, 28, 41]. Сегень Базыль даследуе дыялектныя асаблівасці беларускай прыназоўнікавай сістэмы, раскрывае паходжанне некаторых прыназоўнікаў, праводзіць аналіз гаворак беларуска-ўкраінскага моўнага пагранічча, а таксама польска-ўсходнеславянскага моўнага пагранічча [31].

М.І. Канюшкевіч, Я.В. Клабукоў звяртаюць увагу на недакладнасць самога тэрміна прыназоўнік, на яго ўмоўнасць, на месца прыназоўніка адпаведна галоўнага слова ў словазлучэнні: “прыназоўнік – досыць умоўны тэрмін лінгвістычнага апісання, ён падразумявае як уласна прыназоўнікі, так і паслялогі, а таксама сінтаксічныя паказчыкі, якія могуць знаходзіцца як у прэ-, так і ў постпазіцыі або знаходзіцца дыстантна” [16: 3]. Даследчыкі аналізуюць ўтварэнне і функцыянаванне так званых новых прыназоўнікаў, акрэсліваюць парадыгматыку

прыназоўнікавых новатвораў, іх ужыванне ў пэўных тэкстах. М.І. Канюшкевіч падкрэслівае факт ўжывання прыназоўнікаў не толькі з ускоснымі склонамі, але і з назоўным склонам (*сабака на мянушцы Шарык, вядомы пад псеўданімам Янка Купала*), а таксама вылучае пэўнае кола лексікі, здольнай уцягвацца ў поле прыназоўніка [18: 81]. М.І. Канюшкевіч займаецца стварэннем рэестра беларускіх прыназоўнікаў (звыш 5 тысяч адзінак), у аснову рэестра лёг слоўнік, сабраны П.П. Шубам, дадзеныя існуючых беларускіх слоўнікаў (тлумачальных і перакладных), а таксама рукапісны варыянт рэестра М.У. Усеваладавай. Як дадатковы метадавы выкарыстоўваецца калькаванне, кожная калька правяраецца на маўленчую практыку [19: 47].

Аднак з’яўленне такіх прац не абазначае, што ўсе праблемы, звязаныя з вывучэннем сістэмы прыназоўнікаў, ужо вырашаны. Па-за межамі даследаванняў засталіся пытанні этымалогіі і гісторыі развіцця прыназоўнікаў, фарміравання сучасных значэнняў прыназоўнікавых канструкцый. Не знойдзены работы, дзе б апісваўся семантычны механізм утварэння новых прыназоўнікаў, так званых складанасастаўных прыназоўнікавых зваротаў, дзе б вывучалася сувязь службовай і семантычнай функцыі прыназоўніка ў лексіка-семантычнай структуры сказа. У невялікай колькасці прац уздымаецца пытанне размежавання, вылучэння асобнай групы прыназоўнікаў (паслялогаў), што цалкам мяняюць значэнні дзеясловаў.

Літаратура

1. Астафьева Н.И., Киселёв И.А., Кравченко З.Ф. Современный русский язык. Служебные части речи. Модальные слова. Междометия. – Мн., 1982.
2. Ахманова О.С. О семантической классификации предлогов // Доклады и сообщения филологического факультета Московского ун-та. – М., 1948. – Вып. 5. – С. 33-41.
3. Балабан Ф.П. Функциональная значимость предлога: (На материале романских языков). – Кишенёв, 1983.
4. Беларуская граматыка ў 2-х частках. Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – Мн., 1985.
5. Бондаренко В.С. О внутрипадежных синонимических связях неполнозначных предлогов в современных восточнославянских языках // Труды Ун-та дружбы народов им. П.Лумумбы, т. 8: Литературоведение и языкознание. – М., 1965. – Вып. 2. – С. 29-69.
6. Виноградов В.В. Предлоги, их морфологические разряды и синтаксические функции // Русский язык (грамматическое учение о слове). – М., 1972. – С. 531-551.
7. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови – К., 2004.
8. Всеволодова М.В. Предлог как грамматическая категория: проблемы дефиниции, типология, морфологические характеристики // Вопросы функциональной грамматики. Сб. научн. трудов. – Гродно, 2002. – Вып. 4. – С. 14-25.
9. Всеволодова М.В., Клобуков Е.В., Кукушкина О.В., Поликарпов А.А. К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского предлога // Українські прийменники: Синхронія і діахронія: проблемний зошит. – Донецьк, 2003. – С. 82 – 130.
10. Гардзеі Н.М. Фаналагічная будова невытворных прыназоўнікаў у рускай і беларускай мовах // Весці АН БССР. Сер. грам. навукі. – Мн., 1985. – №5. – С. 105-111.
11. Глинник Т.Н. Отыменные предлоги (цели) в русском и белорусском языках // Філалогія: Матэрыялы навуковай канферэнцыі, 5-11 красавіка 1972 г., Мінск. – Мн., 1972. – С. 41-43.
12. Груца А.П. Прыназоўнікі “подле”, “подлугъ”, “въподлугъ”, “ведле”, “ведлугъ”, “водлугъ” у старабеларускай мове XIV-XVIII ст.ст. // Беларуская лінгвістыка. – Мн., 1976. – Вып. 10. – С. 64-70.

13. Дзюбайла В.Н. Складаныя прыназоўнікі з прасторавым значэннем у беларускай мове і спосабы перадачы іх у нямецкай мове // Весці АН БССР. Сер. грам. навукі. – М., 1974. – №2. – С. 86-92.
14. Елісеева Л.В. Прыназоўнікавае дзеяслоўнае кіраванне вінавальным склонам у беларускай мове XVI ст. // Беларуская лінгвістыка. – Мн., 1978. – Вып. 14. – С. 39-45.
15. Жирмунский В.М. О природе частей речи и их классификации // Вопросы теории частей речи (на материале языков различных типов). – Л., 1968. – С. 7-32.
16. Клобуков Е.В. Переходные процессы в образовании служебных частей речи (предлоги как продуктивный класс лексем) // Вопросы функциональной грамматики. Сб. научн. трудов. – Гродно, 2002. – Вып. 4. – С. 3-13.
17. Ключаў Р.Н. З назіранняў над семантыкай прыназоўніка ў у беларускай мове // Веснік БДУ. Серыя IV. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – Мн., 1974. – №1. – С. 53-57.
18. Конюшкевич М.И. Наше знание и незнание о предлоге // Русский язык и литература. – Мн., 2003. – Вып. 11 (50). – С. 75-83.
19. Канюшкевіч М.І. Аналітычныя прыназоўнікі: ці асістэмная гэтая з’ява для беларускай мовы? // Язык и социум: Материалы VI Междунар. науч. конф., 3-4 декабря 2004г., Минск: В 2 ч. Ч. 1. – Мн., 2004. – С. 45-49.
20. Леденёв Ю.И. Неполнозначные слова как средства связи на различных уровнях синтаксиса // Неполнозначные слова как средства связи. Сб. научн. трудов. – Ставрополь, 1985. – С. 3-17.
21. Месяц Н.К. К вопросу о семантике предлогов // Актуальные проблемы современной лингвистики. Материалы научной конференции молодых исследователей (окт. 1996 г.). – Мн., 1997. – С. 75-77.
22. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – Л., 1978.
23. Мощенская Л. Г. Употребление датива и локатива с предлогом “no” в белорусском и русском языках XVI-XVII в.в. // Веснік БДУ. Серыя IV. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – Мн., 1976. – № 1. – С. 29-65.
24. Падгайскі Л.П. Да гісторыі некаторых прыназоўнікавых канструкцый ва ўсходнеславянскіх мовах // Тэзісы дакладаў і паведамленняў. – Мн., 1967. – С. 29-31.
25. Плунгян В.А. Русское *через* – французское *a travers*: опыт сопоставления // Русский язык: пересекая границы. – Дубна, 2001. – С. 154-170.
26. Рагаўцоў В.І. Выражэнне прычынных адносін словазлучэннямі з прыназоўнікамі “ад” + родны склон у сучаснай беларускай мове // Весці АН БССР. Сер. грам. навукі. – Мн., 1977. – №6. – С. 121-130.
27. Рагаўцоў В.І. Дзеяслоўныя каузальныя словазлучэнні з прыназоўнікамі праз / цераз у сучаснай беларускай літаратурнай мове // Пытанні беларускага і славянскага мовазнаўства. – Мн., 1980. – С. 39-46.
28. Ратникова Н.И. Функциональные значения и стилистическая роль предлогов *аб* и *пра* в современном белорусском языке: Автореф. Дис. ... канд. филол. наук.: (13 мая) / Н. И. Ратникова; Бел. гос. ун-т. – Мн., 1980.
29. Русская грамматика в 2-х томах. Т. 1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – М., 1982.
30. Савченко А.Н. Части речи и категории мышления. // Язык и мышление. М, 1967. – С. 224-232.
31. Сегень Б. Прыназоўнік ў сістэме адной усходнеславянскай гаворкі Беласточчыны. – Беласток, 2001.
32. Селиверстова О.Н. Значение предлогов и некоторые общие вопросы семантики // Русский язык: пересекая границы. – Дубна, 2001. – С. 220-232.
33. Скиба Ю.Г. Производные предлоги и проблема аналитизма: Учебное пособие. – Черновцы, 1983.
34. Суник О.П. Вопросы общей теории частей речи // Вопросы теории частей речи (на материале языков различных типов). – Л., 1968. – С.33-48.
35. Филипенко М.В. Проблемы описания предлогов в современных лингвистических теориях (обзор) // Исследования по семантике предлогов: Сб. статей. – М., 2000. – С. 12-54.
36. Черкасова Т.Е. Переход полнозначных слов в предлоги. – М., 1967.
37. Шаранда А.Н. Сравнительная типология категории предлога. – Мн., 1981.

38. Шаранда А. М. Параўнальная тыпалогія катэгорыі прыназоўніка (на матэрыяле нямецкай і беларускай моў) // Беларуская лінгвістыка. – Мн., 1976. – Вып. 9. – С. 36-42.
39. Шуба П.П. Прыназоўнік у беларускай мове. – Мн., 1971.
40. Шуба П.П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў. – Мн., 1993.
41. Щерба Л.В. О частях речи в русском языке // Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1977. – С. 77-100.
42. Юрин А.В. К вопросу о семантике служебных слов. – Чарджоу, 1960.
43. Яўневіч М.С. Ужыванне ў беларускай мове сінанімічных канструкцый з вытворнымі прыназоўнікамі ў бок і ў *напрамку*, у *кірунку* // Філалогія. Зборнік навуковых прац. – Мн., 1974. – С. 142-147.

А.А. Лукашанец

ПРАБЛЕМЫ МАРФЕМНАГА АНАЛІЗУ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Марфемны аналіз займае важнае месца ў праграме школьнага навучання беларускай мове. Яго задача вызначыць марфемную будову слова (словаформы) ў тэксце. У сваю чаргу гэта дапамагае зразумець, з якіх структурных частак складаецца тая ці іншая лексічная адзінка (словаформа), вызначыць іх сэнсавую ролю ў структуры слова, што садзейнічае больш правільнаму разуменню лексічнага і граматычнага зместу слова, яго сувязей з роднаснымі словамі.

Марфемны разбор слова павінен грунтавацца на пэўных прынцыпах і правілах. Правільнае разуменне сутнасці гэтых прынцыпаў і правілаў і паслядоўнае іх прымяненне якраз і дазваляе ажыццяўляць несупярэчлівае члянэнне слоў розных часцін мовы і іх словаформ на мінімальныя значымыя сегменты ў поўнай адпаведнасці з палажэннямі сучаснай лінгвістычнай тэорыі і сэнсава-структурнымі сувязямі члянёмага слова (словаформы). І наадварот, недакладнае ці няправільнае разуменне сутнасці марфемнага аналізу, ігнараванне яго прынцыпаў часта выклікае цяжкасці ў інтэрпрэтацыі як марфемнай структуры слова, так і яго састаўных частак.

Якія ж падыходы да марфемнага аналізу трэба лічыць асноўнымі.

1. Задачай марфемнага разбору з'яўляецца вычлененне ўсіх структурных частак словаформы, ўжытай у тэксце. Гэта значыць, што пры марфемным аналізе выяўляюцца ўсе без выключэння састаўныя часткі – карань і службовыя марфемы (як словаўтваральныя, так і словазменныя). У гэтым адрозненне марфемнага разбору ад словаўтваральнага, задачай якога з'яўляецца ўстанаўленне, як утварылася тое ці іншае слова. Пры словаўтваральным разборы вызначаецца словаўтваральная база (утваральная аснова), ад якой утворана слова, і словаўтваральны фармант (словаўтваральны сродак), з дапамогай якога гэтае слова ўтвараецца. Такім чынам, па-першае, пры словаўтваральным аналізе ў цэнтры ўвагі знаходзіцца не словаформа, а цалкам слова ў яго зыходнай форме. Па-другое, словаўтваральнаму аналізу падвяргаюцца толькі вытворныя словы, а

марфемнаму – і вытворныя і невытворныя. Па-трэцяе, пры словаўтаральным аналізе вызначаецца словаўтваральная база (аснова) і словаўтваральныя марфемы, якія непасрэдна ўдзельнічаюць ва ўтварэнні слова, а пры марфемным разборы характарызуюцца ўсе значымыя часткі, якія выдзяляюцца ў структуры слова.

2. Марфемны аналіз павінен ажыццяўляцца са строга сінхронных пазіцый. Гэта значыць, што ў структуры слова выдзяляюцца толькі такія фрагменты (марфемы), якія адпавядаюць сучасным уяўленням аб структуры слова і сучасным сэнсава-структурным сувязям слова ў лексічнай і марфалагічнай сістэме мовы.

3. Марфемны аналіз грунтуецца менавіта на сэнсава-структурных сувязях слова. У структуры слова павінны вычляняцца толькі такія фрагменты, якія адпавядаюць статусу марфем, г. зн. выражаюць пэўнае лексічнае ці граматычнае значэнне.

4. Марфемны аналіз цесна звязаны са словаўтваральным і грунтуецца на ім. Пры марфемным разборы слова ў яго аснове павінны выдзяляцца толькі такія словаўтваральныя марфемы, якія адпавядаюць яго словаўтваральнай структуры. Іншымі словамі, вызначыць марфемны склад асновы аналізуемага слова можна толькі пабудоваўшы адпаведны словаўтваральны ланцужок. Напрыклад, у прыметніку *пера-беж-чыц-к-(і)* выдзяляецца корань *беж-*, прыстаўка *пера-*, суфіксы *-чыц-* і *-к-*, канчатак *-і*, таму што “словаўтваральную гісторыю” гэтага прыметніка адлюстроўвае словаўтваральны ланцужок *бег-(чы) → пера-бегчы → перабегж-чык → перабегжчыц-к-(і)*. Параўн таксама *пад-сінь-ва-нн-(е)*: *сін-(і) → сін-і-(ць) → пад-сініць → падсінь-ва-(ць) → падсіньва-нн-(е)*.

5. Пры марфемным аналізе як і пры словаўтваральным неабходна ўлічваць тыя марфаналагічныя пераўтварэнні, якія адбываюцца ў саставе марфем пры ўтварэнні слова і яго словазмяненні. Так, толькі веданне марфаналагічных працэсаў дазваляе нам у слове *перабегжчыцкі* атаясамліваць морф *беж-* з каранёвай марфемай *бег-*, суфікс *-чыц-* з суфіксальнай словаўтваральнай марфемай *-чык*, а суфікс *-к-* – з марфемай *-ск-* (*перабегжчык + ск-(і)*).

Сучасная традыцыя марфемнага аналізу не заўсёды адпавядае названым вышэй падыходам, што абумоўлівае існаванне шэрагу спрэчных і цяжкіх момантаў пры вызначэнні марфемнага складу беларускага слова. Сярод такіх цяжкасцей і супярэчнасцей, у першую чаргу, варта назваць наступныя:

а) мэтазгоднасць вычлянення ў якасці самастойнай словазменнай марфемы гістарычнай тэматычнай галоснай у складзе невытворных дзеясловаў тыпу *крычаць, чытаць, вязаць*;

б) праблему вычлянення ў словах іншамоўнага паходжання тыпу *апаніраваць, дэманстраваць*, а таксама *маляваць* суфікса *-ірава-*, *-ава-*;

в) мэтазгоднасць падзелу на дзве марфемы адрэзка *-оўва-* у словах тыпу *аб’ядноўваць* (ад *аб’яднаць*);

г) мэтазгоднасць члянэння на дзве марфемы фарманта *-ава-/ява-* ў словах *працаваць, баранавачь*;

д) праблему марфемнага складу слоў, якія маюць двойную матывацыю, напрыклад, *мод-(а) → мод-нік і модн-(ы) → модн-ік*;

е) вызначэнне марфемнага складу вытворных слоў тыпу *падбярозавік*, *падасінавік*, утвораных ад адпаведных назоўнікаў *бяроза*, *асіна* і г.д.

Такім чынам, у сучаснай беларусістыцы дастаткова актуальнай з'яўляецца праблема выпрацоўкі адзіных і несупярэчлівых прынцыпаў марфемнага члянэння слова і паслядоўнага іх прымянення на практыцы.

К.П. Любецкая

ЛЕКСІЧНЫЯ ЗМЭНЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ МЕДЫЦЫНСКАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ ХХ СТ. (НА МАТЭРЫЯЛЕ ЛЕКСІКАГРАФІЧНЫХ КРЫНІЦ)

Медыцынская тэрміналогія неаднойчы з'яўлялася прадметам апісання практычнай тэрмінаграфіі: падрыхтавана 15 даведнікаў, прысвечаных розным галінам медыцыны⁶, таму “шмат у чым не маюць падстаў нараканні на нераспрацаванасць тэрміналогіі на беларускай мове, якія нярэдка гучаць з вуснаў тых, хто адмаўляе ў праве на жыццё беларускамоўнай навуцы і беларускамоўнаму навучанню, у тым ліку і ў ВНУ”⁷. Варта адзначыць, што ў тэрмінаграфічных выданнях ХХ ст. часам прапануюцца розныя найменні аднаго паняцця. Звязана гэта, верагодна, з тым, што самі крыніцы ствараліся, ў розныя перыяды фарміравання беларускай мовы: пачатак і канец ХХ ст. Можна выказаць меркаванне, што праца па ўнармаванню беларускай лексікі на пачатку стагоддзя ў некаторай ступені знайшла сваё адлюстраванне ў лексікаграфічных даведніках, якія на момант укладання лексіконаў, бяспрэчна, былі своеасаблівым сродкам арганізацыі нацыянальнай мовы. Сур'ёзнай перашкодай у развіцці беларускай слоўнікавай дзейнасці ў гэты час з'яўлялася неўпарадкаванасць беларускай мовы і недастатковасць уласнай лексікаграфічнай традыцыі. Пры фарміраванні тэрміналагічнага апарату пэўнай галіны ведаў аўтары лексіконаў выступалі часам

⁶ Анатомический словарь: русско-белорусско-латинский, белорусско-латинский, латинско-белорусский. – Мн., 1998; Анатомія і марфалогія бесхрыбетных жывёл: Руска-беларускі слоўнік. - Мн., 1997; Беларуская-руская, руска-беларуская медыцынская тэрміналогія: Дапам. для студэнтаў педінстытута. - Мн., 1992; Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 13. Nomina anatomica alboruthenica. Вып. 2. Myologia. Splanchnologia. Angiologia. - Менск, 1927; Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 9. Nomina anatomica = Анатамічныя назвы. Вып. I. Nomina anatomica. Termini generales. Osteologia. Syndesmologia = Агульныя назвы. Касцяведаньне. Вязаведаньне. - Менск, 1926; Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 20. Nomina anatomica alboruthenica. Вып. III. Neurologia. Organa sensum. Integumentum commune. Regiones corporis. - Менск, 1929; Вучэбны тэрміналагічны слоўнік па скураных і венерычных хваробах: (Да практычных заняткаў студэнтаў). - Гродна, 1992; Друян Л.И. Краткий терминологический словарь для медицинских сестер. - Мн., 1992; Кароткі руска-беларускі слоўнік медыка-біялагічных і фізкультурна-педагагічных слоў, словазлучэнняў і тэрмінаў. – Віцебск, 1994; Машенко М.В., Авласевич М.А. Основные физиологические термины и понятия (русско-белорусский эквивалент. - Могилев, 1996; Радкевич В.А., Вардомацкий Л.М., Лешко А.А. Биологическая терминология и номенклатура: Словарь русско-белорусско-латинский, белорусско-русский. - Мн., 1993; Русско-белорусский медицинский словарь: Опыт словаря-справочника. - Мн., 1993; Санюкевич Л.И. Краткий словарь физиологических терминов. - Мн., 1992; Стасевич А., Варыёцкі С. Кароткі расейска-беларускі фізіялагічны слоўнік. – Менск, 1993; Ятусевич А.І., Капліч В.М. Слоўнік зоопаразіталагічных тэрмінаў. - Мн., 1993.

⁷ Цыхун Г. Беларуская тэрміналогія ў тэрміналагічных слоўніках (1918-1998) // Беларуская тэрміналогія. Вып. 1.: Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні). – Мн., 2000. – С. 3.

першапраходцамі, вопыт якіх незаўсёды быў удалым. Разам з тым у тагачасных слоўнікавых крыніцах назапашаны значныя практычныя напрацоўкі, цікавыя і каштоўныя для выкарыстання ў сучаснай лексікаграфічнай практыцы. Характэрным для слоўнікавых даведнікаў 90-х гадоў ХХ ст. у адрозненне ад папярэдняга перыяду з’яўляецца ўдасканаленне якасці апрацоўкі слоўнікавых крыніц: укладанне лексіконаў грунтуецца на значных тэарэтычных і практычных лексікаграфічных дасягненнях. Складальнікі лексіконаў, як правіла, арыентуюцца на існуючы вопыт слоўнікавай спадчыны (пераважна рускамоўнай): даведнікі рыхтуюцца на ўзор ужо наяўных слоўнікаў з уключэннем рускай мовы або руская мова выконвае ролю папярэдняга слоўніка ці ўводзіцца ў склад даведніка як мова-пасрэднік для супастаўлення разнамоўных эквівалентаў. Вызначальным у гэтай сувязі з’яўляецца той факт, што ў значнай колькасці выпадкаў распрацаваныя лексіконы шматмоўныя. Стварэннем слоўнікавых крыніц займаюцца пераважна спецыялісты-прадметнікі сумесна з лінгвістамі.

Для асэнсавання гістарычнага руху тэндэнцый па ўпарадкаванню беларускай медыцынскай лексікі ў ХХ ст. зробім панарамны агляд лексічных змен у шырокім кантэксце беларускай практычнай лексікаграфіі ХХ ст. Паколькі да пачатку ХХ ст. задача фарміравання і кадыфікацыі беларускай тэрміналогіі не ставілася, калі не лічыць слоўнікі-даведнікі для чытання старабеларускіх юрыдычных актаў, якія, аднак, мелі спецыяльную і абмежаваную функцыю, зыходным можна лічыць “Сямімоўны слоўнік” (1918), у якім здзейснены першыя спробы стварэння, апрацоўкі і кадыфікацыі тэрмінаў сучаснай беларускай мовы. Для аб’ектыўнага аналізу залучаны найперш тэрміналагічныя і нарматыўныя руска-беларускія слоўнікі, “паколькі яны ў перакладной частцы даюць найбольш поўнае ў рамках беларускай лексікаграфіі ўяўленне пра лексічную норму і яе змены на працягу ўсёй гісторыі новай беларускай літаратурнай мовы”⁸. Лексічны матэрыял гэтых перакладных даведнікаў незаўсёды вызначаны якой-небудзь сістэмай у падачы тэрмінаў розных галін ведаў. Разам з тым практыка іх стварэння садзейнічала развіццю беларускай літаратурнай мовы, а ў даведніках адлюстраваны спробы намінацыі і дэфініцыі слоў і спалучэнняў намінацыі-тэрміналагічнага характару. Тэрміналагічная сітуацыя пэўнага часу, безумоўна, знайшла адлюстраванне і ў агульных слоўніках.

У склад медыцынскай лексікі “Сямімоўнага слоўніка” ўключаны намінацыі з розных супольных галін ведаў: медыцыны (38), анатоміі (17), паталогіі (13) і фізіялогіі (2). У адпаведнасці з агульнымі тэндэнцыямі развіцця беларускай мовы і працэсамі ўнармавання і фарміравання функцыянальных стыляў на працягу ХХ ст. у медыцынскай лексіцы адбыліся значныя якасныя змены. Упарадкаванне мовы гэтай галіны адбывалася найперш у выніку кантактаў і ўзаемаўплыву новага і старога фонда навуковай лексікі, мясцовых і іншамоўных – інтэрнацыянальнай лексікі на лаціна-грэчаскай аснове – сродкаў. Фарміраванне намінацый гэтай сфе-

---

⁸ Літвіноўская А.Г. Вукава традыцыя і беларуская лексічная норма // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 1995. – № 1. – С. 34.

ры ажыццяўлялася найперш за кошт розных у лексіка-семантычных і генетычных адносінах слоў з шэрага наяўных агульнаўжывальных, якім надавалася спецыяльнае значэнне. Частка атрыманых у выніку свядомай тэрмінатворчай дзейнасці намінацый стала замацавалася ў далейшай слоўнікавай практыцы, напр.: ням. *Darm* – бел. *kiška*, ням. *Elle* – бел. *łokać*, ням. *blutarm* – бел. *malakroïny*, ням. *Gaumen* – бел. *padniabieńnie*.

З удалым калькаваннем цесна звязана пашырэнне ў беларускай мове таксама такіх састаўных найменняў, як ням. *Darmverschlingung* – бел. *zawarot kišak*, ням. *Seekrankheit* – бел. *marskaja chwaroba*, ням. *Sonnenstich* – бел. *soniečny ŭdar*.

Акрамя ўласных лексічных сродкаў, значнай крыніцай папаўнення беларускай часткі “Сямімоўнага слоўніка” была іншамоўная лексіка, што далучаецца да ліку інтэрнацыянальнай, якая часам адрозніваецца ад сваіх прататыпаў мовы-крыніцы ў выніку ўздзеяння словаўтваральнай сістэмы беларускай мовы. Паколькі лексічнай адметнасцю медыцынскай мовы на сучасным этапе лічыцца наяўнасць у ёй значнай колькасці лексем лацінскай мовы, менавіта таму вытрымалі выпрабаванне часам і ўвайшлі ў новыя сучасныя даведнікі такія намінацыі “Сямімоўнага слоўніка”, як ням. *Bazillus* – бел. *bacyła*, ням. *Desinfektion* – бел. *dezynfekcija*, ням. *Narkose* – бел. *narkoz*, ням. *Cholera* – бел. *chalera*.

Частка прапаноў “Сямімоўнага слоўніка” ігнаравалася ў слоўнікавых крыніцах 20-х гадоў, а замест іх у лексікаграфічнае абыходжанне ўводзіліся словы жывой народнай мовы. Варта адзначыць пры гэтым, што, пачынаючы з сярэдзіны стагоддзя, тыя рэкамендацыі шматмоўнага лексікона, якія былі бліжэй ці супадалі з адпаведнымі эквівалентамі рускай мовы, “ажылі” і зноў вярнуліся ў навуковую мову, параўн.: выкарыстоўваецца ў сучаснай тэрміналогіі ням. *Unterschenkel* – бел. *holonka*, хоць у 20-я гады схіляліся да ўжывання лексемы *лытка*; пашыралася ням. *Epilepsie* – бел. *epilepsija*, хоць у 20-я гады фіксавалі *падавіца*, *падучка*, *сутарга*; замацавалася ням. *Syphilis* – бел. *syfilis*, хоць у 20-я гады рэкамендавалі *францы*, *кастаедніца*, *пранцы*.

Некаторыя рэкамендацыі “Сямімоўнага слоўніка” трывала ўвайшлі ў навуковае абыходжанне ва ўмовах паралельнага суіснавання з іншымі эквівалентамі. Так, на працягу стагоддзя канкуруюць паміж сабой лексемы ням. *Knochen* – бел. *kośc* і *костка*. Прынята да актыўнага выкарыстання лексема ням. *Wade* – бел. *лудка*, што сутыкаецца ў слоўніках канца стагоддзя са словам *ікра*.

Значную групу замацаваных у слоўнікавай практыцы лексем “Сямімоўнага слоўніка” складаюць намінацыі, да якіх у слоўнікавых крыніцах 20-х гадоў залучаліся іншыя адпаведнікі, што, аднак, у навукавай мове не прыжыліся і праз прастамоўную афарбоўку або вузкадыялектны характар былі выцеснены, параўн.: замацоўваецца ням. *Kropf (Krankheit)* – бел. *wallak*, хоць у перакладных даведніках пачатку стагоддзя тэрмін *валляк* канкуруе з лексэмамі *воле*, *валё*, *валляк*, *вольлё*; замацоўваецца ням. *Quetschung* – бел. *kantuzija* пры канкурэнцыі з *садно*, *калечаньне*; замацоўваецца ням. *Eunuch* – бел. *ejnuch* пры канкурэнцыі з *кастранец*, *лягчанец*; замацоўваецца ням. *Blut* – бел. *kroy* пры канкурэнцыі з *руда*, *юха*, *пасака*; замацоўваецца ням. *Schorf* – бел. *strup* пры канкурэнцыі з *засохлая*

болька, скула; замацоўваецца ням. *Krankheit* – бел. *chwaroba* пры канкурэнцыі з *хворасць*, немач і ў 80-я з *захворванне*; замацоўваецца ням. *Schwangerschaft* – бел. *sižarnaść* пры канкурэнцыі з *бярэменнасць*, *ціжарнасць*, *чараватасць*.

Не пашырыліся ў моўнай практыцы таксама рэкамендаваныя да ўжывання неалагізмы В. Ластоўскага, ва ўмовах канкурэнцыі з імі атрымалі перавагу рэкамендацыі “Сямімоўнага слоўніка”, параўн.: для ням. *Hämorrhoiden* – бел. *hiemaroj* у В. Ластоўскага прапануецца *лястыр*, для ням. *Milz* – бел. *sielazionka* у Ластоўскага – *салозица*.

Удакладніўшы сваё фанетычнае аблічча, актыўна ўжываецца ў сучаснай навуковай мове намінацыя ням. *Blinddarm* – бел. *ślepaja kiška* (сучаснае *сляная кішка*).

Тэндэнцыя да максімальнага абмежавання іншамоўных намінацый выявілася ў стварэнні сваямоўных неалагізмаў. Частка такіх утварэнняў аказалася няўдалай, а таму ў сярэдзіне стагоддзя знікла, напр., замест ням. *Drüse* – бел. *zolz*у пашырылася слова *залоза*; замест ням. *Starre* – бел. *aniamielaść* пашырылася *адубеласць*, *скарчанеласць*; замест ням. *Aussatz* – бел. *trupiechła* пашырылася *праказа*; замест ням. *Knorpel* – бел. *chrošč* пашырылася *храсток*.

З цягам часу сваямоўныя намінацыі выцясняліся прамымі запазычаннямі з рускай мовы, што, у некаторай ступені, можна патлумачыць нацыянальна-моўнай палітыкай, скіраванай на зліццё моў, а з другога боку, гэта абумоўлена агульнай тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі навуковай мовы. Пад уплывам рускай мовы ў навуковай мове ўкараніліся лексемы *галавакружэнне* і *роды* і поўнасцю выйшлі адпаведна ням. *Schwindel (Ohnmacht)* – бел. *samleńnie* і ням. *Geburt* – бел. *radziny*.

У групе лексем “Сямімоўнага слоўніка”, што мае дачыненне да медыцы, вылучаюцца найменні, якія былі даволі актыўныя на пачатку стагоддзя і сталі здабыткам слоўнікаў 20-х гадоў, што, у некаторай ступені, сведчыць пра ідэнтычнасць падыходаў складальнікаў перакладных даведнікаў пачатку стагоддзя да фарміравання лексічных норм беларускай мовы. У сучаснай мове на змену частцы намінацый прыйшлі іншыя прапановы, параўн.: для ням. *Achselgrube* – бел. *pača* зацвердзіліся афіксальныя *падпаха* і *падпахавая ямка* (параўн., у 20-я гады *паха*) і для ням. *Tollwut* – бел. *šal* – *шаленства* (у 20-я гады *шал*). Верагодна, пад уплывам рускай мовы для ням. *Rückgrat* – бел. *chrybietny stouib* пачынаючы з сярэдзіны стагоддзя пераважна фіксуецца *пазваночнік* (параўн.: у 20-я гады залучаюцца *хрыбетніца*, *хрыбет*, *хрыбетны слуп*).

У канцы ХХ ст. для некаторых паняццяў узніклі новыя моўныя выразнікі, а частка найменняў “Сямімоўнага слоўніка”, утвораная шляхам тэрміналагізацыі пашыранай на значнай тэрыторыі лексікі, не замацавалася ў навуковай мове і выйшла з актыўнага ўжывання. Некаторая частка слоў, паводле дадзеных ТСБМ і ТСБЛМ, далучаецца да разрады размоўных ням. *Ruhr* – бел. *krywaijka* (сучаснае *дызентэрыя*); ням. *Roskennarben* – бел. *rabacieńnie* (сучаснае *воспіна*); ням. *Ader* – бел. *žyła* (сучаснае *сасуд* і *судзіна*); ням. *Wechselfieber* – бел. *trasca* (сучаснае *малярыя*). Са сферы ўжытку выпалі таксама такія транслітараваныя намінацыі, як ням. *Typhus* – бел. *tyfus* (сучаснае *тыф*); ням. *Flecktyphus* – бел. *tyfus plamisty* (сучаснае *сыпны тыф*).

У некаторых выпадках моўныя выразнікі паняццяў хоць і засталіся ў беларускай мове, аднак не ўваходзяць у склад навуковай мовы адпаведнай галіны ведаў або наогул набылі іншае значэнне, параўн.: ням. *Speiseröhre* – бел. *harlak* (сучасны тэрмін – *стрававод*), ням. *Mastdarm* – бел. *wuchad (kiška)* (сучасны тэрмін – *кішка прамая*).

У сучаснай навуковай мове не атрымалі далейшага замацавання намінацыі, што браліся непасрэдна з народнай гаворкі і сёння ўключаюцца ў склад “Слоўніка беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча”, напр.: замест ням. *Leber* – бел. *wantroba* замацавалася лексема *печань*. У сваю чаргу слова *wantroba*, паводле дадзеных ТСБМ, мае больш шырокае значэнне.

Запазычанні ў галіне медыцынскай мовы “Сямімоўнага слоўніка” абмяжоўваюцца адзінкавымі выпадкамі. Складальнікі слоўніка часам звярталіся да лексем іншамоўнага паходжання, хоць у беларускай мове здаўна існавалі свае адпаведнікі паняццям, і ў выніку такія запазычанні сталі з’явай часовай і не былі прыняты моўнай практыкай. Крыніцай запазычання была найперш руская мова, параўн.: ням. *Augenlid* – бел. *wieki* (прыжылося *павека*). Пад уплывам польскай мовы ў “Сямімоўны слоўнік” уведзена ням. *Skropheln* – бел. *škroful* (польск. *skrofule*), але ў далейшым замацавалася лексема *залатуха*.

Далёка не ўсё з рэкамендаванага аўтарамі шматмоўнага лексікона затрымалася ў навуковай мове на які-небудзь працяглы час. Сёння, напр., ужо не ўжываецца частка састаўных паводле структуры намінацый “Сямімоўнага слоўніка”, створаных на ўзор нямецкамоўных лексем, ім на змену прыйшлі калькі з рускай мовы, параўн.: на месца ням. *Zahnkrone* – бел. *wiarchojka zuba* прыйшло *каронка зуба*; на месца ням. *Mandeln (Kehle)* – бел. *hlotačnyje zalozy* прыйшло *міндалепадобная залоза*; на месца ням. *Geschlechtskrankheit* – бел. *skurnaja chwara* прыйшло *венерычная хвароба*; на месца ням. *Bazillenträger* – бел. *našelnik bakteryj* прыйшло *бацыланосьбіт*; на месца ням. *Hitzschlag* – бел. *apopleksija ad haračuni* прыйшло *цеплавы ўдар*.

Тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі медыцынскай мовы выявілася ў наданні статуса нормы некаторым намінацыям міжнароднага характару і ў выяўдзенні з ужывання сваямоўных утварэнняў, напр.: для ням. *Epidemie* – бел. *pošeść* з сярэдзіны стагоддзя замацоўваецца *эпідэмія*, хоць слоўнікі 20-х гадоў настойліва фіксуюць *пошасьць* і *паморак*; для ням. *epidemisch* – бел. *pošesny* рэкамендуецца *эпідэмічны*, а ў 20-я – *пошасны*, *паморкавы*.

Для медыцынскай мовы “Сямімоўнага слоўніка” характэрна высокая сінанімічнасць, што натуральна на пачатковым этапе фарміравання і ўпарадкавання навуковай мовы. Захаваўся ў навуковай мове сінанімічны рад ням. *Verstauchung* – бел. *zwich, wuwich*, хоць, паводле дадзеных ТСБМ і ТСБЛМ, лексему *zwix* трэба адносіць да ліку размоўных. Паралелізм ва ўжыванні прасочваецца і ў радах ням. *Arznei* – бел. *lekarstwo, leki* і ням. *Arzt* – бел. *lekar, doktor*. Добра вядомыя яшчэ са старажытных часоў лексемы да сённяшняга дня суюснююць і адначасова стала залучаюцца рознымі слоўнікамі.

У радзе выпадкаў шырокае адлюстраванне ў далейшай слоўнікавай практыцы знаходзіць толькі адна з прапаноў складальнікаў “Сямімоўнага слоўніка”, а іншыя, хоць спарадычна і ўжываюцца ў слоўнікавых крыніцах пачатку ХХ ст., аднак з сярэдзіны стагоддзя ў выніку нармалізацыі лексічнага саставу беларускай мовы поўнасьцю выходзяць з ужытку, параўн.: у радзе ням. *Augapfel* – бел. *waśawu jablyk, wirło, bańka* у якасці асноўнага прыняты *вочны яблык*, лексема *вірла* сустракаецца ў двух слоўніках, а слова *банька* як эквівалент поўнасьцю забываецца; у радзе ням. *Flechte (Krankheit)* – бел. *lišaj, kruhi* пашырэнне ў канцы стагоддзя атрымоўвае *лішай*, у слоўніках пачатку стагоддзя залучаюцца як сінонімы *лішай* і *круг*; у радзе ням. *Geschwulst* – бел. *puchlina, prypuchłaść* перавагу атрымоўвае слова *пухліна*. Сінанімічны рад ням. *Verstümmelung* – бел. *biazwiečče, kalectwo* працягвае ўжывацца ў слоўніках 20-х гадоў, параўн.: *калецтва, бязвечча*, а пачынаючы з акадэмічнага перакладнога даведніка РБС-53, для перадачы паняцця выкарыстоўваецца лексема *скалечанне*.

Рады ням. *Assistenzarzt* – бел. *lekar-asystent, pamočnik lekara* і ням. *Darmkrankheit* – бел. *chwaroba kišak* у слоўнікавай практыцы засталіся адзіным у лексікаграфічнай практыцы варыянтам перадачы паняццяў.

Спробы складальнікаў “Сямімоўнага слоўніка” шукаць сваямоўныя адпаведнікі і ствараць на ўласным моўным матэрыяле рады эквівалентаў для шэрага паняццяў, для якіх у іншых мовах ужо ўкараніліся інтэрнацыянальныя найменні, не спраўдзілі сябе. Пачынаючы з сярэдзіны стагоддзя ўзмацніўся працэс уніфікацыі міжнароднай тэрміналогіі, таму інтэрнацыянальныя тэрміны паступова пачынаюць выцясняць даўно існуючыя ў слоўнікавым складзе беларускай мовы намінацыі. Не вызначыліся жыццяздольнасьцю такія рады, як ням. *Furunkel* – бел. *krywawaja skula, wierad* (замацавалася *фурункул*); ням. *Schlaganfall* – бел. *udar, apopleksija, paraluš* (замацавалася *анаплексія*); ням. *asthmatisch* – бел. *udušliwy, dychawičny* (замацавалася *астматычны*).

Частка намінацый “Сямімоўнага слоўніка”, верагодна, пад уплывам рускай мовы выйшла з навуковай мовы, напр.: замест ням. *Pest* – бел. *zaraza, pošeść* фіксуецца *чума*; замест ням. *Stuhlgang* – бел. *wuparožneńnie, adchod* – *стул*; замест ням. *Eiterbeule* – бел. *skula, wierad* – *нарыў*; замест ням. *Krätze* – бел. *čos, świerb* – *кароста*.

Супастаўленне беларускіх адпаведнікаў, прапанаваных аўтарамі “Сямімоўнага слоўніка” (1918), нямецкім медыцынскім тэрмінам з сучаснымі эквівалентамі дало магчымасць прасачыць асноўныя змены, што адбыліся ў медыцынскай лексіцы ў ХХ ст. Вынікі гэтых змен адлюстраваны ў табліцы.

Працэсы		Колькасць лексем у “Сямімоўным слоўніку” (1918)	Працэнт
Захаванне	захаванне без змен	11	15,71
	вяртанне ў актыўны слоўнік пасля знікнення	3	4,29
	канкурэнцыя	11	15,72

	змяненне моўнага афармлення	1	1,43
	не ўжываюцца ў слоўніках	1	1,43
	атрыманне іншага значэння	2	2,86
Выцясненне	выцясненне неалагізмаў, якія маюць аказіянальны характар	9	12,86
	пераход у разрад дыялектызмаў	1	1,43
	атрыманне паметы	6	8,57
	выцясненне запазычанняў	3	4,29
	інтэрнацыяналізацыя	2	2,86
	выцясненне калек	5	7,14
Сінонімы	прыжыліся ўсе сінонімы	3	4,29
	прыжыўся адзін з сінонімаў	10	14,29
	выцясненне сінонімаў	2	2,86
	Усяго:	70	100

Прынцып фарміравання медыцынскіх тэрмінаў за кошт выкарыстання найбольш пашыраных і вядомых лексічных адзінак знайшоў пацвярджэнне ў далейшай слоўнікавай практыцы ў 37 % выпадкаў. Частка рэкамендаваных беларускіх адпаведнікаў увайшла ў медыцынскую мову як адзіна магчымы эквівалент паняццям або зацвердзілася ў ёй ва ўмовах канкурэнцыі з іншымі моўнымі выразнікамі, некаторыя лексемы ўдакладнілі фанетычнае аблічча або пасля выцяснення ў першай палове стагоддзя былі вернуты ў моўны актыў. Большасць намінацый не замацавалася ў навуковай мове (42 %). Выйшлі з ужытку няўдалыя неалагізмы і дыялектызмы, пад уплывам рускай мовы і ў выніку працэсаў інтэрнацыяналізацыі саступілі месца запазычаннем сваямоўных эквіваленты паняццям; частка лексем сёння ўжываецца ў іншым значэнні. Сінанімічных радоў, удала створаных сугучна законам беларускай мовы і поўнаасцю адпаведных зместу пэўнага паняцця, замацавалася ў сучаснай навуковай мове няшмат (4 %). Большая частка членаў сінанімічных радоў аказалася недаўгавечнай у выніку пашырэння інтэрнацыяналізмаў (17 %).

В.М. Ляшук

МОВА ФАЛЬКЛОРУ Ў ФУНКЦЫЯНАЛЬНАЙ МОЎНАЙ ДЫФЕРЭНЦЫЯЦЫ

Функцыянальная дыферэнцыяцыя выступае аб'ектыўнай прыметай любой мовы. Найбольш выразна гэта асаблівасць адлюстравана ў функцыянальна-стылістычнай сістэме літаратурнай мовы з яе размежаваннем на пісьмовую і вусную формы. Б.Н Галавін, улічваючы погляды Л.П. Якубінскага, кніжную і вусную (гутарковую) мовы кваліфікуе як два варыянты этна-мовы (тэрмін А.І. Гаршкова) – вусна-гутарковы і пісьмова-кніжны.

Традыцыйнай вуснай формай упарадкаванага стандартызаванага маўлення з'яўляецца мова фальклору. Разам з там мова фальклору перасякаецца таксама і з кніжнай мовай: “Суадносіны творчай імправізацыі і паўтарэння гатовых клішэ, выяўленае пры даследаванні фальклору, збліжае яго, з аднаго баку, з аналагічнымі

з’явамі ў вусным маўленні, з другога боку, – з падобнымі з’явамі ў кніжных формах славеснасці (літаратура ва ўласным сэнсе слова)” (Іванов 1987, с. 8).

Такая бінарная дыферэнцыяцыя рэдукуе мову фальклору або механічна ўключае яе ў вусна-размоўны варыянт. У той жа час фальклор прэзентуе моўную спецыфіку большасці славянскіх народаў у час іх моўнага адраджэння. Функцыя мова фальклору шырэй за тыя, якія прыводзіць Б.Н. Галавін у дачыненні да вусна-размоўнага варыянта – патрэбы паўсядзённага побыту і “побытавай” працы людзей (Головін 1969, с. 348–349) і перасякаецца з функцыяй кніжна-пісьмовага варыянта – абслугоўваць мастацкую літаратуру, калі мець на ўвазе фальклорную базу ўзнікнення і функцыянавання некаторых славянскіх нацыянальных літаратур.

В.У. Вінаградаў указвае на такую ўласцівасць літаратурнай мовы, як яе “агульнанародную камунікатыўнасць” (Виноградов 1958, с.129–130). Кажучы пра данацыянальныя пісьмовыя літаратурныя мовы (культурныя мовы), цытаваны даследчык адзначае абмежаванасць кола іх носьбітаў, кола іх функцый, спецыфічнасць і вузкасць іх сувязей з народным маўленнем і яго дыялектамі нават у тых выпадках, калі літаратурная мова была генетычна “блізкая ці не зусім чужая” народнай (Виноградов 1958, с. 130). У пазнейшых працах гэты даследчык асноўнымі прыметамі нацыянальнай літаратурнай мовы называе яе тэндэнцыю да ўсенароднасці, або агульнанароднасці, і нарматыўнасць.

Сацыяльна-гістарычным абгунтаваннем літаратурнай мовы з’яўляецца канкрэтная грамадская патрэба. В.У. Вінаградаў кажа пра патрэбу дзяржаўных, афіцыйна-справаводчых зносін, для рэалізацыі якіх неабходна перш за ўсё пісьмовая форма, таму яна апераджае ў сваім развіцці вусную форму літаратурнай мовы (Цыт. Бараннікова 1969, с.320). Пасля В.У. Вінаградава ў сучасным мовазнаўстве пераважае меркаванне, што вусная форма літаратурнай мовы ўзнікла толькі ў эпоху станаўлення нацыі, да гэтага нармаванага тыпу вуснага маўлення, відаць, не было. Вусная форма ўласціва аўтэнтычнаму фальклору, сінтаксіс якога набліжаны да сінтаксісу пісьмовай формы літаратурнай мовы. Гэтая акалічнасць паўплывала на тое, што пісьмовая фіксацыя рознажанравых тэкстаў вуснай народнай творчасці актывізавала таксама лексікаграфічную дзейнасць, прадвызначыла вывучэнне славянскіх моў на фальклорным матэрыяле і выкарыстанне фальклорных тэкстаў для навучання гэтым мовам (Ляшук 2003, с. 70).

У сваю чаргу, напрамкі развіцця літаратурнай мовы звязваюць з двума працэсамі, выкліканымі спецыфікай яе функцый. Па-першае, гэта інтэнсіўнае папаўненне новымі словамі і зваротамі, залежнымі ад іх новымі мадэлямі злучэння слоў, пад уплывам чаго развіваюцца новыя тыпы канструкцый, не ўласцівыя дыялектам. Па-другое, ад пачатку свайго фарміравання літаратурная мова вызначаецца тэндэнцыяй да ўсталявання ўстойлівых і адносна адзіных моўных нормаў. З развіццём літаратурнай мовы звязаны прыныцы генералізацыі форм і катэгорый, іх прызначэння для агульнага або агульнанароднага выкарыстання, што ў менш строгай форме можна назіраць у варыянтах

фальклорных тэкстах, варыянтнасць моўных сродкаў якіх выступае фактам рэалізацыі ўмоў для актуальнасці моватворчасці на ўласнай базе (пад якой, як правіла, народную аснову).

Вартасць і класіфікацыйны статус мовы фальклору адлюстраваны найперш у даследаваннях тэксту: міфапаэтчныя і фальклорныя тэксты аднесены да асноўных тэкстаў (Іванов 1987, с. 9), уключаны ў жанравую дыферэнцыяцыю як тып фальклорна-міфалагічнага тэксту, супрацьпастаўлены тэкстам мастацкай літаратуры, справаводчай пісьменнасці, вуснаму маўленню і невербальным тэкстам (Ісследования по структуре 1987, с. 4); кваліфікуюцца як асобны від структурна ўпарадкаванага тэксту (Супрун 2001, с. 11–22). Фальклорны спосаб апавядання і сістэма фальклорных вобразаў, актуалізацыя ў новых кантэкстаў фальклорнай тэматыкі (сюжэтаў) пашыраецца на розныя функцыянальныя сферы – мастацкую літаратуру, публіцыстыку, гуманітарную навуку. Аднак мова фальклору не набыла экспліцытнай інтэрпрэтацыі ў сістэме функцыянальнай дыферэнцыяцыі мовы, напрыклад, прапанаванай Б.Н. Галавіным, які вылучае мінімум 7 “плоскасцяў”:

а) плоскасць дыферэнцыяцыі паводле тэрыторыі (інакш тэрытарыяльныя дыялекты агульнай мовы народа);

б) плоскасць дыферэнцыяцыі паводле віду матэрыяльнага ажыццяўлення маўленчага працэсу (інакш, пісьмовы і вусны варыянты агульнай мовы);

в) плоскасць дыферэнцыяцыі структуры маўленчага працэсу (г. зн. маналагічны і дыялагічны варыянты) з адрозненнем цэласнасці (структура маналагічнага маўленчага працэсу) – перарывістасці (структура дыялагічнага маўленчага працэсу);

г) плоскасць дыферэнцыяцыі тыпаў дзейнасці сацыяльнага калектыву (г. зн. стылёвыя варыянты агульнай мовы);

д) плоскасць дыферэнцыяцыі сацыяльных груп людзей, іх грамадскіх слаёў (сацыяльна-класавыя, саслоўныя, прафесійныя варыянты ў межах функцыянальных стыляў);

е) плоскасць дыферэнцыяцыі жанраў слоўных твораў (жанравыя варыянты функцыянальных стыляў);

ж) плоскасць дыферэнцыяцыі аўтараў слоўных твораў (асобасныя варыянты функцыянальных стыляў) (Головин 1969, с. 346).

З пералічаных пазіцый фальклорная сфера мае жанравую спецыфіку, не ўласціваю літаратурнай мове, звязаную з калектыўнасцю фальклорнай творчасці і традыцыйнай культурай, якую яна перадавала і абслугоўвала. Спецыфіку перасячэння мовы фальклору з агульнай мовай адлюстроўвае табліца 1.

Табліца 1. Фальклорная сфера ў функцыянальнай дыферэнцыяцыі агульнай мовы:

№ п/п	Прыметы дыферэнцыяцыі	Агульная мова	Мова фальклору
а)	Тэрыторыя	Тэрытарыяльныя варыянты	+/-
		Наддыялектнасць	+
б)	Від матэрыяльнага	Вусная форма	+

	ажыццяўлення маўленчага працэсу	Пісьмовая форма	Пісьмовая фіксацыя
в)	Структура	Дыялагічнае маўленне	+
		Маналагічнае маўленне	+
г)	Тыпы дзейнасці	Стылёвыя варыянты	Жанравая дыферэнцыяцыя фалькору
д)	Сацыяльныя групы людзей	Сацыяльна-класавыя варыянты	Сялянскае асяроддзе
		Саслоўныя варыянты	+/-
		Прафесійныя варыянты	+/-
е)	Жанры слоўных твораў	Жанравыя варыянты функцыянальных стыляў	Сістэма фальклорных жанраў
ж)	Аўтары	Асобныя варыянты функцыянальных стыляў	Індывідуальныя стылі выканаўцаў (прадцэнтаў/рэпрадцэнтаў) фальклорных твораў/тэкстаў

Пазіцыя функцыянальнай дыферэнцыяцыі агульнай мовы, спраецываваная на мову фальклору, адлюстроўвае сінкрэтычны характар фальклорнай сферы, якая, у цэлым, вызначаецца высокай ступенню перасячэння ў большасці прымет з функцыянальнай дыферэнцыяцыяй агульнай мовы. Гэты факт тлумачыць значнасць фальклору ў традыцыйным грамадстве (данацыянальным), суадносна са значнасцю літаратурнай мовы ў тэхнічным (нацыянальным) грамадстве (П. Церашковіч). Мова фальклору з'яўляецца выразным пацвярджэннем таго, што плоскасці члянэння агульнай мовы, якія даюць яе разнастайныя варыянты, не размешчаны адна над другой і не раздзелены ў рэальным маўленчым працэсе. Яны нярэдка сутыкаюцца і перакрываюцца, таму што на маўленчую структуру адначасова могуць дзейнічаць разнастайныя дыферэнцыяльныя сілы: і тып дзейнасці, і сацыяльны грамадскі слой, і жанр слоўнага твора, і асоба аўтара, і іншыя (Головин 1969, с. 347). Такая асаблівасць тлумачыць, чаму “шляхі станаўлення агульнанацыянальных моў былі разнастайнымі, як і шлях фарміравання нацыі.

Па-рознаму суадносяцца з літаратурнай мовай паэтычная і праявічная формы фальклору, адна з якіх бывае да літаратурнай мовы больш блізкая. Такую спецыфіку А.Н. Весялоўскі прасочвае ў “высокай” французскай народнай паэзіі, адзначае адрозненне ў мове песенных жанраў, сярод якіх балады, найбольш старажытныя песні прадстаўлены агульнанародным тыпам мовы. Большасць нямецкіх народных песень вызначаецца мовай, блізкай да літаратурнай. І.А. Асавецкі, кажучы пра высокі стыль фальклорных жанраў, мае на ўвазе рускі эпас. Мову албанскага эпаса на багатым фактычным матэрыяле аналагічным чынам інтэрпрэтуе А.В. Дзясніцкая (Десніцкая 1970). Моўныя характарыстыкі тычацца і асобных фальклорных жанраў. Так, у рускім праявічным фальклоры казка ў параўнанні з песняй мае большую свабоду (А.П. Яўгеньева; А.Н. Весялоўскі), меншую апрацаванасць (А.П. Яўгеньева). Паэтычны (песенны) фальклор “высокіх” жанраў звязваецца з наддыялектнай формай маўлення

(А.Н. Весялоўскі), характарызуецца больш дасканалым маўленнем і сувяззю з традыцыяй (А.П. Яўгеньева).

Апазіцыя паэтычнай і праяічнай фальклорных тэкстаў можа мець іншыя суадносіны, як напрыклад, ў ісландскім фальклоры – “выразна простая і гнуткая мова мастацкай прозы, якая склалася ў вуснай традыцыі” і “ўскладненая і мудрагелістая (рус. *изошренная*)” мова паэзіі (Цыт. Десницкая 1970, с. 23).

У беларускім матэрыяле такога выразнага кантрасту няма, прасочваецца адзінства моўных сродкаў і мадэляў (Бараг 1969, с. 201). Наконт мовы беларускіх песень і казак Я. Чачот сцвярджае іншую вартасць. Ён адназначную перавагу аддае казцы, маючы на ўвазе не толькі яе большы аб’ём і ўскосным чынам праяічную форму, але шырэйшы тэматычны план і залежны ад яго багацейшы лексічны запас (Чачот [1846] 1996, с. 227), які структуруецца тэкстам у больш складаныя граматычныя сродкі.

Мова фальклору з’яўляецца найбольш сінтэзаванай сферай функцыянавання натуральнай мовы. Базавыя прыметы фальклору, у першую чаргу традыцыйнасць, а таксама поліфункцыянальнасць, онтагенетычнасць, стандартнасць, агульнаўжывальнасць у сваім адзінстве складаюць перадумовы для іх трансфармацыі ў іншыя сацыяльныя сферы, пашырэнне з сацыяльна абмежаванага асяроддзя на ўсё грамадства шляхам павелічэння масы пісьмова аформленых фальклорных тэкстаў. Раскрытая ў беларускім літаратуразнаўстве спецыфіка паступовага пераходу ад капіравання фальклорнага тэксту да яго творчага наслідавання і нарэшце да індывідуальна-мастацкага пераасэнсавання паказана на беларускім матэрыяле надзвычай дэтальна і шырока (працы А. Макарэвіча, М. Тычыны, В. Каваленкі, У. Калесніка і шматлікія іншыя). Даказаным навуковым фактам з’яўляецца фарміраванне беларускай літаратурнай мовы пры развіцці нацыянальнай мастацкай літаратуры шляхам трансфармацыі фальклорнай сферы. Прысутнасць мовы фальклору ў сучаснай функцыянальна-стылістычнай дыферэнцыяцыі славацкай літаратурнай мовы адзначае Ё. Містрык, калі разглядае народную казку ў складзе праяічных мастацкіх жанраў (Mistrík 1997, с. 526), а фальклорныя песні ў складзе лірычных мастацкіх жанраў (Mistrík 1997, с. 535). Фальклор у пераліку сацыяльна значымых маўленчых жанраў, разгледжаных А.Я. Міхневічам (Міхневіч 1982, с. 74), прадстаўлены найбольш свабодным ад стандартаў вусным бытавым расказам, аднак у цэлым мае непасрэднае дачыненне да прыметы мінімальнай інтэрнацыяцылізацыі маўленчых жанраў у побытавых зносінах.

Мова фальклору змяшчае ў сабе механізмы, здольныя быць пераналаджаныя з закрытых паўтаральных аперацый на ўскладненыя трансфармацыі іх элементаў, зыходным пунктам якіх з’яўляецца пісьмовая фіксацыя фальклорных тэкстаў. Прааяічныя фальклорныя тэксты маюць значна большую камунікатыўную вартасць, чым паэтычныя, аднак актыўнасць кожнага з іх залежыць ад розных прычын (частотнасці актуалізацыі, тэкставага аб’ёму, жанравых фальклорных традыцый і г.д.). Пры гэтым фальклорная сфера належыць да другасных сістэм уздзеяння на фарміраванне літаратурнай мовы і пачынае выконваць

агульнамоўную нормаўтваральную функцыю ў час культурных грамадскіх зрухаў у складаных гістарычна-культурных і грамадска-палітычных умовах. Фальклорныя крыніцы належаць да рэалізацый з элементамі жывой народнай гаворкі, з якой чэрпаліся сродкі для сучаснай літаратурнай мовы, у гісторыі якой ніколі не паўставала задача збліжэння з гэтай сферай, паколькі патрабавалася “ўзвышэнне” над ёю (Шакун 2001, с. 120).

Патэнцыі моўных змен заключаны ў найбольш важных канстытутыўных сродках мовы фальклору. Такім найперш выступае паўтор, істотны для структуравання тэксту, стэрэатыпныя сродкі (формулы ўсіх відаў – ад агульфальклорных да ўласна жанравых і этыкетна-мадальных, уключаючы сродкі фразеалогіі і парэміялогіі) і інш.

Фальклор уключаецца ў канкурэнцыю з усімі іншымі моўнымі сферамі, здольнымі ўплываць на моўнае развіццё. Такое ўзаемадзеянне з’яўляецца абавязковай умовай генералізацыі – выбару частотных і ў іншых моўных сферах сродкаў. Удзел фальклорнай сферы ў моўным развіцці вызначае пэўныя параметры стылістычнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы, а таксама славацкай, украінскай і інш. літаратурных моў з арыентацыяй пры кадыфікацыі на фальклорную мову (эмацыянальнасць, сінтаксічную гнуткасць, значную варыянтнасць, нестрогую нарматыўнасць) – праз актуалізацыю ўласцівага фальклорнаму аповеду творчага складніка і моватворчых працэсаў.

Механізмы генералізацыі прасочваюцца ў варыянтнасці, частотнасці і паўтаральнасці моўных сродкаў. рэалізацыя гэтых механізмаў звязана з рознымі відамі апрацоўкі фальклорных тэкстаў і іх перакладам. Уплыў фальклору заключаецца ў перадачы літаратурнай мове сродкаў, якія не маюць выразнай стылістычнай афарбаванасці як фальклорныя.

Такія сродкі неаднолькавыя па сваёй структурнай самастойнасці і незалежнасці ад функцыянавання. Лічым, што большую ролю адыгрываюць варыянты, якія адрозніваюцца ўжо на ўзроўні самой структуры, без прыцягнення спецыфікі функцыянавання. Залежнасць ад функцыянавання пры малым ці адносна малым адрозненні самой структуры ўплывае на стылістычнае абмежаванне моўных сродкаў гутарковай сферай.

Дынаміка структурных ці функцыянальных характарыстык пры апрацоўцы фальклорных тэкстаў не вызначаецца структурнымі асаблівасцямі і спецыфікай функцыянавання мовы фальклору. Высокая ступень падабенства структурных прымет літаратурнай мовы (у пэўным стылі ці некалькіх стылях, найперш у стылі мастацкай літаратуры і гутарковым) і мовы фальклору (найперш праяўных жанраў), сведчыць пра наяўнасць у сучаснай беларускай літаратурнай мовы фальклорных элементаў. Такім чынам, мова фальклору патрабуе ўліку ў функцыянальнай сістэме нацыянальнай мовы, паколькі на ёй, хаця і ў літаратурнай апрацаванай форме ў грамадстве функцыянуе значная колькасць тэкстаў, у тым ліку і перакладных. У такім выпадку фальклорная спецыфіка славянскіх моў з вялікім масівам фальклорных тэкстаў, якія спажывала і працягвае спажываць грамадства, падпарадкоўваецца пэўным тыпалагічным

прыметам і патрабуе экспліцыйнага класіфікацыйнага статусу, што істотна для выяўлення места, формы і ступені прысутнасці фальклорнай сферы ў кадыфікацыі нацыянальнай мовы ў час яе адраджэння.

Літаратура

Бараг Л.Р. Беларуская казка: пытанні вывучэння яе нацыянальнай самабытнасці параўнальна з іншымі ўсходнеславянскімі мовамі. Мінск: “Вышэйшая школа”, 1969.

Бараннікова Л.И. К проблеме социальной и структурной изменчивости диалекта // Вопросы социальной лингвистики. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1969. С. 314–343.

Виноградов В.В. Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка. М: Изд-во АН СССР, 1958.

Головин Б.Н. Вопросы социальной дифференциации языка // Вопросы социальной лингвистики. – Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1969. – С. 343–355.

Десницкая А.В. Наддиалектные формы устной речи и их роль в истории языка. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1970.

Иванов Вяч. Вс. О взаимоотношении динамического исследования эволюции языка, текста и культуры // Исследования по структуре текста / Отв. ред. Т.В. Цивьян. – Москва: Наука, 1987. – С. 5–26.

Исследования по структуре текста / Отв. ред. Т.В. Цивьян. – Москва: Наука, 1987.

Ляшук В.М. Фальклорнае кайнэ ў фарміраванні славянскіх літаратурных моў // Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. Фальклорыстыка: XIII Міжнар. з’езд славістаў (Любляна, 2003): Дакл. бел дэлегацыі / НАН Беларусі. – Мінск: Бел. навука, 2003. – С. 70–86.

Міхневіч А.Я. Функцыі мовы і маўлення і праблемы беларуска-рускага двухмоўя // Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў. Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – С. 50–75.

Супрун А.Е. Лексико-грамматическая структура текста древяно-полабской песни // Исследования по структуре текста. – Минск: БГУ, 2001. – С. 11–22.

Чачот Я. Прадмова да “Сялянскіх песень з-над Нёмана і Дзвіны” (1846 г.) // Чачот Я. Выбраныя творы. – Мінск: МФ “Беларускі кнігазбор”, 1996. – С. 215–231.

Шакун Л.М. Да характарыстыкі функцыянальных стыляў беларускай мовы // Шакун Л.М. Карані роднай мовы. – Мінск, 2001. – С. 116–121.

Mistrik J. Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997.

Р.Н. Малько

“ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ” ПРИСТАВКИ

Этимологическая практика и, в частности, обязательный словообразовательный анализ в случаях непродуктивных моделей, кроме известных классических приставок **v-*, **jiz-*, **nad-*, **orz-* и др. выделили целый ряд других, редких префиксов, которые в разных работах получили название “мертвых”, “экспрессивных” или “арготических”. Фрагментарно эти приставки упоминались в работах многих этимологов, например, Кипарского, Брандта, однако, пожалуй, первой обобщающей работой, посвященной приставке *к-* и ее вариантам стала работа А. Дебеяка [2], появившаяся в 1954 г., после которой по этой же теме было опубликовано ещё несколько работ [8]. Данные форманты характеризуются очень небольшим количеством производных, вплоть до единичных случаев. Однако накопление и введение в научный оборот в последние годы большого количества славянской диалектной лексики, особенно восточнославянской, позволило значительно расширить список лексем с особыми префиксами. В частности, небольшая

статья Н. М. Никончука [4], посвященная приставкам *ка-*, *ко-* в полесских говорах, содержит около 15 лексем с данными префиксами (не считая вариантов), часть которых имеет праславянский характер, например, **kavьrtь* ‘глубокая яма с водой’ < **vьrtěti* ‘вертеть’, **kaverza* ‘каприз, прихоть, каверза’ < **vьrztі* ‘вязать, плести’. С другой стороны, анализ диалектной лексики приводит к выделению все новых редких префиксов. В обратном морфематическом словаре чешского языка Э. Славичковой [6] приводится следующий список экспрессивных префиксальных морфем в чешском языке: *če-*, *k-*, *ko-*, *pi-*, *rozto-*, *ь-*, *vej-*, *vo-*. М. Фасмер в “Этимологическом словаре русского языка” [7] отмечает префиксы *ку-* (рус. *кунежиться* < *нежиться*) и *ше-* (рус. *шелуха* < *луска*; рус. *шелупина* ‘шкурка, кожа’ < *лупина* ‘шкурка’: *лупить*, бел. *шалупіinne* ‘тс’). Архаические приставки *ба-*, *бе-*, *бу-*, *šče-* упоминаются в работах других этимологов [1, с. 107, 112].

Однако простая констатация наличия таких префиксов не имела бы большого значения, если бы они не стали, в свою очередь, инструментом этимологического анализа, позволяя решать в некоторых случаях вопрос об этимологии неясных, темных слов. Например, выделение приставки *ба-* в рус. *бахвал*, *бахвалиться* в сопоставлении с диалектным *махвал* ‘хвастун, бахвал; льстец’ и *чехвалиться* ‘бахвалить, тщеславно хвастать’ позволило И.П. Петлевой [5, с. 136] предложить новую этимологическую версию этих слов как приставочных образований от *хвалить*, а не как результат контаминации *баять* и *хвалить* или **baxati* и **chvaliti*. В этой же работе впервые эксплицитно поставлены задачи, с одной стороны инвентаризации таких приставок в славянских языках, а с другой – выявления и сбора лексического материала с архаическими префиксами. Поэтому их в определенном смысле можно назвать “этимологическими”. Аналогичную роль могут играть иногда особые диалектные формы общеупотребительных приставок. При исследовании белорусской лексики нам встретилось несколько лексем, этимологическое объяснение которых возможно при учёте того, что в восточных говорах Беларуси (витебских, могилевских и гомельских) приставка *са-* употребляется также в значениях, отличных от общеупотребительных. Она может заменять другие приставки, сравните мог. *самёрць* ‘умереть’; может употребляться в лексемах, где в литературном языке или в других диалектах употребляется префикс *с-*(*з-*). Наличием данной формы *са-* можно, по нашему мнению, объяснить следующие лексемы:

Сакóлка, *сакóльчык* гом. ‘мережка’, *сакóлиць* ‘делать мережку’, ‘обрубить носовой платок с украшением’. Соотнесенность *мережка* ‘тип вышивки’ и *мережа* ‘рыболовная сетка’, казалось бы, должна была привести к выводу, что *саколка* восходит к *сак* ‘рыболовная сетка’, от которого был образован глагол *сакóлиць*, а затем существительное *саколка*. Однако, по данным Лексічнага атласа беларускіх народных гавораў [3, с. 132], *сак* на территории Беларуси встречается очень редко, поэтому с учётом диалектной формы приставки можно предположить, что слово было образовано от глагола *сакалоць*, литературное *скалоць*, сравните рус. *сколок* ‘узор, снятый сколкой, иглой’. Семантику можно

объяснить тем, что *саколка* первоначально обозначала вышивку по нанесенному иглой узору, а потом это же название перешло и на мережку.э

Самарда́к вит., гом. ‘удар по лицу’, ‘хмурый, упрямый молчаливый человек’, ‘упрямство, молчаливость’, *самарды* к ‘хмурый, молчаливый человек’, *самурда́ка* ‘негодница’, ‘упрямство, молчаливость’. Если выделить префикс *са-* и суффикс *-ык, -ак(а)*, лексему можно связать с корнем *морд-*, сравните рус., бел. *морда* и славен. *mr d* ‘гримаса’, ст.-рус. *мордати* ‘кривляться’.

Самура́й гом. ‘мелкое насекомое’, ‘шаловливый ребенок’ словообразовательно может быть представлено как конфиксное образование *самур-ай*, от корня *-мур-*, представленного в словах *мурашка* и *муравей*.

Вышеприведенный материал показывает, что описание особых, диалектных форм префиксов также должно стать задачей белорусских диалектологов и этимологов.

Литература

1. Горячева Т.В. Этимологические заметки. Этимология – 1980. М., 1982.
2. Debeljak A. O mrtvih vekarnih predponah. Slavistična revija, V–VII, 1954.
3. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак. Т. 1. Мінск, 1993.
4. Никончук Н.В. Приставки *ка-* и *ко-* в полесских говорах. Этимология – 1977, М. 1979.
5. Петлева И.П. Архаические префиксы в русских говорах. Этимологические исследования. Екатеринбург, 1996. Вып. 6.
6. Slavičková E. Retrohradní morfológický slovník češtiny. Praha, 1965.
7. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.1–4. М., 1964–1973.
8. Шанский Н.М. Слова с приставкой *-ко-* и ее аллофонами в русском языке. Этимологические исследования по русскому языку. Вып. VII, М., 1972.

В.В. Мартынов

КОНФУЦИЙ СКАЗАЛ...

Один из самых современных авторов истории Китая Чарльз Патрик Фицджеральд пишет о своем предмете следующее: «На Западе широко распространено... заблуждение, а именно: китайская цивилизация очень древняя, уходящая корнями в далекое прошлое. На самом деле она гораздо моложе...»

При этом автор опирается на так называемый «Легендарный период» Китая, который, по его же мнению, распространяется на времена «мифических императоров». К последним автор относит Фу Си (2953 -2698 г.г. до н.э.) как создателя восьми триграмм; Шэнь-Нун (2838 - 2598), создателя земледелия; Хуанди (2698-2598), создателя письменности, Великого Юя (ум. 2197), укротителя наводнений [9, с. 7, 194, 239].

Другие цивилизации (например, Шумерская) кажутся значительно древнее (около 3000 лет). Уже это вызывает сомнение и, скорее, подкрепляет уверенность в их близости.

Совсем иное представление о древности Китайской цивилизации мы получаем от Пьера Тейяра де Шардена, автора блестящего исследования «Феномен человека» [8] и глубокого знатока Китая, лично посвятившего его многолетнему изучению и открытию синантропа.

Вот что он пишет: «Поверх неандерталыдев оказывается *Homo sapiens*, совершивший *внезапное нашествие туда*, ... откуда пришел этот *новый человек* (sic!) [8, с. 162].

«Странную картину являет собой огромная страна, еще вчера представлявшая собой изменившийся живой осколок мира, каким он мог быть десять тысяч лет назад... население не только состоит из земледельцев, но в основном организовано согласно иерархии владений, а император фактически является ни кем иным, как самым крупным землевладельцем (так полагает и Шэнь-Нун, о котором речь шла выше).

Население глубоко специализированное на выделке кирпичей, фарфора, бронзы... превратившее в суеверное изучение в пиктограмм и созвездий (sic!), невероятно рафинированная цивилизация..., не меняющая методов со времени своего начала» [8, с.169].

Как уже говорилось, Тейяр провел огромную работу по изучению синантропов. Вот его непосредственное заключение: «Высокий лоб с небольшими глазными впадинами; сильно выступающих теменных костей; слабый и уходящий под выпуклую черепную коробку затылочный гребень; облегченная челюсть с выдающимся вперед подбородком... Нелегко отличить останки ископаемого человека от останков ныне живущего [8, с. 192].

Вернемся к «легендарному периоду мифических императоров» и в первую очередь в триграмму и гексограмму (см. выше об изучении *пиктограмм и созвездий*) в «Книге перемен». Построенная матрица 64 гексограмм во многом остается неясной. Вместе с тем посетивший Китай пастор Иоахим Буве подарил Лейбницу схему 64 гексограмм, обрамленную кольцом четырех концов света с тем же объемом [3, 7]. Первые 8 начальных триграмм соответствуют следующим представлениям:

1. цянь – творчество
2. кунь – исполнение
3. сунь – уточнение
4. кань – погружение
5. гэнь – пребывание
6. чжэнь – возбуждение
7. ли – сцепление
8. дуй – разрешение.

Сложные элементы этих триграмм, по-видимому, допускают иные обозначения, характерные для последующих триграмм.

К числу хроник в «Книге документов» мы обнаруживаем слово Юй, которое останавливает наводнение. Он говорит о своем деле, так великом и важном: «Я открыл дорогу для водных потоков через все девять провинций и направил их к морю. Я углубил естественные и искусственные каналы и повел их к водным потокам, и в то же время вместе с Чи сеял зерно и показывал людям, как добывать еду из растений. Потом я научил их менять то, что у них есть, на то, чего нет, и

избавляться от излишков. Так люди получили зерно, которое они могли употреблять в пищу...» [3, с. 239].

Углубляясь в историю Китайского государства, мы обнаруживаем фантастические и полуфантастические деяния героев – среди них металлические змеи, предшественники бипланов, и даже «робот», зафиксированный в IV в. до н.э. и относящийся к X в. до н.э.

Многие и многие «чудеса» этого рода зафиксированы в богатой литературе.

Особое значение приобретают дела Конфуция. Его легендарное имя помечено рядом чудес (Хроники истории Китая): ... две богини появились в небе, неся прозрачную росу, в которой искупали его. Император небес сошел вниз и исполнил мелодию небесной чистоты...», «небеса разверзлись и дали жизнь мудрому младенцу...», «два дракона окружили кольцом комнату, а пять звезд упали во двор». Гадатель осмотрел Конфуция и сказал: «Этот ребенок – потомок царя Тан династии Шин. Он станет некоронованным царем, обладающим силой, доверенной ему водой и, как отпрыск царей, достигнет величайшего почитания».

Совсем не так уже взрослый Конфуций сказал (устаами его автора И.С. Лисевича) о легендарном Хуан-ди: «Человек сто лет преследовал собственную выгоду, пока не низвергся (с престола)».

Что скрывается под словом *низвергся* с добавлением *с престола*. Остается неуверенность и подозрительность. Далее продолжается усилие недосказанного: «Человек сто лет почтительно *служил своему духу* (?), пока не *сгинул* (!?)». И наконец: «Человек сто лет распространял свое учение, пока не *переселился*; вот и говорят о трех годах».

Все построено на намеках. Учитывая сложность перевода, вдвойне трудно определить понятие сказанного, но такая возможность все-таки есть. Типичное для подобного построения «трехзначность» хорошо показывает скрытый смысл: *низвергся – сгинул – переселился*. Тоже самое было сказано в даосских источниках: «После ста лет правления Хуан-ди вернулся на свою звезду, эта звезда входит в созвездие Сюань-юань (Полярная звезда) как самое яркое светило Регула (α Льва). Предложенная автором (Лисевичем) прорисовка созвездия (старинная каменная карта) полностью соответствует форме дракона (Лисевич 1981).

Второй аналогичный случай с Конфуцием, который также принадлежит трехзначному высказыванию:

- не зная повеления неба, не сможешь быть благородным мужем;
- не зная ритуала, не сможешь утвердиться;
- не понимая сказанного, не сможешь разобраться с человеком; т.е. вкратце *повелел – утвердился – разобрался*.

Первая тройка сходна с последней, и не скажешь, чего в ней больше: разума или красоты. Сравни известное латинское: *veni – vidi – vici: пришел – увидел – победил*.

Конфуцианство, в отличие от даосизма и буддизма, было направлено на светское общество, гармония которого воспринималась как *ли* (кодекс чести) и *жэнь* (добродетель души). В то же время представленное Конфуцием *дао*

способствовало идеальному взаимодействию двух (*жэнь* и *ли*), ибо все люди через образование поймут принцип *дао* и будут ему следовать. Более точно говорить о современном контакте между обоими.

Особо важная система воспитания традиционно восходит к понятию «сыновнего дома». «Почтительное отношение определяется на нескольких уровнях: от родителей до *императора*. Это отношение воспринималось последним как отцом всех людей. Даже если император рассматривался как *Сын Неба*, поскольку последний выполнял его особую роль. Она выражалась должной почтительностью и особым поведением» (Беседы и суждения Конфуция 1999, 239, 468-469, 724).

Обычай этикета дополнялся правильным поведением, что входило в нормы кодекса чести. В связи с этим целесообразно обратить внимание на современный взгляд и мнения за пределами Китая и, в частности, высказыванию Нобелевского лауреата Амартья Сена о Конфуции (Sen 2002).

То, что мы слышали в «Беседах и высказываниях», кажется неприемлемым в наши дни. Речь, в частности, идет о некотором молодом человеке, которым называли честным за то, что он донес на своего отца, укравшего овцу. Конфуций определил эту историю особым образом: «Подлинный честный человек не таков. Отец скроет преступление сына, сын скроет преступление отца, вот, что значит честность». Это не поощрение предательства, а твердое основание сохранять обоюдную честность отца и сына без вмешательства с третьей стороны.

Твердый подход такого рода решения представлен Лян Шумин в его монографии «Философские аспекты цивилизаций Востока и Запада» (1922) (Великие мыслители востока 1999).

Конфуций, как мы уже говорили, всегда обращался к древнекитайскому мировоззрению, которое определило «три неба» (собственно небесный свод, по которому двигались небесные светила, небо как закон, осуществляющий порядок на земле, и небо как верховное божество Шан-ди (Малиновский 2003, 300).

Великий поэт древнего Китая Цюй-Юань (IV век до нашей эры) определился как автор поэмы «Вопрос к небу». Он убежденно и страстно требует ответа на вопросы: Имеет ли небесный свод форму девяти этажей? Кто спланировал их? Чья они работа? Кто первый построил их? На чем покоятся герои девяти небес? (Geerte 1914, 959, 965).

К этому обращались многие. В том числе реформатор конфуцианства Чжи Си. И, как мы уже говорили, Амартья Сена, который обновил конфуцианство, четкое и гуманное, как яркие лидеры – Конфуций, Будда, Гаутама, Заратустра, Платон. Начало этому списку во многом положил сам Конфуций, который сказал...

Литература

1. Барбур И. Религия и наука: история и современность. - М., 2001.
2. Беседы и суждения Конфуция. - СПб., 1999.
3. Богачихин М.М. Таинственная Ци и путь к бессмертию. - Запорожье, 1991.
4. Великие мыслители Востока. - М., 1999.
5. Лисевич И.С. Древние мифы глазами человека космической эры // Проблема поисков внеземных цивилизаций. - М., 1981.

6. Малиновский Л.Г. Модельно конструктивное мышление. - М., 2003.
7. Мифы народов мира. Т.1. - М, 1987.
8. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. - М, 1987.
9. Фицджеральд Ч.П. История Китая. - М., 2005.
10. Geerte W. Kosmische Vorstellungen im Bilde prehistorischer Zeit. - Antropos, 1914.
11. Sen A. Ökonomi für den Menschen. - München, 2002. Konfuzius-Interpretationen.

Л.А. Мельнікава

ПРАДУЦЫРАВАННЕ ПІСЬМОВАЙ ІНФАРМАЦЫІ ВА ЁМОВАХ БЕЛАРУСКА-РУСКАГА ДВУХМОЎЯ (САЦЫЯЛІНГВІСТЫЧНЫ АСПЕКТ)

Перапіска, як асабістая, так і дзелавая, адносіцца да сферы моўнай дзейнасці чалавека, якая арыентавана на пісьмовую моўную творчасць. Яна з'яўляецца той моўнай галіной, дзе праяўляюцца навывкі валодання мовай, якія былі выпрацаваны ў працэсе школьнага навучання, у пачатковай, сярэдняй і вышэйшай школах. Паколькі жыхары Беларусі атрымліваюць розныя ступені адукацыі на рускай і беларускай мовах, зусім відавочна, што менавіта гэтыя мовы выкарыстоўваюцца ў працэсе перапіскі. Под перапіскай маюцца на ўвазе розныя яе віды, пісьмовыя паведамленні розных жанраў, якія адлюстроўваюць інфармацыйны моўны абмен паміж асобамі.

Дзелавую і асабістую перапіску характарызуюць як агульныя рысы, так і адрозненні, якія звязаны з устаноўкай і накіраванасцю на розных адрасатаў. У дзелавой перапісцы, у адрозненне ад асабістай, афіцыйнасць мовы патрабуе пэўнай формы выкладання, якая строга вытрымліваецца ў адпаведнасці з усталяванымі правіламі. Паколькі ў РБ абедзве мовы – беларуская і руская – з'яўляюцца дзяржаўнымі, яны выкарыстоўваюцца як мовы справаводства. Дзелавая перапіска суадносіцца з афіцыйна-дзелавым стылем, асабістая перапіска – з гутарковым і мастацкім, у залежнасці ад мэты, якую ставіць перад сабой той, хто піша, а таксама ад адрасата, якому паведамленне накіравана. Немалаважнае значэнне мае таксама традыцыя моўных зносін у сям'і (паміж мужам і жонкай, бацькамі, дзецьмі), паміж прадстаўнікамі старэйшага і малодшага пакаленняў, сябрамі і знаёмымі, што жывуць у Беларусі і за яе межамі, якія валодаюць або не валодаюць мовай і г.д. Усе гэтыя фактары ўплываюць як на стыль выкладання пісьмовага паведамлення, так і на выбар мовы, на якой яно напісана.

У сучасным свеце ў камунікатыўнай сферы дзейнасці чалавека вусныя формы моўных зносін у значнай меры перавышаюць пісьмовыя, перш за ўсё гэта датычыцца тэлефонных размоў, якія ўсё больш замяняюць асабістую перапіску. Віднае месца стала займаць перапіска па электроннай пошце, праз Інтэрнэт, праз мабільную сувязь (SMS-паведамленні), што павінна садзейнічаць актывізацыі як дзелавой, так і асабістай перапіскі, пісьмовай мовы ўвогуле. Таму трэба весці

размову не столькі аб неразвітасці эпістальнага жанра, у тым ліку і на беларускай мове, колькі аб ступені яго памяншэння і змянення.

Матэрыялам для аналізу паслужылі даныя сацыялінгвістычнага апытання, якое было праведзена супрацоўнікамі аддзела беларуска-рускіх моўных сувязей Інстытута мовазнаўства НАН Беларусі ў 2002–2003 гг. У данай рабоце закранаецца адзін з аспектаў сучаснай моўнай сітуацыі г. Мінска - характар асабістых моўных прыярытэтаў пры прадуцыраванні пісьмовай інфармацыі, асаблівасці актыўнага выкарыстання беларускай і рускай моў ва ўмовах руска-беларускага білінгвізма. Пытанні аб выбары мовы пісьмовай камунікацыі разглядаліся з улікам адукацыі ўдзельнікаў анкетавання.

Пры аналізе ўлічваліся як адказы аб выбары адной з дзвюх моў, так і абедзвюх, якія сведчаць аб двухмоўі ўдзельнікаў апытання. Істотнымі з'яўляюцца таксама колькасныя паказчыкі “беларуская мова + абедзве (беларуская і руская)», якія, на наш погляд, найбольш аб'ектыўна адлюстроўваюць ступень выкарыстання мовы і ўзровень валодання беларускай мовай.

Пры вызначэнні залежнасці мовы пісьмовай камунікацыі ад адукацыі ўдзельнікаў апытання мае значэнне, перш за ўсё, узровень атрыманай адукацыі: пачатковая, сярэдняя (няпоўная сярэдняя, сярэдняя спецыяльная), незакончаная вышэйшая, вышэйшая. Істотнай з'яўляецца розніца паміж вышэйшай і незакончанай вышэйшай адукацыяй, а таксама накіраванасць (гуманітарная ці негуманітарная) і канкрэтная спецыяльнасць атрыманай адукацыі (для гуманітарных спецыяльнасцей асобна былі вылучаны філалагічныя спецыяльнасці, таму што яны непасрэдна звязаны з выкарыстаннем моў, у тым ліку і ў камунікатыўных зносінах на прафесійным узроўні: чытанне спецыяльнай літаратуры, вядзенне гутаркі на прафесійныя тэмы). Да гуманітарных спецыяльнасцей былі аднесены наступныя: “беларуская мова і літаратура”, “беларуская і руская мова і літаратура”, “руская мова і літаратура”, “астатнія гуманітарныя спецыяльнасці”.

Параўнанне колькасных дадзеных, якія сведчаць аб выкарыстанні ў перапісцы рэспандэнтаў з вышэйшай адукацыяй дзвюх блізкароднасных моў, дазволіла адзначыць значную перавагу рускай мовы: 75 % – ў дзелавой перапісцы, 83 % – у асабістай.

Беларускую мову назвалі 3,3 % рэспандэнтаў у асабістай перапісцы і 5% – у дзелавой. Абедзве мовы выкарыстоўваюць 13,7 % удзельнікаў анкетавання ў асабістай перапісцы і 20 % – у дзелавой.

Неадназначнасць адказаў звязана з прафесійнай дзейнасцю рэспандэнтаў. У асабістай перапісцы беларускай мове аддаюць перавагу 18,5 % асоб, якія маюць вышэйшую адукацыю па спецыяльнасці “беларуская мова і літаратура”, 4,2 % – “астатнія гуманітарныя спецыяльнасці”, 2 % – “прыродазнаўчыя і тэхнічныя дысцыпліны”, 1,7 % – “іншыя”.

Колькасць асоб, якія пішуць асабістыя пісьмы па-беларуску, павялічваецца за кошт тых, хто адзначыў у адказе на пытанне абедзве мовы – рускую і беларускую. Гэта 62,5 % асоб, якія маюць спецыяльнасць “беларуская і руская мова і

літаратура”; 33,5 % – “беларуская мова і літаратура”; 23,3 % – “руская мова і літаратура”; 22,5 % – “астатнія гуманітарныя спецыяльнасці”. Адказы асоб “негуманітарных” прафесій істотна адрозніваюцца: 9 % – “вышэйшая” (без указання спецыялізацыі), 3,3 % – “іншыя”; 1 % – “прыродазнаўчыя і тэхнічныя”.

Сумарныя лічбы, якія сведчаць аб выкарыстанні беларускай мовы ў асабістай перапісцы, ў парадку памяншэння наступныя: 62,5 % – “беларуская і руская мова і літаратура”; 52 % (18,5 % + 33,5 %) – “беларуская мова і літаратура”; 26,7 % (4,2 % + 22,5 %) – “астатнія гуманітарныя”; 23,3 % – “руская мова і літаратура”; 9 % – “вышэйшая” (без указання спецыялізацыі); 5 % (1,7 % + 3,3 %) – “іншыя”; 3 % – “прыродазнаўчыя і тэхнічныя”.

Выбар мовы дзелавой перапіскі таксама залежыць ад спецыяльнасці рэспандэнтаў з вышэйшай адукацыяй. Найбольшая колькасць асоб, якія пішуць па-беларуску, – 87,5 % – адносіцца да групы ўдзельнікаў апытання, якія маюць спецыяльнасць “беларуская і руская мова і літаратура” (тыя, хто адзначыў абедзве мовы). Колькасць асоб, якія аддаюць перавагу рускай мове, сярод іх складае 12,5 %. Сярод удзельнікаў анкетавання, якія маюць спецыяльнасць “беларуская мова і літаратура”, рускую мову адзначылі 46 %, беларускую мову 23 %, 31 % пішуць на абедзвюх мовах. Дастаткова вялікая колькасць асоб, якія ў дзелавой перапісцы карыстаюцца абедзвюма мовамі, у групе рэспандэнтаў, якія атрымалі адукацыю па спецыяльнасці “руская мова і літаратура” (64,5 % ужываюць рускую мову).

Значная колькасць рэспандэнтаў, маючых іншыя гуманітарныя спецыяльнасці, таксама ў дзелавой перапісцы ўжывае беларускую мову: 8,3 % выкарыстоўваюць пераважна беларускую мову і 32,4 % – абедзве. Прадстаўнікі іншых спецыяльнасцей аддаюць перавагу рускай мове: 97 % – “прыродазнаўчыя і тэхнічныя”, 81,7 % – “іншыя”.

Сярод удзельнікаў апытання, маючых незакончаную вышэйшую адукацыю, агульныя лічбы аб выбары пераважна рускай мовы наступныя: 87,8 % (асабістая), 85,7 % (дзелавая). Беларускай мове аддаюць перавагу 3,2 % і 2,6 % адпаведна, абедзве мовы ўжываюць 9 % рэспандэнтаў у асабістай (3,2 % + 9 % = 12,2 %) і 11,7 % (26 % + 11,7 % = 14,3 %) – у дзелавой.

Нават прадстаўнікі філалагічнай спецыяльнасці “беларуская мова і літаратура” аддаюць перавагу рускай мове і у асабістай, і ў дзелавой перапісцы: 87,5 %; 12,5 % рэспандэнтаў указалі абедзве мовы. Прадстаўнікі негуманітарных прафесій ужываюць у асабістай перапісцы выключна рускую мову: 100 % – “прыродазнаўчыя і тэхнічныя” і “іншыя”; 89 % – “незакончаная вышэйшая” (без указання спецыяльнасці), у дзелавой перапісцы – 100 % і 88,6 % адпаведна.

Такім чынам, лічбавыя значэнні, што адпавядаюць колькасці асоб, якія ўжываюць у дзелавой перапісцы беларускую мову і абедзве мовы (без перавагі), некалькі вышэй за тыя, што сведчаць аб перапісцы асабістай. Такое палажэнне тлумачыцца экстралінгвістычнымі прычынамі, аб якіх шла гаворка раней: дзелавая перапіска вядзецца на абедзвюх дзяржаўных мовах, беларускай і рускай, залежыць ад правіл, усталяваных у адпаведнасці з парадкам, прынятым у пэўнай сферы вытворчасці, прафесійнай накіраванасці ўстаноў. Таму, калі існуе парадак

напісання і запаўнення дзелавых папер на беларускай ці рускай мове, то гэтая мова і будзе выкарыстоўвацца супрацоўнікамі данага прадпрыемства ці ўстановы, нягледзячы на перавагі ў моўных адносінах, якія іх адрозніваюць.

Агульныя колькасныя значэнні, якія характарызуюць асабістую і дзелавую перапіску, практычна супадаюць, Высокая доля выкарыстання рускай мовы складае 89 % (асабістая) і 89,5 % (дзелавая). Абедзве мовы адзначылі ў сваіх адказах 9 % (асабістая) і 9,3 % (дзелавая) удзельнікаў апытання.

Вызначыць пэўную залежнасць выбару мовы перапіскі ад відаў сярэдняй адукацыі (няпоўная сярэдняя, сярэдняя, сярэдняя спецыяльная) не прадстаўляецца магчымым, таму што лічбавыя паказчыкі не з'яўляюцца ўстойлівымі, а вар'іруюцца, што хутчэй за ўсё, можна тлумачыць асабістымі моўнымі перавагамі індывідуумаў.

Моўныя адносіны нестабільны ўнутры вылучаных груп удзельнікаў апытання і залежаць ад ступені і накіраванасці іх адукацыі. Унутры ж груп рэспандэнтаў з вышэйшай і незакончанай вышэйшай адукацыяй назіраецца істотная перавага колькасці тых, хто выкарыстоўвае беларускую мову ў дзелавой перапісцы сярод удзельнікаў апытання, якія маюць гуманітарную спецыялізацыю.

Такім чынам, выбар мовы перапіскі залежыць ад традыцыі сямейнага выхавання, атрыманай паэтапнай адукацыі, прафесіі. Мова асабістай перапіскі ў большай меры звязана з індывідуальнымі характарыстыкамі, мова дзелавой перапіскі ў большай ступені адлюстроўвае прафесійныя і сацыяльныя моманты. Перепіска адносіцца да актыўнай моўнай дзейнасці і, як бачна з адказаў удзельнікаў анкетавання, з'яўляецца больш спецыфічнай у параўнанні з пасіўнымі формамі валодання мовай.

Як паказвае аналіз фактычнага матэрыялу, пераважная большасць удзельнікаў апытання выкарыстоўвае ў перапісцы (асабістай і дзелавой) рускую мову. Але паколькі перапіска, асабліва асабістая, адлюстроўвае нязмушанае, натуральнае маўленне, больш свабоднае і звыклае, даныя аб выкарыстанні беларускай мовы з'яўляюцца больш важкімі і надзейнымі, якія больш аб'ектыўна адлюстроўваюць выбар і ўжыванне мовы ў перапісцы, прадудцыраванне пісьмовай моўнай інфармацыі. Таму можна гаварыць аб пэўнай колькасці білінгваў – удзельнікаў праведзенага сацыялінгвістычнага апытання, якія валодаюць беларускай мовай, ужываюць яе на практыцы ў названай сферы актыўных моўных зносін, што з'яўляецца адлюстраваннем сучаснай моўнай сітуацыі ў г. Мінску.

Ю.В. Назаранка

ДА ПЫТАННЯ АБ ТЭРМІНАЛОГІІ СІСТЭМЫ “МАЛЫХ МАЎЛЕНЧЫХ ЖАНРАЎ”

Згодна з агульным азначэннем паняцця, жанр – гэта “гістарычна акрэслены, адносна ўстойлівы тып мастацкай формы, дзе структура пэўных фармальных прымет (архітэктанічных, вобразных, моўных) выяўляе больш-менш канкрэтны мастацкі сэнс” [12, с. 123]. Змест паняцця *жанр* увесь час змяняецца і ўскладняецца, з чым звязана “недастатковая распрацаванасць тэорыі жанру” [8, с.

107]. Гэтая прыблізнасць, адноснасць, недастатковая распрацаванасць тэорыі глыбока адбываецца на класіфікацыйнай практыцы ў яе мастацка-літаратурнай, маўленча-жанравай і моўна-стылістычнай разнавіднасцях. Пакажам гэта на прыкладах выкарыстання жанравай тэрміналогіі ў зборніках выслоўяў і тэарэтычных працах. Ідзе пастаяннае, стаўшае ўжо традыцыйным, змешванне паняццяў і тэрмінаў, адвольнае вытлумачэнне (у тым ліку і праз прыклады) такіх катэгорый, як афарыстычнасць, трапнасць, лаканізм, вобразнасць, арыгінальнасць, дасціпнасць, яскравасць, павучальнасць, узнаўляльнасць, крылатасць, завершанасць, устойлівасць і пад., з дапамогай якіх робяцца намаганні азначыць, акрэсліць, давесці права на існаванне менавіта такога жанру, іменна гэтай, а не іншай класіфікацыі малых жанраў і г.д.

Нярэдка выслоўі проціпастаўляюцца афарызмам [12, с. 46–48, 83; 13, с. 3]; дастаткова вялікія тэксты адносяцца да афарызмаў і адначасова да выслоўяў [14, с. 3, 26, 263 і наст.]; старажытнагрэчаскае аўтарскае выслоўе прыпісваецца да ліку сучасных прыказак [7, с. 122]; гукаперайманне залічваецца ў склад фальклорных жанраў [2, с. 134–146]; біблейскія фразы разглядаюцца як прыказкі і прымаўкі або як прытчы, “як іх раней называлі” [13, с. 3]; у назвах зборнікаў побач ставяцца (і тым самым пэўным чынам размяжоўваюцца ці проціпастаўляюцца) “крылатыя словы і афарызмы” [13], “мудрыя думкі і выказванні” [11, с. 2], “афарызмы і думкі” [4], “суджэнні і афарызмы” [6], “афарызмы і максімы”, “правілы і максімы” [16], “выказванні і афарызмы” [13] і г.д. Здаецца, што менавіта з прычыны немагчымасці ясна акрэсліць, чым адрозніваюцца *думка – выказванне – афарызм – выслоўе – прытча – максіма – прыказка – сентэнцыя* і г.д., сучасныя ўкладальнікі зборнікаў звяртаюцца да абагульняльных, апісальных, вобразных назваў, якія сведчаць перш за ўсё пра тое, што чытач будзе мець справу з мастацкімі творамі малых жанраў: “Розум сэрца”, “Слоўнік сатаны”, “Мудрасць стагоддзяў”, “Жамчужыны думкі” “Чаша біблейскай мудрасці”, “Народнае мудраслоўе” і пад.

Яшчэ адна магчымасць пазбегнуць класіфікацыі па жанрах – размеркаваць выслоўі ў кнізе па алфавіце. Да навуковага вырашэння праблемы такая “класіфікацыя”, зразумела, не набліжае.

Прычына жанравай неўпарадкаванасці выслоўяў крыецца, на нашу думку, не толькі ў анталагічнай складанасці з’явы, але і ў тым, што паняццёва-тэрміналагічная сістэма ў гэтай галіне спараджалася стыхійна: у яе складзе шмат адзінак з розных эпох і розных моў, пра што яскрава сведчыць прапанаваны адным з даследчыкаў “культурна-гістарычны зрэз крыніц” выслоўяў на маральныя тэмы [9, с. 13–14]. Спіс гэтых крыніц налічвае каля трыццаці пазіцый – ад старажытнаегіпецкай дыдактычнай афарыстыкі да заходнееўрапейскай філасофіі, эстэтыкі і публіцыстыкі апошніх дзесяцігоддзяў. У гэтым спісе згадваюцца і некаторыя тэрміны – назвы жанраў, напрыклад: прыказкі, прымаўкі, анекдоты, прароцтвы, павучанні, заветы, выслоўі, афарыстычная мудрасць, прытчы, сутры, гномы, апафтэгмы (апафегмы), дыятрыбы, маральныя настаўленні, сентэнцыі, маралі, адагіі, мудрыя думкі, адабы, вака, джэйхіцу,

максімы, развагі і інш. Узятая з розных крыніц і з розных канцэптуальных – філасофскіх, філалагічных, эстэтычных, маральных – сістэм яны, відаць, ніколі не змогуць быць звязаны ў адну – уласную – тэрміналагічную сістэму.

Аднак цікавае да праблемы жанраў не знікае. Даследаванні вядуцца ў двух кірунках – гэта спроба пабудаваць агульную тэорыю маўленчых жанраў як працяг агульнай тэорыі клішэ і вывучэнне менавіта афарыстыкі, а таксама разгляд тых або іншых прыватных пытанняў падабенства і адрозненняў асобных відаў выслоўяў у беларускай мове.

Адна з выніковых спроб высвятлення пытання аб сутнасці найбольш вядомых у славістыцы тыпаў выслоўяў зроблена ў працы Н.Т. Федарэнкі і Л.І. Сакольскай [15]. Адзначым два найбольш істотныя моманты. Першы – афарызм і яго жанравыя межы; другі – ужыванне міжнароднай афарыстычнай тэрміналогіі. Аўтары вядуць размову менавіта пра афарызм (не выслоўе) як вядучы, ключавы тэрмін сістэмы малых жанраў, але тут маюць значэнне самі прынцыпы тэрміналагічна-паняційных пошукаў.

Зыходзячы з таго, што “... дакладнага... тэрміналагічнага значэння ў слове *афарызм* няма” [10, с. 12], аўтары спрабуюць супаставіць афарызм, з аднаго боку, з выслоўем; з прыказкай, крылатым словам, эпіграмай, эсэ, трапным словам, грэгарыяй, парадоксам, каламбурам, байкай, прытчай (і інш. жанрамі) – з другога. Яны прыходзяць да заключэння, што “гісторыя развіцця афарызма як жанра ў сусветнай літаратуры гаворыць пра старажытнае паходжанне афарызмаў, пра адзінства афарызмаў і выслоўяў” [15, с. 21]. Адзначаецца таксама (са спасылкай на Вялікую Савецкую Энцыклапедыю і пісьменніка Л. Успенскага), што афарызм не даказвае, не аргументуе, а ўздзейнічае на розум арыгінальнай фармулёўкай думкі, бляскам нечаканага супастаўлення слоў, дасціпнага іх счаплення. Падкрэсліваецца, што слова *выслоўе* мае зборны характар і бяспрэчнае права на існаванне.

У раздзеле пра ўжыванне тэрмінаў аўтары яшчэ раз аб’ектыўна пацвярджаюць, што больш-менш завершанай класіфікацыі тэрмінаў і адпаведных жанраў пакуль не створана, а спробы яе стварэння лёгка падвяргаюцца крытыцы. Да прыкладу можна спаслацца на ідэю, згодна з якой афарызм адносіцца цалкам да кампетэнцыі фразеалогіі, або на разважанне пра вартасць падзелу афарызмаў на маўленчыя (індывідуальныя) і моўныя (масавыя) [гл. 5, с. 5 і наст.] і пад.

Калі яшчэ раз узгадаць, што аўтары лічаць *афарызм* і *выслоўе* катэгорыямі тоеснымі, то іх канчатковы вывад фармулюецца так: „Жанравыя межы афарызма не ўсюды адрозніваюцца неабходнай дакладнасцю” [15, с. 106].

На падставе аналізу значнай колькасці крыніц літаратуразнаўчага, лінгвістычнага, рытарычнага, гістарычнага характару прапануецца звод даступных аўтару тэрмінаў, якія абазначаюць розныя віды выслоўяў. Звод будзецца на алфавітным прынцыпе. “Размытасць крытэрыяў” [3, с. 116] вызначэння таго ці іншага жанру выслоўя не павінна прымацца пад увагу хаця б таму, што яна можа быць перафармулявана ў тэрмінах “тэорыі поля” (палевых структур) або тэорыі няпэўных (рус.: нечётких) мностваў: Бахцінская *шкала*

градацый – гэта і ёсць прапанаваны выдатным тэарэтыкам дыскурсу прынцып пабудовы класаў моўных адзінак, які набывае (ці ўжо набыў) метадалагічнае значэнне.

Такім чынам *выслоўе* можа быць рэалізавана як:

абрэвіатура	зацемка*	перыфраза
адаба*	зачын	праклён
адагія*	зваротак	прароцтва
аднарадковік	знама*	прыгаворка
азвярызм*	зычэнне	прыказка
азначэнне	імператыў*	прымаўка
акраверш	інвектыва	прыпеўка
анекдот	каламбур	прысяганне
апафегма	канцоўка	прытча
афарызм	кпін	разважанне
байка	крылатае слова	саці*
вака*	лаціфа*	сентэнцыя
вітанне	лімэрык*	сімвал
вокліч	лічылка	скарагаворка
гарык*	лозунг	страшылка*
гнома	максіма	сутра*
грэгарыя	мініяцюра	тост
двухрадковік	міф	фацэцыя*
джэйхіцу*	мота	фларылегія*
досвед	мудраслоўе	фразеалагізм
досціп	найменне	фрашка*
дражнілка	павучанне	характарыстыка
дыялог	пажаданне	хрыя
дыятрыба*	паліндром	шарада
жарт	панегірык	эпіграма
загадка	парадокс	эпіграф
заклік	параўнанне	эпітафія
замалёўка	пародыя	эсэ
замова	пастыш	эўфемізм
запавет	пацешка	.....

У гэтым зводзе зорчакай пазначаны “аўтарскія тэрміналагічныя вынаходствы” (тыпу *азвярызм*, *страшылка*, *зацемка* і пад.), якія, дарэчы, сведчаць пра неабходнасць і карыснасць пошуку тэрмінаў для новых, адметных відаў слоўнай творчасці, што нараджаюцца, і, відаць, будуць нараджацца ў мастацка-эстэтычнай практыцы; а таксама тэрміны, што маюць выразны нацыянальны характар.

Заўважым, што наўрад ці наступіць той час, калі ўсе віды выслоўяў будуць упарадкаваны накшталт табліцы хімічных элементаў. Разглядаючы праблему “тэкст у тэксце”, М.М. Бахцін выдатна паказаў бясконцыя магчымасці і варыянты

ўвядзення ў тэкст рамана як жанру іншых тэкстаў, у тым ліку самых розных сентэнцый і афарызмаў. Ён, у прыватнасці, піша ў працы “Слова ў рамане”: “... У раманах Жан-Поля, так багатых на афарызмы, мы знойдзем *доўгую шкалу градацый* паміж гэтымі афарызмамі: ад чыста аб’ектных да наўпрост інтэнцыянальных з самымі рознымі ступенямі адлюстравання (рус.: преломления) аўтарскіх інтэнцый” [1, с. 136]. Нам уяўляецца, што ён знайшоў вельмі ўдалы выраз для абзначэння анталагічнай немагчымасці дакладна размежаваць жанры выслоўяў: *доўгая шкала градацый паміж афарызмамі*.

Літаратура

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худож-я литература, 1975. – 504 с.
2. Гура А.В. Об одном малом фольклорном жанре в Полесье (Словесная передача птичьих голосов) // Полесье и этногенез славян. – Мн., 1983. – С. 134-136.
3. Кісліцына Г.М. Лірычная мініяцюра як жанр беларускай літаратуры. – Мн.: Беларуская навука, 2000. – 118 с.
4. Ключевский В.О. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. – М.: Наука, 1968. – 526 с.
5. Костомаров В.Г., Верещагин Е.М. Вступление // В. Фелицина, Ю. Прохоров. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения. – М., 1979. – С. 3-18.
6. Ларошфуко Ф., Паскаль Б., Лабрюйер Ж. Суждения и афоризмы. – М.: Политиздат, 1990. – 384 с.
7. Лепешаў І.Я., Якалцэвіч М.А. Слоўнік беларускіх прыказак. – Мн.: Беларуская навука, 2002. – 512 с.
8. Литературный энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 752 с.
9. Назаров В.Н. Афоризм как выражение нравственной мудрости // Разум сердца. Мир нравственности в высказываниях и афоризмах. – М.: Политиздат, 1990. – С. 6-15.
10. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). – М.: Наука, 1970. – 240 с.
11. Познин В.Ф. Чаша библейской мудрости. Крылатые слова из Ветхого и Нового Завета. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 320 с.
12. Рагойша В. Тэорыя літаратуры ў тэрмінах. – Мн.: БелЭн, 2001. – 384 с.
13. Разум сердца: Мир нравственности в высказываниях и афоризмах. / Сост. В.Н. Назаров, Г.П. Сидоров. – М.: Политиздат, 1990. – 605 с.
14. Семененко И.И. Афоризмы Конфуция. – М.: МГУ, 1987. – 303 с.
15. Федоренко Н.Т., Сокольская Л. И. Афористика. – М.: Наука, 1990. – 419 с.
16. Шопенгауэр А. Афоризмы и максимы. – Л.: ЛГУ, 1991. – 288 с.

Б.Ю. Норман

ЛОГИКА ЯЗЫКА В ЗЕРКАЛЕ НАРОДНОЙ МУДРОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ БЕЛОРУССКИХ ПАРЕМИЙ И ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ)

Одним из излюбленных объектов современной когнитивной лингвистики и лингвокультурологии являются устойчивые (воспроизводимые) единицы: фразеологизмы и паремии. Под последними имеются в виду речения, принадлежащие к малым жанрам фольклора: пословицы, поговорки, афоризмы, потешки, прибаутки, загадки, считалки и т.п. Считается, что весь этот многообразный материал служит надежным источником для реконструкции языковой картины мира, со

всеми ее концептами и стереотипами – см. [12, с. 233], [5, с. 48-57], [4, с. 186-193] и др.

Вместе с тем, нельзя не заметить того, что в содержательном плане многие из этих фразеологизмов и паремий противоречат друг другу. Скажем, такие концепты, как “труд”, “старость”, “бедность”, “женщина”, “свое” и “чужое” и т.д., получают на шкале бытовой аксиоматики то положительную, то отрицательную оценку. Такая противоречивость оценки очевидным образом снижает когнитивную ценность паремиологического материала и заставляет с некоторым скепсисом относиться к реконструкции картины мира на основании паремиологических данных [10, с. 249-252]. По этому поводу стоит повторить слова польского афориста С.Е. Леца: “Пословицы противоречат друг другу. В этом-то и заключается народная мудрость”.

Но паремиологический материал привлекает внимание лингвиста еще в одном отношении. Здесь, в пословицах и поговорках, потешках и загадках, с легкостью нарушаются элементарные правила логики. Строго говоря, язык и не обязан во всем следовать логическим предписаниям: самобытность и имманентность его системы как раз и проявляются в том, что у него в значительной степени свои правила построения и выражения мысли [11, с. 165-166], [3, с. 159-161], [9, с. 24-25]. И хотя нарушения законов логики требуют различной мотивировки в случае, когда они встречаются, допустим, в разговорной речи, и в случае, когда они имеют место в художественном тексте, но результаты этих нарушений схожи и представляют интерес для обобщающего анализа.

Уже на первый взгляд, корпус фразеологизмов и паремий создает абсурдный с обыденной точки зрения мир, который не подчиняется законам формальной и диалектической логики. Слепой здесь видит, а пишущий не может прочитать написанное, у собаки есть пятая нога, а на вербе растут груши, пьяному море по колено, а лошадь отказывается от овса...

Проиллюстрируем этот “наоборотный” мир материалом белорусского языка. Основными источниками для нас послужат следующие издания: “Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы” И.Я. Лепешева в 2 томах [7] (далее сокращенно – Л), “Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы” Ф.М. Янковского [2] (далее – Я) и “Русско-белорусский разговорник” А.Е. Михневича [8] (далее – М).

Начнем с рассмотрения классических законов формальной логики, установленных еще Аристотелем.

Закон первый: тождества предмета самому себе. В паремиях этот постулат легко нарушается: субъект мысли оказывается то ли равным, то ли не равным самому себе, и говорящий находит в этом дополнительный смысл и, можно сказать, удовольствие:

Адно васемнаццаць, а другое без двух дваццаць (Я).

Добры дзень, баццюшка! Ці дома поп? (Я).

І я не я, і кабыла не мая (Я).

Пёс ты пёс! Калі ж я цябе сабакаю зваў? (Я).

В том числе понятия явно тождественные нередко изображаются языком как несовместимые (контрадикторные или же контрарные), ср.:

Бачыў два белыя, а трэці – як снег (Я).

Каб не плеш, дык і лысы не быў бы (Я).

Пераліваць з пустога ў парожняе (Л).

Памяняў плеш на лысіну (М).

Второй аристотелевский закон – непротиворечия: субъект мысли не должен в одно и то же время характеризоваться качествами, исключающими друг друга. И это правило также не соблюдается в образцах народной мудрости:

Адмыкаць адмакнёныя дзверы (Л).

У хворага здароўя пытаць (Я).

Пабачым, як сляпы казаў (Я).

З адной губы і горача і холадна (Я).

Стой там, хадзі сюды! (Я).

Сюдою бліжэй, але далей, тудою далей, але бліжэй (Я).

Третий закон, установленный в “Органоне” Аристотеля, – так называемый закон исключенного третьего. Нарушения его мы наблюдаем в случаях типа:

То тое, то сее, то нічога (Я).

Ямо хлеб траякі: чорны, белы і ніякі (М).

Ні ў салдаты, ні ў матросы, а падмазваць калёсы (Я).

При выяснении отношений между понятиями здесь появляется лишний член (в логике это – типичная ошибка “избыточного деления”). Напомним, что характерными для поговорок являются бинарные структуры следующего типа:

Ні жывы ні мёртвы (Л).

Ні гневу, ні ласкі (Я).

Ні дар ні купля (Я).

Ні грэе ні студзіць (Я).

Ні сям ні там (Я).

Ні я ў дзецях, ні я ў лецях (Я).

Ні сыты ні голадзен, ні стары ні моладзен (Я) и т.п.

Поскольку понятия, образующие эти паремии, исчерпывают собой объем универсального множества (т.е. можно, например, обладать либо признаком “живой”, либо признаком “не живой”, т.е. “мертвый”), то они являются противоречивыми (контрадикторными). Когда же о ком-то говорят *Сядзіць ні жывы ні мёртвы* (имея в виду живого, но сильно перепуганного или расстроенного человека), то формально тем самым опять-таки нарушается закон исключенного третьего.

Если подходить к фразеологизмам и паремиям с позиции логики предикатов, то и здесь мы находим массу отклонений от установленных правил. В частности, формально выраженные отношения дизъюнкции (т.е. выбора по принципу “или – или”) оборачиваются фактическим отсутствием или бессмысленностью такой операции:

Або табе хлеб, а мне каўбасу, або мне каўбасу, а табе хлеб (Я).

Ці табе заяц, а мне баран, ці мне баран, а табе заяц, то такі мне баран, а табе заяц (Я).

Ці кіем ці палкаю – ўсё роўна (Я).

Не жаніўся – дзве сарочки, ажаніўся – дзве сарочки (Я).

Ці савой аб пень, ці пнём аб саву (Л).

Очень часто наблюдается та или иная “вольность” в установлении отношений между понятиями. Так, понятия “свое” и “твое” в принципе находятся в отношениях включения (подчинения): объем “свое” включает в себя “твое”. Но в следующей паремии эти отношения представлены как несовместимые (а точнее, контрарные):

Ежма тваё, а потым сваё (Я).

Аналогичный парадокс представлен в случае:

Жыццё ангельскае, але быт сабачы (Я).

Понятие “жизнь” вообще-то включает в себя понятие “быт”, однако в пословице их отношения изображаются как отношения несовместимых (контрарных) понятий.

В качестве контрарных могут выступать здесь и понятия, которые в принципе являются соподчиненными. В частности, известно, что “ноги” и “голова” как части человеческого тела входят в более объемное понятие “человек”, а в функциональном плане “голова” руководит “ногами”, но в следующем устойчивом выражении эти отношения отрицаются:

А што галаве да ног? Няхай топчуць (Я).

Далее: в логике считается недостаточным “только отрицательное определение” (не содержащее положительных признаков), вроде *Кит – это не рыба*, или же тавтологическое, вроде *Масло масляное*. В паремиях и фразеологизмах можно без труда отыскать примеры как того, так и другого, см. в частности:

Дурніцы не чарніцы, а чарніцы не дурніцы (Я).

Рак не рыба, кажан не птушка (М).

Што большы, то не меншы (Я).

Што нельга, то нельга (Я).

Дзівам дзівіцца (Я); ср. также Дзіва дзіўнае и т.п.

Дурань дурнем (Л).

Здесь нередко также нарушаются отношения одного основания, целого и части, частного (единичного) и общего, причины и следствия и т.п., ср. следующие выражения:

Без году тыдзень (Л).

У яго сем пятніц на тыдні (Я).

Яшчэ не злавіў, а ўжо скубе (Я).

Рэчкі не пераплыў, а панчохі ўжо сушыць (Я).

Не целіўся, а папаў (Я).

Сабака здох, дык хай кот брэша (Я).

Хто любіць гарбуз, а я Кацярыну (Я).

Не плюй на кривога, сам станеш гарбатым (Я).

-- Я памру. – А я замуж пайду. – Ну, то няхай грэчка зімуе! (Я).

Вообще можно сказать, что в пословицах и поговорках не только понятия не обладают должной четкостью (что мы могли наблюдать при нарушениях закона тождества), но и установление отношений между понятиями тоже оказывается делом “относительным”, условным и запутанным, как это видно на примере следующей поговорки:

Роднага Хведара кумаў сват (Я).

И если слово является типичной формой существования понятия, то неудивительно, что во фразеологическом и паремиологическом Зазеркалье за некоторыми словами не стоит никаких понятий: эти слова вообще трудно поддаются семантизации. Вот какие лексические фантомы упоминаются в белорусских фразеологизмах и поговках: *цугундар (браць на цугундар)*, *панталык (збіцца з панталыку)*, *лататы (даць лататы)*, *тылылы (біць тылылы)*, *так* (существительное: *Ці з макам, ці з такам*) и т.п. Они не только не встречаются за пределами устойчивых выражений, но, можно сказать, и внутри этих выражений своего собственного значения не имеют!

А теперь приведем примеры некоторых ситуаций, описываемых в белорусских устойчивых выражениях. Иначе как абсурдными по отношению к реальной действительности их не назовешь: если трактовать их буквально, то они, очевидно, принадлежат “иным мирам”.

Рабіць з мухі слана (Л).

Садзіцца ў галош (Л).

Будаваць паветраныя замкі (Л).

Плячысты на живот (Л).

Жаба цыцкі дасць! (Л).

Нагаварыць бочку арыштантаў (Л).

Дрыжыкі прадаваць (Я).

На адно вока глухаваты (Я).

Ухапіў шылам кашы! (Я).

У яго на вярбе грушы растуць (Я).

Ад кабылы цялё радзілася (Я).

Уцякае, як кабыла ад аўса (Я).

Пайшоў сабакам сена касіць (Я).

Ішоў да нас, прыйшоў да вас (Я).

Вучыся, нябожа, вучэнне памога (М).

Каму што, а лысаму – грэбень (М).

Была ў сабакі хата, ды з дажджу згарэла (М).

У вераб’я – тры рубля, а ў верабейкі – тры капейкі (М).

Правда, говорящий может сопроводить описываемую ситуацию квантором отрицания (“не”) или импликации (“если, то”), но это не смягчает самой ее (даже мысленной) невероятности, ср.:

Не левай нагой смаркацца (Л).

Не вашым ротам мышей лавіць (Я).
Не нашаму цяляці воўка спаймаці (Я).
Гаварыў бы па-нямецкі, ды язык грэцкі (Я).
З’ела б жаба арэх, ды зубоў – як на грэх (М).

Теперь пора подвести некоторые итоги. Конечно, в приведенном материале можно видеть исключительно порождение игровой стихии, путь, по которому выходит избыток языковой энергии народа. Однако дает ли это основание говорить о том, что у языка – “своя”, отличная от классической, логика, что вся совокупность отношений между его единицами исчерпывается синтагматикой и парадигматикой, помноженными на иерархию языковых уровней, которая-то и обеспечивает в конечном счете торжество коммуникативной функции?

В известном смысле да. Более того, если к только что сказанному добавить поправку на изначальную метафоричность языка, то саму лексему “логика” в применении к естественному средству общения придется взять в кавычки – так, как это делают, например, Дж. Лакофф и М. Джонсон: “Логика” языка основана на согласовании между пространственной формой языка и понятийной системой, и в первую очередь метафорами понятийной системы” [6, с. 168].

В то же время не будем забывать о специфике рассмотренного нами материала: это ведь не что иное как фразеологизмы и поговорки, несущие несомненный эстетический заряд! А потому во всех подобных отклонениях от законов референции, логики и диалектики познания можно увидеть как раз своеобразный способ утверждения и закрепления самих законов. Просто доказательство здесь дается, так сказать, от противного – это дозволено, в порядке исключения, канонами жанра. Вот как пишет об этом Н.Д. Арутюнова, имея в виду многообразные девиации от языковой нормы: “Для того, чтобы открыть нерушимые законы мироздания, человек строит модели альтернативных миров, в корне отличных от реального. <...>Игра в нарушение семантических и прагматических правил имеет своей целью вникнуть в природу самого канона, а через него и в природу вещей” [1, с. 141].

Иными словами можно сказать, что “поэтика девиаций” (в том числе применительно к описанному материалу) заключается не только в радости озорства и своего рода азарте разрушения, который испытывает говорящий, но в качестве более глубокой цели она имеет и удовлетворение от познания, и утверждение канона. Соответственно для лингвиста, хорошо понимающего, что смеховое зеркало фольклора – кривое, “наоборотное”, языковые выражения со знаком “минус” дают основания для восстановления, моделирования реальной картины наивной логики и аксиоматики.

Литература

1. Арутюнова Н.Д. Ненормативные явления и язык // Язык и логическая теория. Сборник научных трудов. М., 1987. С. 140—152.
2. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы. Склаў Ф. Янкоўскі. Выданне 3-е. Мінск, 1992.

3. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. “Аномальные” высказывания: проблемы интерпретации // *Metody formalne w opisie języków słowiańskich*. Pod red. Z. Saloniego. Białystok, 1990. С. 159—170.
4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. *Язык и культура*. М., 2005.
5. Dobrovolskij D. *Idiome im mentalen Lexikon. Ziele und Methoden der kognitivbasierten Phraselogieforschung*. Trier, 1997.
6. Лакофф Дж., Джонсон М. *Метафоры, которыми мы живем*. М., 2004.
7. Лепешаў І.Я. *Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы ў 2 томах*. Мінск, 1993.
8. Михневич А.Е. *Русско-белорусский разговорник*. Минск, 1991.
9. Норман Б.Ю. “Скорости оставляют позади катера”? О логике естественного языка // *Русская речь*. 1996. № 6. С. 24—28.
10. Норман Б.Ю. Когнитивные аспекты паремиологии и национальная картина мира в славянских языках // *Славянский вестник*. Вып. 2. К 70-летию В.П. Гудкова. Под ред. Н.Е. Ананьевой и З.И. Карцевой. М., 2004. С. 246—256.
11. Стросон П.Ф. *Грамматика и философия* // *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XVIII. Логический анализ естественного языка. М., 1986. С. 160—172.
12. Телия В.Н. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. М., 1996.

Н.Ю. Паўлоўская

КАГНІТЫЎНА-КАМУНІКАТЫЎНЫЯ ПАРАМЕТРЫ КАТЭГОРЫІ МАДАЛЬНАСЦІ

Работы выдатных прадстаўнікоў навукі можна разглядаць у якасці яе перспектыўных напрамкаў развіцця. Разважанні, меркаванні, выказаныя А.Я. Міхневічам у манаграфіях, шматлікіх артыкулах, падручніках, дапаможніках, дакладах на канферэнцыях з’явіліся пунктам адліку многіх даследаванняў яго вучняў і паслядоўнікаў.

Так, асновай канцэпцыі граматычнай тэорыі мадальнасці, распрацаванай намі на матэрыяле беларускай мовы, паслужыла думка Арнольда Яфімавіча аб мадальных значэннях двух тыпаў, якія грунтуюцца на ідэях верагоднасці і імператыўнасці [7, с. 306].

Разважанні пра сістэмнасць працінаюць ўсе сучасныя лінгвістычныя даследаванні. Усякая мова, маючы стыхійнае паходжанне і развіццё, “дасягае надзвычайнай ступені сістэматычнасці, упарадкаванасці і структурнай дакладнасці” [6, с. 135].

Адлюстроўваючы вонкавы свет у свядомасці чалавека, з’яўляючыся знакавай сістэмай, мова характарызуецца як дынамічная, рухомая, гнуткая і маневраная сістэма. Мова аб’ядноўвае ў адзінае цэлае элементы рознай складанасці па сваёй будове і па сваіх функцыях, таму гэта – найскладанейшая іерархія супарадкаваных сістэм, кожная з якіх таксама мае сістэмную арганізацыю. “Інтуіцыя падказвае, – піша Г. Гіём, – ва ўяўным непарадку моўных фактаў схаваны таямнічы і дзіўны парадак” [1, с.7], што дае падставы лічыць мову сістэмай сістэм.

Але гэта сістэмнасць нідзе не ляжыць на паверхні, даследчыку належыць у першую чаргу ажыццявіць вельмі складаную падрыхтоўчую працу з улікам

папярэдняга адбору фактычнага матэрыялу, разнастайнай інфармацыі, канцэптуальнага бачання праблемы. Лінгвіст, такім чынам, сістэму не толькі выяўляе, але і будзе, прычым любая сістэмная арганізацыя “павінна быць не аксіёмай, а гіпотэзай, а само навуковае апісанне – праверкай гіпотэзы сістэмы” [2, с. 259].

Веданне адносін падпарадкавання паміж вялікай колькасцю канкрэтных фактаў і малой колькасцю пануючых агульных фактаў – гэта не што іншае, як тэорыя. Стварыць тэорыю – “значыць зразумець у самым высокім сэнсе; ... тэорыя – найвышэйшая ступень разумення” [1, с. 44], адсюль вынікае неабходнасць завяршаць даследаванне будовай тэорыі”.

Любая тэорыя прадугледжвае вылучэнне колькаснага і якаснага саставу аднародных элементаў, сувязей і адносін паміж імі, гэта значыць, аналіз унутрысістэмных адносін. У той жа час неабходна адшукваць і месца пэўнай групы фактаў, яе камунікатыўную (функцыянальную) прадвызначанасць у параўнанні з іншымі аднапарадкавымі сістэмамі, інакш кажучы, вылучаць асновы цэласнасці сістэмы звонку і тым самым вызначаць знешнесістэмныя адносіны. Абодва гэтыя аспекты непарыўна звязаны, і ў ідэале даследаванне павінна весціся з двух пунктаў погляду адначасова, а сам даследчык павінен быць узброены “двайным зрокам” [8, с. 4].

У лінгвістыцы існуюць наступныя тыпы класіфікацый мадальнасці: 1) мадальнасць – любая суб’ектыўная інтэрпрэтацыя дыктумнай падзеі, якая ўключае адзінкі аксіялагічнай, эмацыянальна-экспрэсіўнай ацэнкі, сродкі выражэння сцвярджэння/адмаўлення, актуалізацыі, аўтарызацыі, камунікатыўнай устаноўкі з іх асабістымі характарыстыкамі і чляннем; 2) мадальнасць дзеліцца на аб’ектыўную і суб’ектыўную з наступнай структурацыяй сродкаў яе выражэння; 3) мадальнасць члянціцца на рэальную (даступную нашаму ўспрыманню, назіранню) і ірэальную, недасягальную нашаму ўспрыманню, назіранню (магчымасць, неабходнасць, жаданне і іншыя).

Пры наяўнасці значнай колькасці сістэмных апісанняў мадальнасці ніводнае з іх нельга назваць завершаным, адпаведным моўнай анталогіі. Таму на сучасным этапе даследавання значным крокам наперад будзе класіфікацыя, якая, не прэтэндуячы на завершанасць, адрознівалася б ад папярэдніх прастатою, адсутнасцю ўнутраных супярэчнасцей, адкрытасцю для ўсіх моўных адзінак з мадальным значэннем.

Шматлікія таксаноміі, якія ствараюцца апошнім часам у адпаведнасці з кагнітыўнай, камунікатыўнай, функцыянальнай арыентацыяй моўных адзінак, грунтуюцца на паняцці катэгарыяльнасці, што сведчыць пра абавязковасць суадносін планаў зместу і выяўлення моўнага матэрыялу. Менавіта катэгорыі – гэта адзінкі, якія ўпарадкоўваюць вопыт і веды, зводзяць усе моўныя з’явы ў пэўныя абагульненыя групы і разрады.

Моўныя катэгорыі, выступаючы ў якасці асновы ўсіх ведаў чалавека пра свет, маюць кагнітыўную аснову ў тым сэнсе, што іх утварэнне – катэгарызацыя – цесна звязана з фарміраваннем канцэпта ці групы канцэптаў – канцэптуалізацыяй.

З’яўляючыся класіфікацыйнай дзейнасцю, канцэптуалізацыя і катэгарызацыя адрозніваюцца паводле сваёй мэты: калі першая прадугледжвае вылучэнне “мінімальнага адзінака чалавечага вопыту ў іх ідэальнай зместавай падачы”, другая “аб’ядноўвае моўныя адзінкі, якія маюць падабенства ці характарыстыкі як тоесныя, у буйныя разрады” [5, с. 93].

Вылучаюцца універсальныя, базавыя кагнітыўныя катэгорыі, уласцівыя розным мовам, да якіх, безумоўна, належыць мадальнасць. Само існаванне такіх агульначалавечых катэгорый з’яўляецца фактам аб’ектыўным, і іх агульны змест не залежыць у прынцыпе ад канкрэтнай мовы, а “вызначаецца тымі кагнітыўнымі фактарамі, на якіх будзецца ўся пазнавальная дзейнасць чалавека” [4, с. 12]. Разам з тым універсальныя катэгорыі “па-рознаму групуюцца і па-рознаму вербалізуюцца ў розных мовах у цеснай залежнасці ад уласна лінгвістычных, прагматычных і культуралагічных фактараў, а значыць, фіксуюцца у розных значэннях” [5, с. 93]. Гэта дае падставы адрозніваць канцэптуальны і семантычны (уласна моўны) узроўні значэння у прадстаўнікоў моўных катэгорый.

На двух узроўнях, канцэптуальным і семантычным, будзецца граматычны лад той ці іншай мовы, адлюстроўваючы нацыянальную карціну свету, дзе “канцэптуалізацыя і катэгарызацыя міжпрадметных сувязей і адносін адбываецца ў цеснай залежнасці ад геаграфічных, гістарычных, сацыяльных умоў быцця пэўнага этнасу” [4, с. 11]. Пры ўсім тым не адмаўляецца аб’ектыўнасць адлюстравання свету чалавекам, якая абавязкова прысутнічае на канцэптуальным ярусе; менавіта яна забяспечвае агульнасць базавых граматычных катэгорый у розных мовах. Са сказанага вынікае, што, з’яўляючыся найбольш агульнай заканамернасцю розных моў, сістэмнасць на ўзроўні канцэптуалізацыі павінна складаць падмурак катэгарызацыі моўных з’яў, таму для паспяховага вырашэння праблемы таксаноміі мадальнасці карысным будзе высвятленне яе кагнітыўнай, у першую чаргу канцэптуальнай структуры.

Аналіз мэтазгодна весці ў рамках тэорыі магчымых сусветаў, якая дапамагае вылучыць базавы ўзровень катэгарызацыі мадальнасці. Менавіта гэты разгляд дае інфармацыю аб канцэптах і адзінках такога ўзроўню, дзе “звычайна злучаюцца перцэптуальныя і функцыянальныя характарыстыкі аб’ектаў, інакш кажучы, сам узровень мае не толькі лінгвістычную, але і кагнітыўную значнасць” [5, с. 15].

З дапамогай тэорыі магчымых сусветаў мадальнасць інтэрпрэтуецца як кагнітыўная прастора, структураваная ўзаемадзеяннем наступных канцэптуальных параметраў: 1) рэальнасць/патэнцыяльнасць, 2) дэскрыптыўнасць/крэатыўнасць, 3) імавернасць/валітыўнасць. Такая падача кагнітыўнай структуры мадальнасці па некаторых пазіцыях суадносіцца з вельмі слушнаю гіпотэзай А.У. Зеленшчыкова [3, с. 145–147].

1. Прыкмета *рэальнасць* – тое, што падаецца моўцам як рэальнае, што з яго пункту погляду існуе, існавала ці будзе існаваць у рэчаіснасці, гэта значыць, у сапраўдным свеце. Пад сапраўдным светам маецца на ўвазе не абсалютна аб’ектыўны рэальны свет – навакольнае асяроддзе, а адзін з магчымых сусветаў, які разглядаецца ў адносінах да сістэмы ведаў моўцы (суб’екта); гэта той

аб'ектыўны свет, які ён ведае: *Ва ўсёй постаці старога зубра было сапраўды нешта дзікае, лясное, першабытнае* (В. Вольскі). *Іншы раз перад вечарам мора зліваецца з небасхілам* (А. Кулакоўскі).

Патэнцыяльнасць датычыцца любога магчымага свету, які мае сувязі з сапраўдным светам. Мадальныя адзінкі – эксплікатары патэнцыяльнасці – афармляюць выказванні, у якіх сітуацыі падлягаюць зменам: *Ваду дапытнасці ні з вясла, Пыліся ў людскім абозе. І аддаляйся халодна ад зла, І шчыра Госпада бойся!* (Р. Барадулін). *Алегу карцела спытаць, што значыць пытальнік, – не адважыўся* (І. Шамякін). *Не варта абуджаць у сэрцы тое, што перагарэла, адышло і пакінула толькі пачуццё жалю аб незваротным* (І. Дуброўскі). *Вы, напэўна, ведаеце, што ўсе легенды можна падзяліць на дзве вялікія групы* (У. Караткевіч).

Прыкмету рэальнасці маюць мадальныя сродкі са значэннем простага і катэгарычнай верагоднасці, патэнцыяльнасць перадаюць адзінкі са значэннем волевыяўлення, (імператывы, аптатывы, паказчыкі неабходнасці), магчымасці, праблематычнай верагоднасці.

2. *Дэскрыптыўнасць* патрабуе аб'ектываванага спосабу ўспрымання рэчаіснасці і эксплікуецца прапазіцыямі, суадноснымі са сферай існавання моўцы. Дэскрыптыўныя прапазіцыі падаюць магчымыя сусветы як *кантынуум*.

Крэатыўнасць тлумачыцца тым, што моўца, які знаходзіцца ў сапраўдным свеце, стварае стан спраў, належны іншаму свету. Гэта значыць, што ў *крэатыўнай сістэме* “мноства магчымых сусветаў, адпаведнае мноству ментальных станаў моўцы, аказваецца дыскрэтным” [3, с. 146].

У мове *крэатыўнымі з'яўляюцца* мадальныя адзінкі са значэннем волевыяўлення – імператывы, аптатывы, аператары неабходнасці; параметрам *дэскрыптыўнасці* характарызуюцца паказчыкі імавернасці – праблематычнай, простага, катэгарычнай верагоднасці, магчымасці.

3. *Апазіцыя імавернасць/валітыўнасць* прадвызначае статус мадальных адзінак адносна пэўнай колькасці магчымых сусветаў. Так, імавернасць адносіць выказванне да аднаго з магчымых сусветаў, *валітыўнасць* паказвае прыналежнасць выказвання мноству магчымых сусветаў.

Прыкметай імавернасці характарызуюцца мадальныя адзінкі са значэннем праблематычнай, катэгарычнай, простага верагоднасці, магчымасці. Кампанент *валітыўнасці* маюць імператывы, аптатывы, аператары неабходнасці.

Любая мадальная адзінка маркіруецца гэтымі сістэмаўтваральнымі, канцэптуальнымі характарыстыкамі.

Аналіз кагнітыўных параметраў мадальнасці дазваляе ўбачыць тое, што прыкмет імператыўнасці, неабходнасці, аптатыўнасці, з аднаго боку, і праблематычнай верагоднасці, магчымасці, простага верагоднасці, катэгарычнай верагоднасці, з другога. Гэта дае падставы для падзелу ўсёй прасторы мадальнасці на два функцыянальна-семантычныя (камунікатыўна-кагнітыўныя) макрапалі – волевыяўлення і імавернасці.

Разгляд кагнітыўнай структуры мадальнасці пацвярджае гіпотэзу аб асноўным прызначэнні мадальнасці – пэўным чынам структураваць пазамоўную анталогію ў

прапазіцыю выказвання. Суб'ект можа выразіць стаўленне да выказвання ў адпаведнасці з паўнатой сваіх ведаў аб падзеях, адлюстраваных у гэтым выказванні. Ён можа таксама паведаміць пра свае намеры змяніць пэўны стан спраў. І ў тым, і ў другім выпадку характар выказвання каўзіруецца ментальным станам суб'екта, напрамак жа каўзацыі – мадальнай апрацоўкі інфармацыі – можа быць *двух тыпаў*:

- 1) пазамоўная анталогія → мысленне моўцы → выказванне;
- 2) мысленне моўцы → выказванне → пазамоўная анталогія.

У першым выпадку моўца, прымаючы інфармацыю звонку, ацэньвае яе адпаведна са сваімі ведамі і ўяўленнямі пра рэчаіснасць і рэалізуе гэтую ацэнку ў выказванні праз мадальныя сродкі імавернасці. Другі шлях рэалізацыі мадальнасці ажыццяўляецца адпаведна з намерам моўцы (як ён задумаў) пераўтварыць патэнцыяльны стан спраў у рэальны. У гэтым выпадку інфармацыя пра падзеі не задавальняе патрабаванні моўцы, і з дапамогай моўных сродкаў ён пабуджае слухача стаць выканаўцам дзеяння, якое б змяніла ход падзей у неабходным накірунку. Такі працэс рэалізуецца з дапамогай мадальных сродкаў волевыяўлення. Праз мадальнасць, такім чынам, у мове актыўна рэпрэзентуюцца дзве яе глабальныя функцыі – камунікатыўная і кагнітыўная, якія ствараюць аснову падзелу мадальнасці на дзве вялікія групы – мадальнасць імавернасці і мадальнасць волевыяўлення, з іх далейшым іерархічным падзелам.

Прапанаваная кагнітыўная структура ўвасабляецца ў розна-ўзроўневых мадальных адзінках, спецыфічных для кожнай мовы, што ў выніку прадвызначае адrozenне беларускай моўнай карціны свету ад іншых паводле мадальнасці.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. – М.: Прогресс, 1992. – 215 с.
2. Виноградов В.А. Всегда ли система системна? // Система и уровни языка. М., 1969. С.249–259.
3. Зеленщиков А.В. Когнитивная структура категории модальности // Когнитивная лингвистика: современное состояние и перспективы развития: Мат-лы первой междунар. shk.-семинара по когнитив. лингвистике, 26–30 мая 1998.: В 2 ч. Тамбов: Изд-во Тамб. ун-та, 1998. Ч. 1. С.145–147.
4. Кравченко А.В. Проблема языкового значения как проблема представления знаний // Когнитивные аспекты языкового значения: Межвузов. сб. науч. тр. Иркутск: ИГЛУ, 1997. С.3–15.
5. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. М.: МГУ им. М.В.Ломоносова, 1996. – 245 с.
6. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф. М.: Изд-во МГУ им. М.В. Ломоносова, 1982.– 480 с.
7. Михневич А.Е. Синтаксис. Стилистика. Учебный русско-белорусский словарь // Белорусский язык для говорящих по-русски / А.А. Кривицкий, А.Е. Михневич, А.И. Подлужный. Изд. 3-е. Мн.: Вышэйш. shk., 1990. С.220–330.
8. Шмелева Т.В. Вступление // Синтаксические структуры: системный анализ значимых единиц. Красноярск, 1984. С. 3–5.

І.І. Савіцкая

СЛАВЯНСКІЯ НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ МОВЫ:

ЛЕКСІКАГРАФІЧНЫ АСПЕКТ

Нацыянальную лексікаграфію можна лічыць адным са сродкаў зносін, назапашвання і выражэння вопыту членаў нацыі, які дазваляе надаць іх культуры і ўсяму жыццю спецыфічнае гучанне і самавыражэнне.

Адной з функцый нацыянальнай лексікаграфіі ў адзін з перыядаў развіцця любой лексікаграфічнай традыцыі – ранні слоўнікавы перыяд – з'яўляецца вывучэнне нацыянальнай літаратурнай мовы [ЛЭС 1990: 258]. Гэты этап звычайна азначаецца выданнем значнай паводле колькаснага адбору рэестравага матэрыялу і ролі ў станаўленні моўнай сістэмы лексікаграфічнай працы – слоўніка **нацыянальнай мовы**.

Асноўнымі лінгвістычнымі крытэрыямі **нацыянальнай літаратурнай мовы** можна лічыць: 1) наяўнасць *адзінай* літаратурнай мовы, агульнай для ўсёй нацыі; 2) адзіная літаратурная мова ўжываецца ва ўсіх *сферах* вусных і пісьмовых зносін людзей; 3) нормы нацыянальнай літаратурнай мовы, у тым ліку яе вуснай разнавіднасці, паступова разбураюць і *выцясняюць дыялектнае маўленне* на пэўных тэрыторыях; 4) нацыянальная мова фарміруецца на аснове *сінтэзу ўсіх жыццяздольных і гістарычна прадуктыўных элементаў маўленчай культуры*: жывога народнага маўлення, абласных дыялектаў, вуснай народна-паэтычнай творчасці, дзяржаўна-справавой мовы ў яе разнастайных варыяцыях, стыляў мастацкай літаратуры; 5) у нацыянальны перыяд развіцця мовы фарміруюцца адзіныя арфаэпічныя, лексічныя і граматычныя *нормы* літаратурнай мовы, абавязковыя для кожнага адукаванага чалавека; 6) на фарміраванне нацыянальнай літаратурнай мовы значны ўплыў аказвае *мастацкая літаратура*; 7) адзіная літаратурная мова мяркуе наяўнасць *складанай стылістычнай сістэмы* [Ковалевская 1978: 137-139].

Моўныя сістэмы славянскіх нацыянальных моў складваліся па-рознаму. Так, асновы сістэмы рускай нацыянальнай мовы складваюцца ў XVII стагоддзі, канчаткова зацвярджаюцца ў XVIII стагоддзі. Сучасная украінская і сучасная беларуская мова як вышэйшыя формы нацыянальных моў пачалі складвацца пазней (украінская мова – з канца XVIII стагоддзя, беларуская – у XIX стагоддзі) з прычыны пэўных сацыяльных і гістарычных фактараў. Гэтыя фактары абумовілі розныя храналагічныя межы і колькасныя паказчыкі рускага, беларускага і ўкраінскага нацыянальных слоўнікаў.

Параўнаем найбольш паказальныя ў гэтым аспекце славянскія нацыянальныя слоўнікі, якія кожны ў свой час выконвалі функцыю вывучэння нацыянальнай літаратурнай мовы.

У **рускай** лексікаграфічнай традыцыі нарматыўным слоўнікам, які адлюстравуе пошукі нацыянальнай нормы і апісаў у гістарычнай перспектыве лексічную сістэму рускай літаратурнай мовы XVIII стагоддзя, з'явіўся "Словарь Академии Российской" (1-6 тт., 1789-1794 гг., 43257 слоў). Гэта быў першы тлумачальны слоўнік рускай літаратурнай мовы, у якім была распрацавана сістэма тлумачэння значэнняў слоў, што потым стала асновай семантызацыі лексікаграфічнага значэння ўсіх наступных слоўнікаў. Упершыню ў гісторыі рускай

лексікаграфіі складальнікі апісалі прынцыпы стылістычнай характарыстыкі слоў рускай мовы. Звесткі для рээстра і тлумачэння слоў складальнікі знаходзілі ў друкаваных і рукапісных крыніцах: помніках старажытнай рускай літаратуры, летапісах, а таксама ў сучаснай навуковай літаратуры, у літаратурна-мастацкіх і навуковых часопісах. Ілюстрацыйныя цытаты былі ўзятыя таксама з твораў М.В. Ламаносава, Кацярыны II, Феафана Пракаповіча, А.П. Сумарокава, М.М. Хераскава і інш. Асноўны пласт "Словаря Академии Российской" склала нейтральная лексіка, якая ўжывалася ва ўсіх стылях рускай літаратурнай мовы другой паловы XVIII стагоддзя. Словы і фразеалагізмы, уласцівыя маўленню дэмакратычных пластоў грамадства, а таксама формы, якія паводле тагачаснай рускай стылістыкі ўваходзілі ў т.зв. "нізкія" творы ("нізкая камедыя", простанародныя песні, камічная опера), атрымалі памету "проста", "прастамоўе", "простанароднае". Выбарачна прадстаўлена і дыялектная лексіка. Сярод лексем, увайшоўшых у высокі стыль літаратурнай мовы, былі стараславянізмы, старажытнарусізмы, запазычаныя з грэчаскай і лацінскай моў. Складальнікі ўводзяць у Слоўнік і такую катэгорыю слоў, якую яны называюць "старадаўнімі". На іх думку, устарэлыя, мала або рэдка ўжывальныя словы, запазычаныя з розных гістарычных крыніц, спрыяюць разуменню гісторыі рускага народа, старога побыту і культуры, народнай псіхалогіі. У Слоўнік былі ўключаны ў значнай колькасці даўнія запазычаныя і тэрміны, што выражаюць неабходныя і асноўныя паняцці навукі. Такім чынам, "Словарь Академии Российской" увасобіў сабой "эпоху, для якой былі характэрны пошукі нацыянальнай моўнай нормы і імкненне да рэгламентацыі маўленчага ўжывання" [Вомперский 1984: 88]. Наяўнасць у ім арыентацыі на кадыфікацыю маўленчага ўжывання і моўнае адзінства нацыі дазваляюць азначыць "Словарь Академии Российской" як асноўную мяжу ў станаўленні рускай нацыянальнай мовы.

Для **беларускай** мовы лексікаграфічнай працай такога кшталту з'явіўся "Слоўнік беларускай мовы" І.І. Насовіча, запланаваны Імператарскай Акадэміяй навук у якасці другой часткі "Опыта словаря областных наречий", але выдадзены ў Санкт-Пецярбургу ў 1870 годзе як самастойная праца пад назвай "Словарь белорусского наречия". Гэта быў самы поўны на той час збор лексікі і фразеалогіі жывой беларускай мовы, які ахопліваў больш за 30 тысяч слоў беларускага маўлення сярэдзіны XIX стагоддзя. Матэрыялы да слоўніка І. Насовіч чэрпаў з гаворак Магілёўшчыны, Міншчыны, Віцебшчыны, Гродзеншчыны, некаторых павеатаў Прывісленскага краю – усяго моўнага ландшафту тагачаснай Беларусі. Шырока выкарыстоўвалася лексіка друкаваных крыніц – актаў, грамат, фальклорных зборнікаў, тагачаснай перыёдыкі. Значэнні слоў і словазлучэнняў раскрываюцца аўтарскімі тлумачэннямі і цытатамі з дыялектнай або агульналітаратурнай мовы, ілюстрацыямі ў выглядзе прыказак, прымавак, загадак, радкоў з народных песень. У слоўніку ёсць шэраг паказчыкаў і прыёмаў апісання лексікі, якія звычайна рэалізуюцца ў тлумачальных слоўніках: наяўнасць дэфініцый, тлумачэнне рээстравых беларускіх слоў пры дапамозе рускіх сінанімічных пао і радоў, стылістычныя памету пры асобных рээстравых словах

(ирон., ласк., стар., унич., филос., церк. ...). "Удалае сумяшчэнне ў слоўніку амаль усіх вядомых на той час прыёмаў і спосабаў апісання дыялектнай лексікі зрабіла даведнік шматпланавым і разнастайным паводле змешчанай у ім лексічнай інфармацыі, што максімальна пашырыла чытацкую аўдыторыю, дазволіла выкарыстоўваць яго для самых розных мэт (навуковага вывучэння мясцовых беларускіх слоў, перакладу розных беларускіх тэкстаў на рускую мову, тлумачэння асобных этнаграфічных з'яў і звычаяў і г.д.)" [БелЭн 1994: 524]. Гэта дае падставы сцвярджаць, што "Слоўнік беларускай мовы" І.І. Насовіча паклаў пачатак нармалізацыі (кдыфікацыі) слоўнікавага складу беларускай літаратурнай мовы і з'яўляецца першым беларускім нацыянальным слоўнікам.

Адным з найбольш аўтарытэтных **украінскіх** нацыянальных слоўнікаў можна лічыць "Словарь української мови" Б.Д. Грынчэнкі (1-4 тт., 1907-1909 гг., каля 70 тысяч слоў) [Курс... 1951: 117]. Гэты ўкраінска-рускі слоўнік ахоплівае лексіку ўкраінскай мовы перыяду канца XVIII стагоддзя (ад І. Катлярэўскага) да 1870 г., зрэдку трапляюцца лексемы з твораў украінскіх пісьменнікаў да 90-х гг. XIX стагоддзя. Для рээстравай часткі і ілюстрацыі яе ўжывання слоўнік выкарыстоўвае таксама зборнікі народнай творчасці М. Максімовіча, А. Мятлінскага і іншыя тагачасныя лексікаграфічныя здабыткі (напрыклад, "Опытъ русско-украинского словаря" М. Леўчанкі, 1874 г. і інш.). Да ўкраінскага рээстру падаюцца рускія словы-адпаведнікі (адно або некалькі) або апісальнае тлумачэнне па-руску. Пры ўкраінскіх рээстравых батанічных і заалагічных назвах указваюцца лацінскія адпаведнікі. Пры шматлікіх лексемах слоўнік падае прыклады ўжывання пэўнага слова ў літаратурнай мове або ў жывым народным маўленні. Акрамя таго, Б. Грынчэнка прытрымліваецца (праўда, не зусім паслядоўна) прынцыпу дакументацыі прадстаўленых слоў, г.зн. пры ілюстрацыях з літаратурных крыніц указвае аўтара, старонку з твора або мясцовасць, у якой слова было запісана з жывога маўлення. У той жа час слоўнік Б. Грынчэнкі не падае пры ўкраінскіх словах іх стылістычнай характарыстыкі. Да таго ж, амаль трэцюю частку пададзеных рээстравых лексем складаюць вузкамясцовыя дыялектызмы. Тым не менш, слоўнік Б. Грынчэнкі заклаў фундамент тэорыі ўкраінскай лексікаграфіі [Паламарчук 1977: 4] і з'явіўся значным крокам у яе развіцці.

Такім чынам, у пэўны гістарычны і этапны перыяды лексікаграфічныя крыніцы розных народаў асноўнымі сваімі рысамі адлюстроўваюць працэс станаўлення іх нацыянальных моў і адыгрываюць аднолькавую ролю ў фарміраванні іх моўных сістэм, таму, на наш погляд, можна казаць пра агульныя заканамернасці ў гістарычным развіцці нацыянальнай слоўнікавай практыкі. Пры гэтым нельга не заўважыць розніцу ў колькасных і якасных паказчыках нацыянальных славянскіх слоўнікаў (хаця і блізкароднасных славянскіх моў), а таксама ў тэрмінах іх складання і выдання: самы прадстаўнічы па рээстравай колькасці і па храналогіі, безумоўна, "Словарь Академии Российской" (6 тамоў, 43257 слоў, 1789-1794 гг.). На другім месцы – "Словарь української мови" Б.Д. Грынчэнкі (4 тамы, каля 70 тысяч слоў, 1907-1909 гг.). На жаль, "Словарь белорусского

наречия" І.І. Насовіча (каля 30 тысяч слоў, 1870 г.) хаця храналагічна быў выдадзены і раней за ўкраінскі, аднак ахоплівае толькі тагачасную беларускую дыялектную лексіку, між тым як у рэестр слоўніка Б. Грынчэнкі складаюць словы ўсходне- і заходнеўкраінскай пісьмовай традыцыі пачынаючы з канца XVIII стагоддзя. Пэўная запаволенасць развіцця беларускай літаратурнай мовы і беларускай нацыянальнай лексікаграфіі захавалася і ў далейшым развіцці беларускай моўнай сістэмы.

Літаратура

БелЭН 1994: Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994. – 655 с.

Вомперский 1984: Вомперский В.П. Из истории Российской академии (1783-1841) // Русский язык в школе. – 1984. – № 6. – С. 86-91.

Ковалевская 1978: Ковалевская Е.Г. История русского литературного языка. – М., 1978. – 384 с.

Курс... 1951: Курс сучасной української літературної мови. Т. 1. – Київ, 1951. – 520 с.

ЛЭС 1990: Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – 685 с.

Паламарчук 1977: Паламарчук Л.С. Питання теорії і практики сучасної української лексикографії // Мовознавство. – 1977. – № 4. – С. 3-12.

І.І. Савіцкая

ЗМЕНИ СЛОЎНІКАВАГА СКЛАДУ І ГРАМАТЫЧНАГА ЛАДУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ: ДА ПАСТАНОЎКІ ПРАБЛЕМЫ

Беларускай літаратурнай мове на сучасным этапе ўласціва высокая ступень варыянтнасці ў галіне лексікі і словаўтварэння. Надзвычай пашыранае ўжыванне слоў, запазычаных з украінскай і польскай моў або ўзятых з лексікаграфічных крыніц 20-х гадоў XX стагоддзя і адноўленых ва ўжыванні, стварае неабходнасць даследавання крыніц і шляхоў уваходжання гэтых лексем у сучасную беларускую мову, аналізу напрамкаў развіцця беларускай моўнай сістэмы.

Патрэба ў структурна-дынамічных даследаваннях тлумачыцца пастаянным камунікатыўным рухам мовы, які і прыводзіць да змен у яе лексічным складзе. Семантыка і прагматыка лексем, якія у цяперашнім часе функцыянуюць у беларускай мове побач з кадыфікаванымі словамі, адпавядае канкрэтным унутрымоўным заканамернасцям узнікнення і функцыянавання моўных адзінак з улікам ужо вядомых словаўтваральных і семантычных мадэлей беларускай мовы. Гэтыя заканамернасці, аднак, падпарадкоўваюцца экстралінгвістычным фактарам, якія станоўча або негатыўна ўплываюць на ход аб'ектыўных моўных працэсаў. Семантычную дынаміку лексікі трэба звязваць з такімі фактамі, як з'яўленне навацый на розных часавых зрэзах, суіснаванне архаізмаў і неалагізмаў, вар'іраванне норм і да т.п. Паняцце дынамічнай сістэмы пры гэтым мяркуе сумяшчэнне сінхранічных і дыяхранічных характарыстык, г.зн. сумяшчэнне аналізу яе кампанентаў на канкрэтных часавых зрэзах з супастаўляльным апісаннем вынікаў такога аналізу па некалькіх сінхронных зрэзах, з пункту гледжання іх паходжання і засваення. Для апісання дынамічных працэсаў фарміравання значэння слова неабходна даследаваць праявы мнагазначнасці,

варыятыўнасці значэння ў залежнасці ад кантэкстных умоў і пазатэкставай інфармацыі, узнікнення новых значэнняў і змене старых і інш.

Адносна такой з’явы, як пераасэнсавання наяўных у мове лексічных адзінак для абазначэння новых паняццяў і рэалій (семантычных дэрыватаў), трэба адзначыць, што другасныя, вытворныя значэнні слова развіваюцца таксама пад уплывам як знешніх (экстралінгвістычных, сацыяльных), так і ўнутраных (моўных) фактараў. Экстралінгвістычныя фактары, напрыклад, з’яўленне ў мове ў сувязі з развіццём навукі, тэхнікі, культуры і г.д. новых паняццяў, рэалій або актуалізацыя якіхсьці грамадскіх з’яў і інш., – гэта знешнія стымулы, якія прыводзяць у дзеянне ўнутраныя фактары, якія закладзены ў моўнай сістэме і праяўляюцца ў выглядзе заканамернасцей і правіл яе развіцця.

Ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве фарміраванне дынамічнага ўяўлення сістэмы мовы даследавана даволі грунтоўна ў працах А.М. Карпенкі, А.А. Тарасенкі, Л.В. Кудраўцавай, А.С. Кубраковай і іншымі лінгвістамі. У беларускім мовазнаўстве распрацоўка праблем сінхранічнай і дыяхранічнай лексікалогіі адбывалася, пачынаючы з прац навукоўцаў 20-х гадоў ХХ ст. – М. Байкова, С. Некрашэвіча, і працягвалася ў працах А.Я. Баханькова, І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч, Л.М. Шакуна, Н.Б. Мячкоўскай, В. Уласевіч і інш., у якіх раскрываўся змест паняццяў сінхранія і дыяхранія ў лексікалогіі, шляхі ўзнікнення і існавання ў моўнай сістэме новых лексем. Аднак у беларускім мовазнаўстве бракуе сістэматычных даследаванняў, прысвечаных дынаміцы значэнняў слоў ў пэўны часавы перыяд. Таму задача тэарэтычнага і практычнага аналізу дынамікі слоўнікавага складу беларускай мовы ўяўляецца вельмі актуальнай. Апісанне фрагмента дынамічнай лексічнай мадэлі на матэрыяле лексічных навацый пэўнага часовага зрэзу – а іменна перыяду 90-х гадоў ХХ стагоддзя – пачатку ХХІ стагоддзя – можа быць праведзена з прыцягненнем узораў жывой моўнай практыкі. Літаратурнымі ж крыніцамі фактычнага матэрыялу могуць служыць моўныя неалагізмы і лексічныя варыянты перыяду 90-х гадоў ХХ стагоддзя – пачатку ХХІ стагоддзя, змешчаныя ў перыядычным друку і на беларускіх сайтах у Інтэрнэце, а таксама беларускія лексікаграфічныя даведнікі 20-х гадоў ХХ стагоддзя і лексікаграфічныя крыніцы славянскіх моў.

А.Л. Садоўская, Н.С. Сянько

**ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА
БЕЛАРУСКІХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ
ТЭМАТЫЧНАГА КОЛА ‘РАЗУМОВАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ ЧАЛАВЕКА’**

У фразеалагічным фондзе беларускай мовы шырока прадстаўлены ўстойлівыя моўныя адзінкі тэматычнага кола ‘разумовая дзейнасць чалавека, яго інтэлектуальныя здольнасці, дзеянні і стан’. Пераважную большасць з усіх фразем абазначанай тэматычнай групы складаюць устойлівыя выразы, якія асэнсоўваюць і перадаюць загану чалавека, звязаныя з адсутнасцю або недастатковым праяўленнем розуму, гэта значыць з агульным значэннем ‘неразумны, пра-

стакаваты, дурны, легдадумны, няўмелы чалавек?. Тыпалогія і метафарычныя мадэлі ўтварэння такіх фразеалагічных адзінак таксама дастаткова разнастайныя. Аднак, згодна з лексічнай і вобразнай напоўненасцю або метафарычнымі мадэлямі, пакладзенымі ў аснову такіх адзінак, іх можна падзяліць на шэраг груп.

1. Найбольш шырока прадстаўлена група фразеалагізмаў, у якіх падаецца ўказанне на жывёл і птушак, пераважна з адмоўнай характарыстыкай. Напрыклад: *дурная авечка, асёл маляваны, варона загуменная, сучка запісная, курыная (варонья, авечая) галава, конь божы (Ісусаў), цялё нялізанае, цялячы розум, розум свінні з'елі, разбіраецца як свіння ў апельсінах, знацца як свіння на салатзінах (на перцы, на пастах, на бязмене), (разумець) як баран ў (на) Бібліі, разумее як вол на Бібліі; дурны як цецярук (сініца, варона), разумны як папова свіння; у яго (у цябе, у іх) вераб'і ў шапцы; Рост чалавечы, а розум авечы.*

2. Указанне на расліны або іх часткі, зноў жа пераважна з адмоўнай канатацыяй. Напрыклад: *пусты колас, доўбня рабінавая, слуп асінавы, даўбежка асінавая, галава садовая (яловая, дубовая, малінавая, капусцяная), куст альховы, пень асінавы, пень пнём, палена дурное, галава што качан капусты, гарбуз, а не галава, дурнап'яну (дурицу, чэмеру) наесціся, блёкату (воўчага маку) аб'есціся (наесціся), з дуба зваліўся.*

3. Указанне на недахоп у якой-небудзь частцы чалавечага цела або наяўнасць у ёй заганы: *мазгі малыя, мазгі без чэрапа, мазгі набакір, мазгаўня дурная; пустая галава, дурная галава, дзіравая галава, галава і два вухі, думае халоднай галавой, яго галава добра свеціць толькі лысінай, без клёпкі ў галаве, не тое што клёпкі, але і абруча няма, без цара ў галаве, нос не дарос, медны лоб, у галаве не капуе. Цікава, што ў прыказкава-прымаўкавым матэрыяле наадварот указваецца на неадпаведнасць фізічных уласцівасцей чалавека і яго інтэлектуальных магчымасцей. У аснове пераважнай большасці такіх выказаў – апазіцыі 'галава – розум', 'лоб – розум': *Галава з лубку, а розуму з бубку; Галава бы кацёл, а розуму няма; Вялікая галава, ды малы розум; Галава пасівела, а розуму не набрала; Лоб што лапата, ды розуму небагата; Галава вялікая, ды пустая; Лоб вялік, ды мазгоў мала.**

4. Наяўнасць чаго-небудзь незвычайнага ў галаве: *сечка ў галаве, вецер (гуляе) у галаве, каша ў галаве, саломы ў галаве, апілки ў галаве, мякіна ў галаве, кішкі ў галаве, прусакі ў галаве, матылі ў галаву ўбіліся, амецыямі (сечкай) галава напхана, вераб'і ў галаве нясуцца.*

5. Указанне на няздатнасць чалавека да якой-небудзь дзейнасці: *зорак з неба не хапае, пораху не выдумае, ні ў кола ні ў мяла; Дурань і молячыся лоб паб'е; Дурань і мяла зломіць; Скажы дурному паклоны біць, то ён і лоб паб'е; Дай дурню брытву, то ён зарэжацца; Не хадзі шалудзька Богу маліцца, а як пайшоў, дык і лоб разбіў; Дурань і молячыся лоб паб'е.*

6. Указанне на якую-небудзь хатнюю рэч або іншы бытавы прадмет, надзелены адмоўнымі якасцямі: *мех з саломай, дурны як бот (як бот з левай нагі, як стаптаны бот), дурны як лыкавы лапаць, дурны як кавальскія гарны, дурны як даўбежка (як доўбня, як пута, як халява, як хамут, як бязмен), доўбня (даўбежка) дурная, тупы як абух, абух абухом, малатарня пустая, не ўсе дошчачкі ў парадку,*

трэцяй бэлькі не стае, крывое кола, крыша паехала, ні да печы, ні да рэчы; У яго не ўсе дома і дзверы на крук; Розум не сякера, не пазычыш; Галава без розуму, што фанар без свечкі; Галава што барабан і такая ж пустая.

7. Указанне на невыкарыстанне прадметам сваіх асноўных функцый: *кацялок не варыць (слаба варыць), лыка не вяжа.*

8. Указанне на прадукты харчавання або працэс прыгатавання ежы: *як сала без хлеба, алею ў галаве мала, ні лой ні масла, ні пражаны ні смажаны, ні печаны ні вараны, ні з мяса ні з пер'я; Ні лой ні мяса, горай дурня Апанаса.*

9. Указанне на прыналежнасць прадмета або асобы да якога-небудзь аб'екта або суб'екта: *малева торба, мамчын сыноч, бабін (мамін) дурань, чортаў сын, чортава насенне* (у апошніх фраземах можна дадаткова адзначыць факт указання на міфічныя істоты).

10. Указанне на ўздзеянне каго-небудзь або чаго-небудзь на чалавека: *дурны поп хрысціў, хлопнуты пыльным мехам, нібы пыльным мяшком удараны, у цемя біты.*

11. Указанне на незвычайнае паходжанне чалавека: *Яго, відаць, нарадзіла не маці, а цётка; Дурань не родзіца, а сам знаходзіца; Дурняў не сеюць і не жнуць, яны самі растуць.*

12. Прамое ўказанне на адсутнасць розуму, дурноту чалавека: *чысты дурань, дурань набіты, дурань малёваны, непадсяваны дурань, боўдзіла дурное, дурань дурнем, глумак глумаком, тупы як боўтка.*

13. Указанне на анаматапею: *ні бэ, ні мя (ні кукарэку); ні бэ, ні мя, ні божае імя; ні а ні бэ; ні бэ, ні а; ні бельмеса; ні тое ні сёе; цяп ды ляп; ні тпру ні ну; ні цэ ні бэ.*

14. Указанне на сілы прыроды і нябесныя свяцілы: *як з неба зваліўся, быццам з неба спаў, узвей-вецер.*

15. Указанне на аб'ект, які абазначаецца якім-небудзь тэрмінам: *абсалютны нуль, нуль без палачкі, тарычэлева пустата.*

Значна меншай колькасцю і разнастайнасцю тыпалогіі ўтварэння прадстаўлена група беларускіх фразеалагізмаў станоўчага полюсу, гэта значыць з агульным значэннем 'разумны, здольны да самастойнага мыслення, спрактыкаваны, вопытны чалавек', прычым вобразныя асновы такіх выразаў амаль не адрозніваюцца ад ужо вылучаных папярэдне. Гэта:

1. Указанне на вартасць або выключнае функцыянаванне якой-небудзь часткі чалавечага цела: *моцная галава, светлая галава, мазгі густыя, галава варыць, чэ-рап густа варыць, сем пядзяў лоб, з двума віхрамі; не галава, а дом саветаў.*

2. Прамое ўказанне на наяўнасць у чалавека інтэлекту, вялікага розуму: *розуму багата, розуму хоць адбаўляй, не ўсе ўкупімся (змесцімся) у той розум; свой розум мець, сваім розумам (одумам) жыць.* У апошніх прыведзеных выразах акцэнтаецца ўвага на наяўнасці ў чалавека здольнасці да самастойнага мыслення і прыняцця рашэнняў (параўн.: *жыць сваёй галавой, свая галава на плячах*).

3. Указанне на наяўнасць або наадварот адсутнасць чаго-небудзь незвычайнага ў галаве: *з царом у галаве, у яго галаве не бульба для свіней варыцца.*

4. Указанне на які-небудзь бытавы прадмет і выкарыстанне ім свайго функцыянальнага прызначэння: *кацялок варыць*.

5. Указанне на адсутнасць якога-небудзь знешняга ўздзеяння на чалавека: *уцемя не біты*.

6. Група фразеалагізмаў, у якіх падаецца ўказанне на жывёл і птушак, прэзентуе найперш сему *‘воньны, спрактыкаваны’* чалавек, веды, уменне, розум, дасведчанасць і мудрасць якога набыты ў выніку багатага жыццёвага вопыту і выпрабаванняў: *стары верабей, стрэляны верабей, стрэляная птушка, біты воўк, стары кот, дабёр бабёр, чорта з’есці, сабаку з’есці; хто бяду перабудзе – за сабаку будзе*. Варта асобна адзначыць, што ў фразеалагічным фондзе беларускай мовы маюцца з тоесным значэннем выразы з іншымі вобразнымі асновамі. Напрыклад: *ведае, дзе чорт начаваў; ведае, дзе кароль абедае; не з аднае ступні ваду піў; не з аднае дзяжы хлеб еў; не з аднае табакеркі табаку нюхаў; не першы дзень замужам; быў і на кані і пад канём; быў у кузні і ў млыне; быў і ў коле, і ў мяле; быў на возе і пад возам; быў на лаве і пад лаваю*.

Цэлы шэраг беларускіх фразеалагічных адзінак тэматычнага кола *‘разумовая дзейнасць чалавека’* прысвечаны асэнсаванню і намінацыі самога працэсу мыслення. Пераважна гэта дзеяслоўныя фраземы з агульным значэннем *‘думаць, падумаць’*, вобразнай асновай якіх стала ўказанне на ажыццяўленне пэўных дзеянняў мозгам або галавой як органамі мыслення. Напрыклад: *раскінуць мазгамі, варушыць (паварушыць) галавой, раскінуць розумам* і інш.

Такім чынам, фразеалагізмы тэматычнага кола *‘разумовая дзейнасць чалавека’* шырока прадстаўлены ў беларускай мове. Яны разнастайныя паводле сваіх вобразных асноваў і мадэляў утварэння. Пераважную большасць з іх складаюць выразы, аб’яднаныя значэннем *‘неразумны, прастакаваты, дурны, легкадумны, няўмелы чалавек’* з пэяратыўнай канатацыяй. З пералічаных пятнаццаці метафараўных, або семантычных мадэляў колькасна вызначаюцца: 1-я – указанне на жывёл і птушак (згодна з сабранай аўтарамі артыкула картатэкай – 25 адзінак); 6-я – указанне на якую-небудзь хатнюю рэч або іншы бытавы прадмет, надзелены адмоўнымі якасцямі (25 адзінак); 2-я – адметная рыса расліны (22 адзінкі); 3-я – указанне на недахоп у якой-небудзь частцы чалавечага цела або наяўнасць у ёй заганы (16 адзінак).

Найбольшай колькасцю тут вызначаецца першая мікрасістэма, у склад фразеалагічных адзінак якой у якасці апорнага кампанента ўваходзяць лексемы *авечка, асёл, баран, конь, вол, цяля, свіння, сучка, варона, курыца, сініца, цецярук, верабей*, і шостая мікрасістэма фразеалагізмаў, апорнымі кампанентамі якой сталі назоўнікі *бот, лапаць, халява, хамут, бязмен, пута, доўбня, мех, абух, гарны, малатарня, кола, дошчачкі, печ, крыша, дом, дзверы, бэлька, сякера, фанар, барабан*. Аналіз такіх фразеалагізмаў наглядна дэманструе, што вобразы жывёл і птушак, а таксама назвы хатніх рэчаў і сельскагаспадарчых прылад лёгка і ўдала выкарыстоўваюцца чалавекам для перадачы, рэпрэзентацыі “нефізіялагічнага”, нематэрыяльнага, у прыватнасці інтэлектуальных магчымасцей і здольнасцей чалавека. Такую тэндэнцыю варта лічыць цалкам заканамернай, паколькі ў ёй

праяўляецца спецыфіка чалавечага мыслення спасцігаць нябачны свет абстрактнай, неадчувальнай ўласцівасці і якасці праз прызму адчувальных, канкрэтных прадметаў і з’яў. Прычыны высокай фразеалагічнай прадуктыўнасці менавіта пералічаных лексем варта шукаць у іх выразнасці і экспрэсіўнасці семантыкі. У трэцяй мікрасістэме фразеалагізмаў, якая мае ўказанне на часткі цела чалавека, найбольшую прадуктыўнасць атрымаў кампанент *галава*, у зыходным значэнні якога актуалізуецца не столькі ‘верхняя частка цела чалавека’, колькі ‘мозг як орган мыслення’.

Колькасная перавага і большая вобразная разнастайнасць выразаў менавіта “адмоўнага” семантычнага полюсу дазваляе заключыць, што ўсё адмоўнае, “анамальнае” з’яўляецца вялікім “раздражняльнікам” для чалавечага мыслення, які стымулюе яго пошук адэкватнага спосабу іх перадачы з дапамогай пэўных моўных сродкаў. Як правіла, не даводзіцца да ведама усё тое, што адпавядае норме. Паведамляюць аб зменах і дэвіцыях у звычайным парадку рэчаў.

З пералічаных шасці метафарычных мадэляў фразеалагізмаў станючага каштоўнаснага полюсу колькасна вызначаецца 1-я мікрасістэма (указанне на вартасць або выключнае функцыянаванне якой-небудзь часткі чалавечага цела), апорнымі кампанентамі якой сталі словы *галава, мазгі, чэрап, лоб, віхры*.

Варта адзначыць, што практычна ўсе ўстойлівыя моўныя адзінкі абранага для аналізу тэматычнага кола фразеалагізмаў валодаюць моцнай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбаванасцю, у іх яскрава праяўлены ацэначны кампанент. Цікавая асаблівасць даследуемых адзінак – наяўнасць у іх пэўнага «гульнёванага элемента», які мудрагеліста спалучае «праўду» і «няпраўду» пры адлюстраванні аб’ектыўнай рэчаіснасці. Так, напрыклад, у названых адзінках жывёлы і расліны або часткі цела чалавека надзяляюцца такімі якасцямі і ўласцівасцямі, якія не могуць ім належаць у адпаведнасці з уладкаваннем аб’ектыўнага свету – *сучка запісная, асёл маляваны, разумець як баран (вол) па Бібліі; мазгі без чэрапа, медны лоб, дзіравая галава і г.д.*

Парадокс заключаецца ў тым, што ў адпаведнасці з логікай аб’ектыўнай рэчаіснасці *пень, палена, лапаць, бот, халява, бязмен* і г.д. не могуць быць ні дурнымі, ні разумнымі. Тым больш ў галаве не могуць знаходзіцца *каша, апілки, мякіна, кішкі, прусакі, матылі, вераб’і* і г.д. Дарэчы будзе згадаць, што аналізуючы асаблівасці фальклорнай і бытавой штодзённай свядомасці, філосаф В.М. Найдыш назваў яе мудрагелістую мазаіку духоўным кентаўрам рацыянальнага і ірацыянальнага авалодання светам.

Спіс выкарыстаных слоўнікаў і крыніц

1. Аксамітаў А. Прыказкі і прымаўкі: Тлумачальны слоўнік бел. прыказак і прымавак з архіваў, кафедра збораў, рэдкіх выданняў XIX і XX ст.ст. – Мінск, 2000.
2. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы // Склаў Ф. Янкоўскі. – Мінск, 1992.
3. Гілевіч Н.І. Дыялектны слоўнік: Лексіка. Фразеалагізмы. Прыказкі, прымаўкі, прыгаворкі. Параўнанні. – Мінск, 2005.
4. Лепешаў І.Я. З народнай фразеалогіі: Дыферэнц. слоўнік. – Мінск, 1991.
5. Лепешаў І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў: У 2 ч. – Мінск, 1981, 1993.
6. Лепешаў І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: У 2 т. – Мінск, 1993. Т. 1 – 2.

7. Ліцвінка В.Д., Царанкоў Л.А. Слова міма не ляціць: Беларус. нар. прыказкі і прымаўкі. – Мінск, 1985.
8. Санько З.Ф. Малы руска-бел. слоўнік прыказак, прымавак і фразем. – Мінск, 1991.
9. Янголь А.У. Мудрыя дарадцы. – Мінск, 1983.

В.И. Сенкевич

АНТИКОММУНИКАТИВНОСТЬ КАК ОБЪЕКТ ИНКОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

1. Надпись под крышечкой бутылочки из-под сока: *«Zakrećasz a potem odkrećasz!»*. Древняя японская мудрость: *«Когда бушует ветер и колосится рисовое поле, спелые рисинки наклоняются как можно ниже, а пустые поднимают свои головки очень высоко. И ветер их сносит...»* Ситуация на таможне: – *Куда вы едете, Василий Иванович? – За границу...* Все приведенные употребления речи объединяются одним моментом – они не содержат сообщения и, следовательно, не обладают свойством коммуникативности.

Некоммуникативной является ситуация встречи и классический вопрос *«Как дела?»* Как известно, этот вопрос (точнее – запрос) не предусматривает сообщения. Наоборот, вопрос *«Что нового?»* такое сообщение предполагает. Однако первый вопрос открывает возможность для языковой и г р ы, порождая бесконечные версии на тему, посвященную состоянию дел: рус. – *Как дела? – Ещё не родила;* – *Как в Польше <...>; – Лучше всех, но никто не завидует;* бел. – *Як справы? – Як справа, так и злева; – Раз бокам, раз скокам* и т.п. Такая свобода «версификации» отсутствует, когда говорящий хочет узнать *«Что нового?»* Новое внешне регламентировано и предполагает кодифицированную языковую форму – сообщение.

Коммуникация будет неэффективной и бесполезной, если адресат не узнает ничего нового. В этом случае говорящий непременно столкнется с барьером типа *«Я это уже знаю»*. Такой коммуникативной защиты не возникает в ситуации *«Мне это известно»*; ср.: *«– Мне это известно, но я желаю услышать твою версию происходящего»*; или же: *«Я желаю ещё раз услышать это от тебя»*. В опытном *«ещё раз»* нет и не может быть скучного повторения.

Некоммуникативной будет формула признания в любви (О любви в словах не говорят... С. Есенин). Именно (в смысле «чье») выражение *«Я тебя люблю»* не содержит сообщения, следовательно, оно не является языковой формой – предложением. Вряд ли тот, кому оно адресовано, отреагирует коммуникативным образом: *«Я это уже знаю», «Ты об этом мне говорил вчера»*. Наоборот, каждый желает ещё и ещё раз услышать и испытать действенность этого речевого перформатива. На всех языках мира звучит интернациональная эвристическая ф о р м у л а признания, в которой не сообщается ничего нового, но о т к р ы в а е т с я слушателю информационный ресурс того, кто формулирует своё открытие. В открытии (закона, сердца, тайны и т.п.) нет ничего нового – есть только ранее неизвестное. Следовательно, такая формула должна осмысливаться в категориях информатики

(известное и неизвестное), а не осознаваться в системе семиотических концептов (новое и старое).

И опять же можно говорить только о различных комбинаторных «моих»-в е р с и я х отмеченной формулы, ср.: – *Я тебя люблю!* – *Я люблю тебя!* – *Люблю я тебя!* – *Люблю тебя я!* – *Тебя я люблю!* – восклицал мужчина. – «Он любит меня!» – мелькнула в голове женщины смутная догадка (Пикник, № 7 (152) 2003). Наоборот, сообщения «*Маша любит Сашу, а Саша любит Дашу*» представляют нам различные в а р и а н т ы опредмеченного и отчужденного словом чувства: *Любовь Маши, любовь Саши*. Эти вербальные варианты могут обсуждаться, относительно них может быть высказано м н е н и е. Признание же суть действительное событие, последствия которого говорящий может испытать на себе; описанное признание трактуется как ф а к т.

Противоположность между коммуникативным *новым* и информативным *ещё не известным* является фундаментальной и касается проблемы «слова и дела». Признание, принадлежит о п ы т у, т.е. прагматике (делу). В опыте нет и не может быть ошибок – есть только заблуждения. Непропозициональному делу известно «снова», а не *опять*, «освежить», а не *повторить*, «допустить», а не *предположить* и т.п. Позитивный опыт бунтует против не приносящего плоды слова («*Дело говори, а не разговоры разговаривай*»).

Опыту могут быть известны только намерения, однако он не знает интенциональности – целевой направленности сознания на предмет. Как только объектное «нечто» становится предметом видения и сообщения, оно теряет свой прагматический статус и становится де-нотатом. Его нельзя заметить («за-нотовать»), можно только увидеть. Видимость как следствие семантико-прагматической транспозиции («коренного оборота дела») не может не быть замечена прагматически ориентированным носителем языка, и тогда с досадой выставляется неутешительный антикоммуникативный диагноз: «*Не дело это!*» Ситуация «*Без слов*», ориентированная только на момент считывания информации с её носителя, является ситуацией прагматической и информационно насыщенной. *Свидетельствовать* – одно, *говорить* – другое. Дела не требуют знания, а допускают только компетенцию и освидетельствование.

2. Информативная прагматика и коммуникативная семантика – разнонаправленные параллельные сферы. Такой параллелизм наблюдается в типичной ситуации «*Смотрю я в окно и вижу*». Именно исходя из данной ситуации, можно объяснить наше видение мира и наше «воззрение» на мир. *Смотреть* – одно, *видеть* – другое. «*Смотрю я...*» описывается через позитивное «как». Эта ситуация может быть задокументирована мною как факт (27.04.2006 г. с 12.00 до 13.00 я смотрел из окна гостиницы...). Наоборот, «*...и вижу*» нельзя назвать прагматической ситуацией. В видении моим глазам п р е д с т а в л я е т с я «что» (*Что я вижу*). Мир кажется мне – кажет себя, даёт себя видеть. Замечательно в этом отношении формально-смысловое устройство самого слова *представление*, с которого, собственно, и начинается коммуникация. Действительно, что такое *представл-ение* как не ‘п р е д в з я т а я п с и х о л о г и ч е с к а я у с т а н о в к а’.

Семантико-прагматический параллелизм встречаем в народной песне. Здесь замечается и виртуальное «как» и коммуникативное «что»: «смотрю и замечаю, “как”, «вижу и сообщаю “что”, напр.: *Ой, гляну я чрыз акно: Сонца місяц, висока; Ох, звіўся палын із травою* (примета), *Ажаниўся стары з маладою* (сообщение). *Лістом, лістом дарожанька запала* (примета), *А сястрыца да брацейка паслала* (сообщение). Примета асемантична: она не содержит ничего нового, только вводит в ситуации прежде не отмеченное: «*Ох, звіўся палын із травою*» – это **факт**, который я взял себе на заметку, «*Сястрыца да брацейка паслала*», «*Ажаниўся стары з маладою*» – это уже не сведения, а знания, которые могут стать предметом разговора и относительно которых может быть высказано мнение. Ср.: «*На вуліцы дзевачкі скачуць, А ў мяне (вы знаете) дзяціна плачыць*». Синкретическая народная песня представляет и отражённое вещное «что» («*что вижу, то и пою*») и понятийно-инструментальное «как».

Прагматика чуждается *мнения*, но не может обойтись без той или иной *точки зрения*. «Иная» *точка зрения* обычно является только одной из версий на пути постижения истинного состояния дел. В языке отражаются не только ошибочные мнения пользователей языка, но и проявляются наивные заблуждения его носителей. Язык полон мифов. Народное миропонимание расходится с мировоззрением научным. Известен факт, что в народном описании космических явлений язык остается на геоцентрической точке зрения, не ведая об открытии Н. Коперника: «*Солнце всходит и заходит, а в тюрьме моей темно...*» (Из песни). В польском языке млекопитающее *kit* причислено к категории рыб. Понятие ‘рыба’ присутствует даже в названии – *wieloryb* (но ср.: Это *kit*, а *kit* – не рыба. *Неуклюжий, словно глыба...*).

Категоризация как понятийное моделирование мира неотделима от его семантической концептуализации. Абстрактное знание составляет антиномию практической компетенции. Коммуникативный дискурс стремится во что бы то ни стало избежать *глоссематики* – «заметок на полях». Экстенциональная маргинальная экзотика не приветствуется общественным мнением, потому что рефлексия (отражение) изначально направлена против того, что отражается. «Предмет знаний с самого начала отрешён от непосредственного бытия и сохраняет свою внесущность относительно мышления уже как обобщённый. Этот обобщённый предмет составляет непосредственность *второго порядка*; человек понимает чуждость его... <...> Когда явилась потребность *узнать* предмет, то, очевидно, что разумение уже считало его чуждым себе...» [1, с. 143] Показательно, что слово *замечание* имеет в интенциональной речи отрицательную оценочность (напр., *сделать замечание*). В экстенциональном же контексте звучит его позитивная коннотация (*Замечательный человек!*).

Языковая рефлексия (отражение) с её ассоциативно-зеркальным механизмом чужда прагматике. Опыт не рефлексивен, а реактивен. Непрерывная реактивация (воскрешение) ориентирована не на сознание, а на память. Заблуждением следует признать мысль, что память локализуется в голове. Памятью обладает всё, что может ощущать (*Помнят твои руки, помнят твои губы...*). Ощущение по своей

сущности не является рефлексивным. Оно реактивно. Опыт равнодушен к физическим и метафизическим отношениям, однако он испытывает интерес к *сокрытым* химическим и духовным связям мира.

Когнитивной лингвистике противостоит *лингвистика инкогнитивная*: понимать – одно, знать – другое. Понимание – мастерство, знание – искусство. Такая лингвистика не имеет отношения к языковой картине мира и по своей сути является лингвистикой юридической: рассматривает язык в категориях закона и меры. Рефлексивное слово для неё – «не дело», т.е. не имеет «судебной (научной) перспективы». Объект её рассмотрения – не установленные принципы и правила, а открытые закономерности.

Taki jest świat: każdy uważa, że jest lepszy od sąsiada. Приведенная конструкция не пропозициональна. Это не предложение, а афористическое высказывание. В ней ничего не утверждается и не отрицается. Однако в ней сделана попытка открыть и сформулировать объективную закономерность «несовершенного» мира. Такая закономерность не будет новой, а только ранее не замеченной или уже забытой.

3. Дело «прежде всего», а слово – «сначала». Переход от слова к делу и наоборот иллюстрируют процессы этимологизации-деэтимологизации. Что такое деэтимологизация как не «отречение слова от своих корней». Попробуем проиллюстрировать этот момент на конкретной ситуации изменения ориентации единицей языка.

Так, номинация *школа* исходно имеет понятийную исключительно прагматическую ориентацию, выступает как категоризирующее разные опыты название: *ремесленная школа, школа прапорщиков, школа верховой езды* и т.д. В таком употреблении *школа* понимается как *школа мастерства*: ‘обретение опыта, выучка’ (МАС). Такая *школа* не предусматривает какой-л. ассимилятивной (ассоциативной) деятельности: здесь не усваивают знания, а овладевают практическими навыками.

Номинативно-символическая сущность *школы* проявляется также в её метонимических (смежно-аперцептивных) связях. Школа – это и здание, в котором происходит обучение (*Школа была за углом*), и школьный коллектив (*Школа вышла на субботник*), и система приёмов обучения (*учиться играть на баяне по школе Жиновича*), и литературное течение (*школа критического реализма*), и последователи-единомышленники (*И.П.Павлов и его школа*). Школой мы называем место, где можно наблюдать момент роста и развития (напр., питомник). Несомненно, что такая структура не имеет институционального (лац. *institutum* – ‘установление’) начала. Школа – не «установа» (заведение). Она не устанавливается (не «заводится»), а открывается де-факто и признаётся де-юре. Сущность школы исключительно экстенциональная (эволюционная).

Между тем, нетрудно заметить, что номинация *школа* применяется «не по значению». Она начинает употребляться для обозначения учебных заведений («устаноў»): *высшая школа* ‘общее название для вузов (институтов, университетов и т.д.). Такое «общее название» имеет условно-знаковый – не категоризи-

рующий, а обобщающий характер. *Высшей школы* самой по себе не существует – это концепт (инвариант). Таблички «*Высшая школа*» (в отличие от «*Школа*») мы не встретим. Отсюда делаем вывод: *высшая школа* – это знак, который не замещает конкретную реалию в памяти, а представляет денотат (образ-отражение) учебного заведения определённого вида, сформированный в нашем языковом сознании.

Концепт (от лат. *conceptus* ‘представление’) *высшая школа* существует в нашем сознании и в языке как средство (форма) познания действительности, а не как инструмент (понятие) её сущностно-бытийного постижения. Существенно отметить, что, как словоформа, *школа* включена в парадигматические (системные) отношения. Она выступает инвариантом лексической парадигмы (микросистемы), т.е. вступает в новые для себя гипер-гипонимические отношения: *школа* – это или *высшая школа*, или *начальная школа*, или *средняя школа*, или *вечерняя школа*, или *церковно-приходская школа* и т.д. Наоборот, как название (а не обозначение), *школа* обнаруживает только синтагматические связи, напр.: *его школа*, *школа профессора А.Е. Михневича*, *школа фабричной молодежи*, *школа жизни*, *школа испытаний* и т.п. Последние именные выражения имеют непосредственный выход в область номинации.

Обозначая *школой* университет, мы понимаем всю условность такого обозначения: университет не школа. Номинация *школа* употребляется в этом случае не буквально и принадлежит не сигнификативному (слепому) мышлению, а относится к абстрактно-спекулятивной семантической сфере. Такую небуквальность, результатом которой является образование альтернативного концепта, мы и называем деэтимологизацией. Школа как «заведение» деэтимологизирует понятие «школа», переводя его из понятийной области в семантическую сферу.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Герцен А.И. Письма об изучении природы // Избранные философские произведения: В 2 т. – М.: Госполитиздат, 1948. – Т. 1.

Т.М. Суша

АБ НЕКАТОРЫХ АСПЕКТАХ ЭТНАЦЭНТРЫЗМУ ПЕРАКЛАДНОГА ДВУХМОЎНАГА СЛОЎНІКА (АНГЛІЙСКА-БЕЛАРУСКІ СЛОЎНІК)

Пад этнацэнтрызмам слоўніка мы разумеем яго скіраванасць на адлюстраванне этнакультурнай/нацыянальна-культурнай спецыфікі мовы. Тэрміны “этнакультурны”, “нацыянальна-культурны” разглядаюцца намі ў дадзеным выпадку як сінонімы, аднак, мы не лічым, што яны абсалютныя сінонімы (іх вызначэнне не з’яўляецца мэтай нашага паведамлення).

Мы зыходзім з фундаментальнага палажэння аб тым, што нацыянальна-культурны кампанент з’яўляецца моўнай універсальнай, паколькі ён уласцівы кожнай мове і адначасова складае яе моўную спецыфіку. Усё, што моўная супольнасць назапашвае ў выніку паступовага пазнання свету, знаходзіць адлюстраванне ў мове, а мова, у сваю чаргу, адлюстроўвае пэўныя спосабы

канцэптуалізацыі і катэгарызацыі свету дадзенай моўнай супольнасцю [1, 2, 4, 6, 7, 8, 9].

Найбольш поўнае міжмоўнае супастаўленне мы знаходзім у перакладным слоўніку, асноўная мэта, якога – перадаць семантыку лексем, фразем, парэмій і г. д. адной мовы сродкамі іншай мовы. Натуральна, паўстае пытанне, ці магчыма ў поўнай меры перадаць семантыку лексем мовы-крыніцы (the source language) сродкамі мовы перакладу (the target language). Семантыка намі разумеецца ў шырокім сэнсе і ўключае сінтаксічныя і прагматычныя аспекты значэння.

Пры лексікаграфічным апісанні дзвюх моў у перакладным слоўніку мы маем справу звычайна з **частковай** семантычнай эквівалентнасцю. Па-першае, эквіваленты і аналагі мовы перакладу (у нашым выпадку – беларускай) знаходзяцца ў пэўнай залежнасці ад мовы-крыніцы (у нашым выпадку – англійскай) і ўключаюцца толькі ў той ступені, якая патрабуецца для паўнаты апісання мовы-крыніцы (англійскай). Па-другое, агульнавядома, што моўныя карціны свету розных моўных супольнасцей значна адрозніваюцца, і ніколі не бываюць аднолькавымі нават у блізкароднасных мовах [5, с.77]. Гэта тлумачыцца шэрагам культурна-гістарычных і лінгвістычных фактараў:

1) рознымі тыпамі намінацый:

baby elephant – сланяня, сланянё;

French bean – фасоля;

pearl barley – пярлоўка;

tobacco addict – заядлы курэц;

to fall out – пасварыцца;

to go bankrupt – абанкруціцца;

2) розным семантычным аб'ёмам лексем-карэлятаў, іх рознымі семантычнымі структурамі, рознымі сістэмамі пераносных і спецыялізаваных/ тэрміналагічных значэнняў:

arm 1. рука (*ад кісці да пляча*); 2. рукаў (*адзення*); 3. падлакотнік (*крэсла*); 4. рукаў (*ракі*) 5. крыло (*ветрака або млына*);

hand 1. рука (*кісць*); 2. *infml* дапамога; 3. роля, удзел; 3. стрэлка (*гадзінніка*); 4. рабочы (*на заводзе, ферме*); 5. почырк;

lunatic ≠ лунацік;

occupant ≠ акупант;

3) рознымі прагматычнымі кампанентамі семантыкі лексем-карэлятаў у абедзвюх мовах:

maple -leaf – кляновы ліст (эмблема Канады)

thistle – 1. чартапалох, дзядоўнік 2. эмблема Шатланды;

4) рознай лексіка-граматычнай спалучальнасцю лексем-карэлятаў: **in the open air** – на вольным паветры;

to kick the ball about – ганяць мяч;

to shake hands прывітаць за руку;

to take to drink – уцягнуцца ў п'янства;

weeping willow – ніцая вярба;

- 5) рознымі вобразнымі складаючымі фразеалагізмаў:
like a cat on hot bricks – як вуж на гарачай патэльні;
no room to swing a cat – як старой бабе сесці;
a dog is a lion at home – і певень на сваім сметніку гаспадар;

У слоўніку шырока прадстаўлены лінгвакультурныя намінацыі, якія ўключаюць наступныя групы слоў:

1) этнаграфічныя словы, што называюць прадметы і паняцці, звязаныя з асаблівасцямі побыту: найменні ежы, адзення, гаспадарчых пабудов, гульняў, грошай, устаноў і г. д. Напрыклад, **Advent, Ash Wednesday, Beefeater, Groundhog Day, Good Friday, Guy Fawkes Night, Thanksgiving, Welsh rabbit**;

2) геаграфічныя назвы (тапонімы): назвы мораў, праліваў, рэк, азёраў, гор, астравоў, графстваў, населеных пунктаў і гарадоў. Напрыклад, **Bedfordshire, the English Channel, the Straits of Dover, the Thames, the Highlands, Hampshire, Bath, Cumberland**;

3) уласныя асабовыя імёны, напрыклад, **Alan, Alice, Betsy, Donald, Nancy, Nora(h), Peter, Simon, William, Winston**.

Пры перадачы і семантызацыі лінгвакультурных рэалій укладальнікі слоўніка карыстаюцца тлумачальным перакладам, які ўтрымлівае інфармацыю энцыклапедычнага і культуралагічнага характару. Пытанні перадачы імёнаў уласных асабовых разглядаліся раней [3].

Такім чынам, кожная лексема/фразеалагічная адзінка з'яўляецца адзінкай пэўнай моўнай сістэмы, мае сваю гісторыю і этымалогію, свае сувязі ў парадыгматыцы і сінтагматыцы, сваю прагматыку ў маўленні. За рэдкім выключэннем, семантыка кожнай лексемы з'яўляецца унікальнай і патрабуе вельмі тонкага і ўдумлівага падыходу.

Нягледзячы на моцныя тэндэнцыі інтэрнацыяналізацыі лексікі ў наш час, менавіта моўная адметнасць, якая адлюстроўвае ідыяэтычнае светаўспрыманне, знаходзіцца ў цэнтры ўвагі лексікографіі.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Апресян Ю.Д.* Отечественная теоретическая семантика в конце XX столетия // Известия РАН. Серия литературы и языка, 1999, т. 58, № 4. – С. 39-53.
2. *Верещагин Е.М., Костомаров В.Г.* Национально-культурная семантика русских фразеологизмов // Словари и лингвострановедение / Под ред. Верещагина Е.М. – М.: Русский язык, 1982. – С. 89-98.
3. *Вікторка Л.В.* Лінгвістычныя асновы перадачы англійскіх уласных асабовых імёнаў на беларускую мову: Прэпрынты МДЛУ, № 137. – Мн.: МДЛУ, 2003. – 38 с.
4. *Гак В.Г.* Национально-культурная специфика меронимических фразеологизмов // Фразеология в контексте культуры: Сб. статей / Отв. ред. В.Н.Телия. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 260-265.
5. *Манакин В.Н.* Сопоставительная лексикология. – К.: Знання, 2004. – 326 с.
6. *Маслова В.А.* О роли этнокультурных факторов в формировании семантики славянской фразеологии / Беларуска-руско-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства: Матэрыялы IV міжнар. навуковай канферэнцыі. – Віцебск, 22-24 красавіка 1997. – Віцебск, 1997. – Ч. 2. – С. 323-324.

7. *Михневич А.Е.* Язык и культура: несколько методологических замечаний // Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики: Материалы междунар. науч. конф., Минск, 2-4 ноября 2000 г. –Мн., 2001. – С. 6-10.
8. *Серебренников Б.Л.* Как происходит отражение картины мира в языке? // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Отв. ред. Б.Л. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – С. 87-107.
9. *Телия В.Н.* Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к миропониманию) // Славянское языкознание. XI Междунар. съезд славистов. – М., 1993. – С. 302-314.

Н.У. Чайка

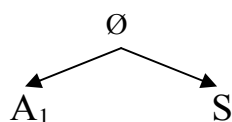
КЛАСІФІКАЦЫЯ ТЫПАЎ ПРАПАЗІЦЫЙ ЭЛІПТЫЧНЫХ СКАЗАЎ

Дыктумны змест у эліптычнага сказа фарміруецца пры дапамозе спецыяльных сродкаў – пераважна актантаў і сірканстантаў, якія і канкрэтызуюць семантыку апушчанага дзеяслова. Тып прапазіцыі эліптычнага сказа залежыць ад семантыкі прэдыката і ўключае актанты і сірканстанты. Паводле семантыкі эліптычныя сказы падзяляюцца на два класы – эліптычныя сказы з дынамічнай прапазіцыяй і эліптычныя сказы са статальнай прапазіцыяй.

1. Эліптычныя канструкцыі з прапазіцыяй дынамічнай лакалізацыі

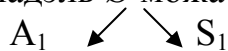
1.1. Трохкампанентныя мадэлі эліптычных сказаў ізаморфнай структуры

У эліптычных сказах са значэннем перамяшчэння ў прасторы сустракаецца *трохкампанентная кампазіцыя* элементаў, якая ўключае эліпсаваны дзеяслоў, першы актант і *сірканстант* (*AarDir*):

Актант называе суб'ект перамяшчэння: часцей за ўсё гэта асоба, радзей – прадмет. Сірканстант называе *лакалізацыю перамяшчэння*. Прычым лакалізацыя перамяшчэння можа быць як з указаннем на накірунак перамячэння, так і без указання на яго. Прапазіцыю дынамічнай прэдыкацыі ў такіх сказах утвараюць сірканстанты. Сірканстанты са значэннем дынамічнай лакалізацыі *ўказваюць на кірунак перамяшчэння* і прадвызначаюць (на аснове адваротнай валентнасці) семантычную спалучальнасць з прэдыкатамі класа перамяшчэння.

У беларускай мове мадэль $\emptyset$ можа рэалізавацца ў вялікай колькасці схем.

У функцыі першага актанта можа выступаць назоўнік у назоўным склоне, а ў функцыі сірканстанта – назоўнік у вінавальным склоне з прыназоўнікам. У такім выпадку эліптычны сказ уяўляе сабой рэалізацыю трохкампанентнай мадэлі сказа $N_n \emptyset N_a$: *Ну, што яшчэ трэба было паліцыі. Сама здабыча – прама ў кішэню* (В.Быкаў); *Галгоўскі – у горад свой родны, Падгол – у любімы калгас* (П.Броўка).

Прапазіцыя дынамічнай лакалізацыі найбольш выразна праяўляецца ў сірканстантах, выражананых назоўнікамі з прыназоўнікамі, якія ўказваюць на

канечны пункт перамяшчэння суб'екта ў прасторы. У беларускай мове названы сірканстант можа выражацца назоўнікам у форме вінавальнага склону з прыназоўнікам на, і ў гэтым выпадку эліптычны сказ рэалізуецца ў схеме $N_n \emptyset$ на N_a : *Сава – на самую вярышыню, найярчэйшую з нябёсаў зорку* (М.Танк); *Я за тое, каб вораг З пацалункамі не лез, – Хай ён там застаецца ўчора: Злая сіла – на цёмны лес* (В.Зуёнак).

Актанты прапазіцыі перамяшчэння могуць набываць іншае напаўненне: яны могуць быць выражаны асабовымі займеннікамі ў форме назоўнага склону з прыназоўнікам у. У гэтым выпадку эліптычная рэалізацыя трохкампанентнай структуры будзе наступнай $\text{Pron Pers } \emptyset$ у N_a : – *Добра, добра. Зараз... А ты хіба – у каморку?* (І.Мележ); – *Я – у атрад, а ты ж, мабыць, да немцаў хочаш? – сказаў Войцік і сцюдзёнымі вачамі ўставіўся ў Сушчэню* (В.Быкаў); – *Ты вось што... Вядзі ўсіх прама. А я – у батальён* (В.Быкаў). Падобныя сказы часцей за ўсё ўжываюцца ў рэпліках дыялога. Суб'ект перамяшчэння звычайна ўказвае на свой канечны пункт перамяшчэння (2, 3) або прызначае гэты пункт іншаму суб'екту (1). У названых сказах для фарміравання прапазіцыі перамяшчэння могуць ужывацца часціцы або ўводныя словы: *Ты лепш – у тыл* (В.Быкаў); *Я, мабыць, у ланцуг* (В.Быкаў).

Сірканстант, які ўказвае на канечны пункт перамяшчэння, у эліптычных сказах можа быць выражаны назоўнікам у форме вінавальнага склону з прыназоўнікам на, і ў гэтым выпадку эліптычны сказ будзе рэалізавацца ў схеме $\text{Pron Pers } \emptyset$ на N_a : *Я лепш – на вакзал. Пакуль лаўкі не занялі* (В.Быкаў); *Я на гарышча! – адразу сагнаўшы ўсмішку, сказала Марыя* (В.Быкаў); – *А куды іх нясе. Ажно курцыць пясок. – Ды на выстаўку ўсе – У Чырвон-Гарадок* (П.Броўка).

Сірканстанты дынамічнай лакалізацыі суб'екта (як складаючыя дынамічнай прэдыкацыі) у прыведзеных сказах выступаюць адзіным сродкам утварэння прапазіцыі перамяшчэння ў прасторы. Выражацца названыя семантычныя кампаненты ў беларускай мове могуць і іншымі сродкамі: суб'ект – асабовым займеннікам, сірканстант – назоўнікам у родным склоне з прыназоўнікам на. Пры такой кампазіцыі семантычных кампанентаў эліптычны сказ рэалізуецца ў схеме $\text{Pron Pers } \emptyset$ да N_g : *Я – да цёткі, – ціха сагнаўшы ўсмішку, сказала Марыя, хаваючы, аднак, вочы, і ён зразумеў: здарылася нешта кепскае* (В.Быкаў); *Ау, пусці! Я – да начальства!* (В.Быкаў); *Я – да нашых куркулёў! Ну не!* (А.Дзялендзік).

Семантычны суб'ект у эліптычных сказах можа выражацца і азначальным займеннікам у функцыі асабовага: *А сам – да людзей* (Т.Бондар).

Сірканстант са значэннем пункта перамяшчэння можа выражацца асабовым займеннікам і абазначаць асобу, да якой накіроўваецца суб'ект. У такіх выпадках асоба змяшчае ў сабе адначасова рысы як сірканстанта, так і трэцяга актанта, аднак на семантычным узроўні такія кампаненты абазначаюць кірунак перамяшчэння з указаннем канкрэтнага канечнага пункта. Сказы з названай семантыкай рэалізуюцца ў беларускай мове ў наступнай схеме $\text{Pron Pers}_n \emptyset$ да Pron Pers_g : *Я – да цябе, Сушчэня – пасцюдзянелым голасам сказаў Бураў* (В.Быкаў); *Я – да Вас,*

Арына Радзівонаўна. Па вашаму пісьму (А.Макаёнак); *Я – да вас, хлопцы* (К.Чорны).

Прапазіцыя перамяшчэння можа ўтварацца пры дапамозе лакатыўнага сірканстанта, які рэалізуецца формай назоўніка ў давальным склоне з прыназоўнікам k , і ў такім выпадку эліптычны сказ адпавядае схеме $\text{Pron Pers}_n \emptyset k N_g$: *А вы – к малатарні. У гумно* (І.Мележ); *Ну, я – к Чарнаштану* (В.Быкаў) або $N_g \emptyset k \text{Pron Pers}_d$: *Уладзімір Андрэевіч, к вам настаўніца, Лідзія Сямёнаўна* (А.Макаёнак).

Як бачна, семантыка дынамічнага перамяшчэння ў эліптычным сказе фарміруецца пры дапамозе камбінацыі актанта-сірканстантных структурных кампанентаў. Сірканстанты ў прыведзеных сказах называюць зыходны або канечны пункт перамяшчэння суб'екта, прычым рэалізуюцца як актанты, так і сірканстанты самімі рознымі граматычнымі формамі: займеннікамі і назоўнікамі ў назоўным склоне (першыя актанты), назоўнікамі або займеннікамі ва ўскосных склонах і прыслоўямі (сірканстанты).

Прапазіцыі дынамічнай лакалізацыі могуць уключаць у свой склад сірканстанты, якія не ўказваюць на канечны пункт перамяшчэння. Дэнататам такога сказа з'яўляецца перамяшчэнне ў межах пэўнага арыенціра, і дэнататыўную сітуацыю складае напрамак кірунку пэўнага суб'екта адносна пэўнага аб'екта рэчаіснасці. Пазіцыя апушчанага дзеяслова ў эліптычных сказах з названым значэннем прадстаўлена класам дзеясловаў са значэннем *ісці, рухацца, перамяшчацца* ў неабходнай форме. Прапазіцыя перамяшчэння канчаткова фарміруецца пры дапамозе сірканстантаў лакатыўнага значэння – складаючых прэдыкацыйнай функцыі. Сірканстанты названых сказаў (Adv Dup) рэалізуюцца ў беларускай мове ў вялікай колькасці форм. Часта сустракаюцца эліптычныя сказы, у якіх Adv Dup выражана прыслоўямі тыпу *насустрач*, якія ўказваюць на накірунак перамяшчэння, аднак не ўказваючы пры гэтым на канечны пункт. Эліптычныя сказы з названым значэннем рэалізуюцца ў беларускай мове ў схеме $N_a \emptyset \text{Adv Dup}$. *Дарога полем, Блізка лес. Насустрач – афіцэр СС* (П.Броўка); *А перад ім – яснее неба, А перад ім – машын гудкі. Насустрач – поле, поле з хлебам. Насустрач – дзеці, як званкі* (П.Броўка); *Няспынна насустрач – касякі аблокаў і ўспамінаў* (Т.Бондар).

Прапазіцыя падобных сказаў пэўным чынам звязана з прэдыкацыйнай характарыстыкай прасторавага арыенціра, але канечны пункт у іх не ўказваецца.

Сустракаюцца эліптычныя сказы, ў склад якіх уваходзяць сірканстанты са значэннем зыходнага пункта перамяшчэння: *А кулі, кулі – адусюль. Няма ратунку ім ад куль* (П.Броўка).

Асноўным значэннем Adv Dup у эліптычных сказах з'яўляецца семантыка перамяшчэння адносна пэўнага арыенціра. Сірканстант са значэннем арыенціра, адносна якога ажыццяўляецца перамяшчэнне, можа быць выражана назоўнікам з прыназоўнікам, эліптычны сказ пры гэтым рэалізуецца ў трохкампанентных схемах $N_n \emptyset$ наўздоўж N_d : *І куля – наўздоўж цела* (В.Быкаў); $N_n \emptyset$ з N_d : *І абкружылі лес вакол, А бомбы з неба – Стогне дол* (П.Броўка).

Акалічнасць (Adv Dyn) у форме роднага склону можа спалучацца з іншымі прыназоўнікамі, і эліптычны сказ у такіх выпадках рэалізуецца ў схемах $N_n \emptyset$ з N_d або Pron Pers $\emptyset$ ад N_d : *А Віктар што – з вайны? – здзівілася Сцепаніда* (В.Быкаў); *Я – ад Волкава, – ціха сказаў мужчына і змоўк, чакаючы адказу* (В.Быкаў).

Эліптычныя сказы дынамічнай прэдыкацыі могуць змяшчаць акалічнасць (Adv Dyn) са значэннем прасторавага арыенціра, межы якога пераадольваецца ў працэсе перамяшчэння. Эліптычны сказ у гэтым выпадку адпавядае схеме Pron Pers $\emptyset$ Adv Dyn. *Ты – на верху. А я ў нізе. Пальеш, а я знізу падпалю* (В.Быкаў).

Прапазіцыя перамяшчэння ў беларускай мове таксама рэалізуецца ў эліптычных сказах, якія адпавядаюць схемам Pron Pers_n $\emptyset$ за Pron Pers₁, Pron Pers_n $\emptyset$ з Pron Pers₁, Pron Pers $\emptyset$ з N_1 : *А ты – за мной. Па маіх слядах трымай. Тут нямаго ўжо, – сказаў зводдаль Рыбак...* (В.Быкаў); *Я – за вамі, сэр* (А.Макаёнак); *Не хачу дамоў. Я – з цэзарам* (А.Макаёнак).

Такім чынам у эліптычных сказах прапазіцыйнае значэнне перамяшчэння фарміруецца пры дапамозе актантаў і сірканстантаў. Вядучая роля сірканстантаў выяўляецца ў тым, што менавіта яны фарміруюць прэдыкацыю сказа на аснове адваротнай валентнасці. Дзякуючы сірканстантам у такіх сказах ярка праяўляецца семантыка перамяшчэння.

Прапазіцыя дынамічнай лакалізацыі сустракаецца і ў эліптычных сказах, пабудаваных у форме пытання. Сірканстанты ў названых канструкцыях выконваюць семантычную функцыю дынамічнага лакалізатара і выражаюцца прыслоўнымі займеннікамі, актантавы выражаюцца асабовымі займеннікамі і сказ адпавядае наступнай схеме Pron Pers $\emptyset$ Pron Adv. *Ты куды? – перапыніла яе мачыха* (І.Мележ); *Ты куды ето?* (І.Мележ); *Адкуль вы? Куды?* (А.Куляшоў); *Яўхім! – навысіў голас стары корч. – Пасля паўзы ён запытаў строга: – Куды ты?* (І.Мележ); *А вы куды?* (В.Быкаў); *Даўно не бачыліся Сцепанідка, куды ж ты, як маешся?* (В.Быкаў).

Прапазіцыя дынамічнага перамяшчэння можа мець у сваім складзе сірканстант з тэмпаральна-якасным значэннем. У падобных сказах прапазіцыя перамяшчэння ўключае эліптычны дзеяслоў і сірканстант і рэалізуецца ў схемах Pron Pers $\emptyset$ Adv Temp Qnal. *Ты сядай во! Я – зараз, – кінуў мне Ткачук* (В.Быкаў); *Я – мігам. На адной назе* (А.Макаёнак); *А ну пачакай. Я зараз* (В.Быкаў); *Вы пабудзьце, а я зараз* (А.Макаёнак); *Я хутка. Ты пасядзі тут, – сказаў ён Цімошкіну* (В.Быкаў); *Ты пабудзь, а я на хвілінку* (В.Быкаў).

Сірканстанты ў падобных сказах характарызуюць перамяшчэнне не толькі паводле працягласці, але і паводле спосабу перамяшчэння ў прастору.

Прапазіцыя перамяшчэння ў прастору можа ўключаць таксама сірканстант спосабу дзеяння, які характарызуе эліпсаваны дзеяслоў у якасных адносінах. Эліптычны сказ у такіх сказах рэалізуецца ў схеме $N_n \emptyset$ Adv Qnal або Pron Pers $\emptyset$ Adv Qnal. *А немцы, немцы – сургунём. Ён палівае іх агнём* (П.Броўка); *Я – пехатой, – узрадаваўся ён, што гэтая вуліца была не так далёка, як яму здавалася спачатку* (В.Быкаў); *Мы – градою, узмежкам, – падказаў нехта* (Т.Бондар); *Усе птушкі – чарадой... Усе – дамоў... Навошта ж ён у вырай* (Т.Бондар).

1.2. Трохкампанентныя эліптычныя сказы неізаморфнай структуры

Эліптычныя канструкцыі адпавядаюць мадэлі $A_3 \leftarrow \emptyset \rightarrow S$. У падобных сказах са значэннем перамяшчэння ў прасторы могуць адбывацца якасныя змены ў сістэме актантаў. Першы актонт можа трансфармавацца ў другі або трэці актонт. Пры такой лінгвістычнай аперацыі семантыка сказа застаецца адпаведнай прэдыкату, аднак структурныя змены адбываюцца: сказ становіцца аднасастаўным. Колькасць прапазіцыянальных кампанентаў у падобных сказах не мяняецца, а эліптычныя сказы рэалізуюцца ў схемах: $\text{Pron Pers}_g \emptyset \text{Adv Loc}$ або $\text{Ng} \emptyset \text{Adv Loc}$: *Васіль раптам спалохана, неяк па-дзіцячы запытаў: – Куды ето мяне? (І.Мележ); Васілечак, каласочак, сынку мой... Куды ж цябе, за што ж цябе, за якія грахі дзяціначку маю? (І.Мележ); А бабу куды? У вуглавую? (В.Быкаў)*. Прапазіцыя перамяшчэння ў прасторы ў падобных сказах складаецца з такіх прэдыкатыўных складаючых, як трэці актонт і сірканстант. Трэці актонт, выражаны назоўнікам або асабовым займеннікам у родным склоне, прадвызначае эліпсаваны дзеяслоў са значэннем актыўнага дзеяння ў функцыі галоўнага члена няпэўна-асабовага сказа.

Аднасастаўныя мадэлі эліптычных сказаў могуць рэалізавацца ў форме інфінітыўнага або пэўна-асабовага сказа. У такім выпадку трохкампанентная мадэль сказа рэалізуецца ў схемах $\text{Pron Pers}_d \emptyset \text{Adv Dyp}$ або $\text{Pron Pers} \emptyset \text{к N}_d$: *– А вам далёка? (В.Быкаў); А яго – к нам? (І.Мележ)*.

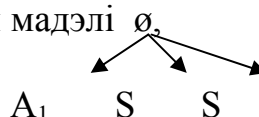
Прыведзеныя вышэй сказы ілюструюць адну з магчымых рэалізацый прапазіцыі перамяшчэння ў трохкампанентных мадэлях у беларускай мове. Прычым структурна-семантычная рэалізацыя названых сказаў характарызуецца разнастайнасцю. У трохкампанентных эліптычных сказах можа апускацца частка галоўнага члена, якая нясе лексічнае значэнне, а эліптычна выражаецца частка, якая змяшчае граматычныя паказчыкі апушчанага дзеяслова: мадальнасць, час, фазіснасць і іншыя. Прапазіцыя перамяшчэння ў прасторы ў гэтым выпадку складаецца з мадальнага дзеяслова, сірканстанта, выражанага назоўнікам або займеннікам ва ўскосным склоне з прыназоўнікамі або без іх, і сказы адпавядаюць схемам N_a трэба $\emptyset$ на N_a або можна $\emptyset$ да Pron Pers_g : *– Можна да вас, хазяін? Трошкі абагрэцца? (В.Быкаў); – На покуць трэба юбіляру! – напамніў Лёкса Тамашу (Н.Гілевіч)*.

Як бачна, прапазіцыя перамяшчэння ў прасторы ўласціва эліптычным сказам як двухсастаўным, так і аднасастаўным. Гэта пацвярджае думку пра тое, што колькасць саставаў у сказе – з’ява паверхневай структуры сказа. Глыбінная семантыка перамяшчэння можа рэалізавацца ў любых канструкцыях. Якасць актантаў залежыць ад пэўных граматычных асаблівасцей дзеяслова. Гэтыя асаблівасці і ўплываюць на характар актантаў, а форма апушчанага дзеяслова і прадвызначае іх якасць, а рухомы характар актантаў дазваляе ім трансфармавацца ў залежнасці ад характару прэдыкацыі: *Юбілярка – на покуць ($A_1 \emptyset S$), юбілярку – на покуць ($A_2 \emptyset S$), з юбіляркай – на покуць ($A_3 \emptyset S$)*.

1.3. Чатырохкампанентныя мадэлі эліптычных сказаў ізаморфнай структуры

Эліптычныя сказы са значэннем перамяшчэння могуць уключаць большую колькасць кампанентаў. Структура прапазіцыі можа пашырацца за кошт актантаў або сірканстантаў, якія канкрэтызуюць семантыку перамяшчэння. Кампазіцыя прапазіцыйных элементаў можа быць рознай.

Акрамя сірканстанта, які ўказвае на накірунак перамяшчэння, у эліптычны сказ можа ўводзіцца сірканстант спосабу дзеяння. Эліптычны сказ у такім выпадку адпавядае чатырохкампанентнай семантычнай мадэлі $\emptyset$,

якая ў беларускай мове можа рэалізавацца ў схемах $N_a \emptyset Adv Qnal$ на N_a або $Pron Pers \emptyset Adv Qnal$ на N_a : *І раптам лёгкі цень – на велічнасць уцёса* (Р.Баравікова); *Птушка патрывожаная Свішча, і настылі з раніцы кусты, Я хутчэй – на ціхае гарышча, дзе схаваны даўнія лісты* (Р.Баравікова); *А ён гэтак рашуча – проста на іх* (В.Быкаў). Структурна-семантычная ізаморфнасць сказаў дазваляе ў поўнай меры рэалізаваць імкліцытна выражанае значэнне перамяшчэння. Кампазіцыя прапазіцыйных кампанентаў мяняецца ў залежнасці ад форм выражэння сірканстанта. Таму эліптычны сказ можа рэалізавацца ў схемах $N_a \emptyset Adv Qnal$ з N_a : *І міны скрозь з бакоў усіх* (П.Броўка); *Немцы з лесу ланцугом* (А.Дудараў); $N_a \emptyset Adv Qnal Adv Qnal$: *Хлопцы ўзялі здабытак свой, Ды раптам кулі чарадой* (П.Броўка); $Pron Pers \emptyset$ у $N_g Adv Qnal$: *Бабуля! Ідзі кіпяці шпрыц, а я мігам у аптэку* (А.Макаёнак); *Вы ўсе разам у лес?* (І.Мележ); $N_n \emptyset Adv Qnal$ на N_i : *Гарачым агнём неспакойнай кроў на пругкіх жылах* (А.Куляшоў); $Pa \emptyset N_1$ праз N_g : *Глянуў, усё расце, буяе, агуркі на тапарышчу, памідоры на гаршку. А праз гэту прыгажосць гусеніцамі – магістраль* (М.Матукоўскі).

Ізаморфнасць структуры эліптычных сказаў у дадзеным выпадку прадвызначае ўтварэнне прапазіцыі перамяшчэння тыповымі сродкамі.

Акрамя акалічнасці месца, прапазіцыя перамяшчэння можа ўключаць сірканстант са значэннем мэты. Кампазіцыя прапазіцыйных кампанентаў рэалізуецца ў схеме да $N_g \emptyset Adv Fin$: *Ды бунтуе цікаўнасць: А што пад шылдай “футурум”? Да суседа на каву – уніз ці на верхатуру* (В.Зуёнак). Спецыфічнай рысай сірканстанта мэты ($Adv Fin$) з’яўляецца магчымасць спалучацца з прэдыкатамі як статычнай характарызацыі, так і дынамічнай характарызацыі. Аднак сінтаксічныя функцыі названых сірканстантаў звычайна супадаюць з сінтаксічнымі кампанентамі і характарызуюцца зместавай адназначнасцю.

Шырокія спалучальныя магчымасці дзеяслова са значэннем перамяшчэння дазваляюць пашыраць структуру сінтаксічнай адзінкі.

У эліптычны сказ са значэннем руху можа ўводзіцца *сірканстант са значэннем часу*. Прапазіцыйны суб’ект у падобных сказах называе асобу або прадмет, які ажыццяўляе перамяшчэнне. Прапазіцыйная тэмпаральнасць такіх сказаў звычайна ўказвае на некаторыя адценні дынамічнай працэсуальнасці аб’екта. Гэта можа быць дынамічная працэсуальнасць, якая паўтараецца пастаянна або перыя-

дычна. Сірканстант са значэннем часу (S Temp) можа выражацца або прыслоўем, або назоўнікам з прыназоўнікам. Такім чынам прапазіцыя перамяшчэння пашыраецца за кошт увядзення факультатыўных кампанентаў, якія канкрэтызуюць семантыку сказа: *А думы – ў горы. Зноў і зноў* (П.Броўка).

У эліптычных сказах актанта можа ўключаць два і больш кампаненты. У склад прапазіцыйнага актанта можа ўваходзіць каагенс, які разам з суб'ектам можа выконваць сумеснае дзеянне або перамяшчэнне: *Дзень кожны я з стадам – сюды, на балота* (З.Бядуля). Павелічэнне колькасці актантаў канкрэтызуе прапазіцыйную семантыку, што вельмі важна для эліптычных сказаў, у якіх дзеяслоў апушчаны, а семантыка эліпсаванага дзеяслова зводзіцца да семантычнага модуля. Каагенс у эліптычных сказах можа ўплываць на фарміраванне функцыі прэдыката, на якой і базіруецца прапазіцыйная семантыка:

– *Ён жа ўсё па начах то з дзеўкай, то шчэ з кім!*

– *Шчэ невядома, ты з кім* (І.Мележ).

Аналагічнай з'яўляецца сінтаксічная структура прапазіцыі з сірканстантамі, якія абазначаюць пэўны адрэзак часу. Факультатыўныя сірканстанты ў гэтым выпадку змяшчаюць колькасны аспект часу. *Вы на доўга да нас?* (В.Быкаў); *А вы – на доўга ў родны дом?* (Н.Гілевіч); *Я сёння – нікуды* (А.Макаёнак); – *Так-так! А калі назад? – Я назаўсёды сюды* (А.Макаёнак). Прапазіцыйная семантыка перамяшчэння ў дадзеных сказах фарміруецца пры дапамозе першага актанта суб'ектнага значэння (A₁), сірканстанта месца (S Dir) і сірканстанта часу (S Temp). Менавіта такая канфігурацыя сэнсавых элементаў і робіць магчымым рэалізаваць прапазіцыйную семантыку перамяшчэння ў эліптычным сказе. Спалучэнне Adv Dir з дзеясловам перамяшчэння з'яўляецца асноўнай заканамернасцю ўтварэння прапазіцыйнай семантыкі перамяшчэння з дынамічнай лакалізацыяй. Дзякуючы названай канфігурацыі сэнсавых элементаў значэнне руху можа выражацца і “бездзеяслоўным” спосабам. Аднак нават эліпсаваны дзеяслоў захоўвае сваю семантычную функцыю і, больш таго, усе граматычныя значэнні і формы.

Прапазіцыя дынамічнай лакалізацыі можа змяшчаць сірканстант часу (S Temp), які ўказвае на канкрэтны час ажыццяўлення працэсу. Названыя сірканстанты звычайна выражаюцца прыслоўямі часу, а эліптычны сказ пры гэтым рэалізуецца ў схеме N_a ∅ Adv Dir Adv Temp.

Дзед, а куды ты пасля вайны? (А.Дудароў); *Тады Войцік ураз апрытомнеў і, прыгнуўшыся, кінуўся за хвою, а пасля – па ўзлеску далей* (В.Быкаў); *Як дачулася, што ты ўладу такую займеў, у тую ж жвіліну я – сюды* (А.Макаёнак); *Вось пераначуем, а заўтра ўсіх параненых – у тыл* (В.Быкаў); *Будзе што паглядзець. Ёсць нямала навін. Я – з Чырвон-Гарадка, можа, сорак хвілін* (П.Броўка).

Факультатыўны сірканстант з часовым значэннем уносіць пэўную дакладнасць у тэмпаральную характарыстыку працэсу, аднак дамінуючая роля тут застаецца за сірканстантам месца (S Dir), які “фарміруе” названую семантыку эліптычнага сказа.

У прыведзеных прыкладах элементарныя прапазіцыі ўтвараюцца тыповымі (марфалагізаванымі) сродкамі: суб'ект дзеяння назоўнікам або займеннікам у

назоўным склоне, сірканстанты месца і часу (S Dir, S Temp) прыслоўямі або назоўнікамі ва ўскосных склонах. Гэта дае падставы адносіць аналізуемыя эліптычныя сказы з прапазіцыяй перамяшчэння да ізаморфных структур, у якіх актантаў і сірканстанты выконваюць “сваю” прапазіцыйную ролю.

Нярэдка можна назіраць увядзенне ў семантычную структуру эліптычнага сказа сірканстанта часу, які ўказвае на канкрэтны час ажыццяўлення працэсу: *Праз некалькі дзён мы – на Волзе* (А.Макаёнак); *Яна – на ганак праз імгненне, А там – на вулку наўздагон* (Н.Гілевіч).

Прапазіцыйная семантыка ў прыведзеных прыкладах рэалізуецца ў ізаморфнай структуры канфігурацыяй актантаў і сірканстантаў з тыповымі семантычнымі ролямі. Структура прапазіцыі са значэннем перамяшчэння можа пашырацца за кошт іншых актантаў і сірканстантаў. У структуру прапазіцыі можа ўводзіцца каагенс, які ўказвае на асобу, якая ажыццяўляе перамяшчэнне разам з агенсам. *Ну, пакуль, А я з парторгам – У брыгады да касцоў* (П.Броўка).

Факультатывны кампанент суб’ектнага тыпу канкрэтызуе прапазіцыйную семантыку эліптычнага сказа, сам эліптычны сказ характарызуецца ізаморфнасцю, а актанта-сірканстантны комплекс выконвае тыповыя сінтаксічныя функцыі. Падобныя эліптычныя сказы звычайна рэалізуюцца ў схемах N_n (Pronn) з $N_1 \emptyset$ у N_a .

У структуру прапазіцыі перамяшчэння могуць уводзіцца сірканстанты, якія абазначаюць напрамак перамяшчэння ад пачатковага да канечнага пункта. Эліптычныя сказы такога тыпу звычайна рэалізуюцца ў схемах N_n (Pronn) $\emptyset$ з N_g у N_n : *Мы з начы глухой – у вечны свой світанак, у нечыя нябёсныя палі* (Р.Баравікова); $N_n \emptyset$ з N_g на N_a : *Прабег шарак, узняўшы хруст, Прачнуўшыся ад сну. Птушыны піск – з куста на куст. Бы спудзіў хто жаўну* (П.Броўка); $3 N_g \emptyset$ у N_a : *З натоўпу – у натоўп. Бездапаможна* (Т.Бондар); N_n ад $N_g \emptyset$ праз N_a і ў N_a : *Ад рэчкі мы цераз поле і ў лес* (Т.Бондар). Сірканстанты ў эліптычных сказах у большай ступені, чым іншыя кампаненты, утвараюць прапазіцыйную семантыку сказа. Пры пропусках дзеяслова часткова ролю прэдыката выконваюць эліптычна выражаныя розныя віды сірканстантаў (Adv Dir, Adv Dyn, Adv Temp, Adv Qnal і іншыя). Прапазіцыйная семантыка перамяшчэння можа ўтварацца камбінацыяй сірканстантаў са значэннем указання на пункт перамяшчэння (Adv Dir) і без указання на пункт перамяшчэння (Adv Dyn). Прычым формы выражэння сірканстантаў могуць быць самымі рознымі: *Чытальная зала. Акно. І холад пустога перона. Снягоў галашэнне. Яно – за мною ў дзверы вагона* (Л.Дранько-Майсюк).

Структура прапазіцыі можа пашырацца за кошт пацыенса. У такіх сказах перамяшчэнне ўспрымаецца як пажаданы працэс, ажыццяўляемы суб’ектам у дачыненні да пацыенса (актанта аб’ектнага тыпу). *Сакратар мяне да вас* (А.Макаёнак); *Сушчэня, ты мяне ў Зубраўку, – скрыгаючы ад болю зубамі, сказаў Бураў* (В.Быкаў); *Яны нас – на могілкі, – цётнуў плячыма Зыль. – А можа, у кар’ер* (В.Быкаў).

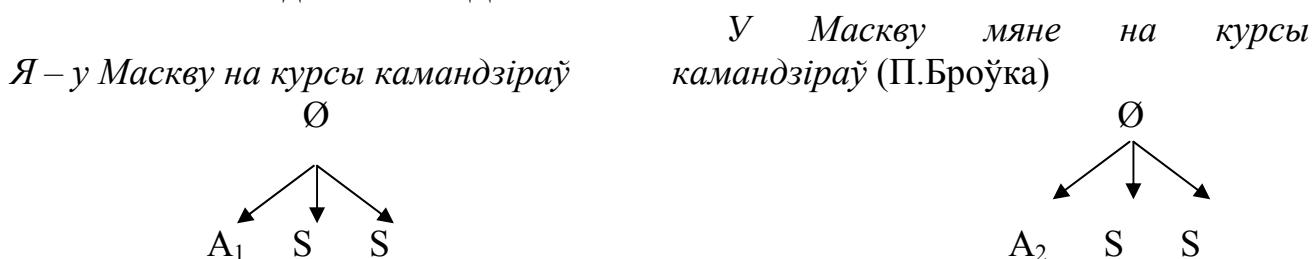
Структура прапазіцыі ў сказах змяшчае актыўны суб’ект, які ажыццяўляе перамяшчэнне ў прасторы пацыенса. Асаблівасцю такіх сказаў з’яўляецца адценне

ірэальнай мадальнасці, пры якім суб'ект перамяшчэння трансфармуецца ў пацыенса.

1.4. Чатырохкампанентныя мадэлі эліптычных сказаў неізаморфнай структуры

Прапазіцыя перамяшчэння можа рэалізавацца *неізаморфнымі эліптычнымі канструкцыямі*. У гэтым выпадку актанта выконваюць квазіролі, а сказ становіцца аднасастаўным. Сказы *Клаву лепш бы ў вёску якую. Да бабы...* (В.Быкаў); *Як з хваробы я ачнуўся, Дзе ляжаць? Адкажны год! У Маскву мяне на курсы камандзіраў – і на фронт* (П.Броўка); *Я ж кажу, пан афіцэр, загадана ўсім на картошку* (В.Быкаў); *Зрабіць я, канечне, нічога не мог... Мне трэба было з імі разам* (А.Дударэў); *Куды ж яму болей* (В.Быкаў); *А ім – далей, праз рэкі і праз сосны* (Г.Бураўкін) змяшчаюць актанта толькі другія і трэція. Суб'ектныя актанта ў аднасастаўных эліптычных сказах трансфармуюцца ў *пацыенса*, які ў структуры прапазіцыі адпавядае A_2 (Клаву, мяне) або A_3 (усім, мне, яму, ім). Трансфармацыя $A_1 \rightarrow A_2, A_3$ прадвызначае рэалізацыю гэтых кампанентаў у нетыповых сінтаксічных функцыях. Аналіз эліптычных сказаў з падобнай структурнай арганізацыяй дае падставы сцвярджаць, што, актанта акрамя функцыі суб'екта, ужываюцца ў ролі пацыенса, змяняючы пры гэтым граматычныя формы. Квазіроля пацыенса для актантаў суб'ектнага тыпу з'яўляецца характэрнай для эліптычных сказаў у беларускай мове. У такіх сказах эліпсаваны дзеяслоў мяняе значэнне стану (незалежны – залежны), прычым залежным кампанентам (пацыенсам) становіцца першы актанта. Неізаморфныя структуры ўжываюцца з мэтай утварэння прапазіцыі перамяшчэння суб'екта, якое ажыццяўляецца іншым суб'ектам або мяркуецца як пажаданае.

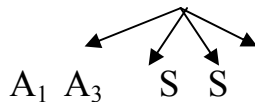
Калі параўнаць актанта-сірканстантныя структуры ізаморфных (двухсастаўных) і неізаморфных (аднасастаўных сказаў), то можна ўбачыць, што іх колькасны склад не мяняецца:

Як бачна, у другім прыкладзе актанта першы пераходзіць у актанта другі, што ў беларускай мове адпавядае прастому дапаўненню, а суб'ект рэалізуецца ў сваёй мадыфікацыі – пацыенсе. Адзінае, што змяняецца ў падобных сказах, – стан эліпсаванага дзеяслова, і актыўны суб'ект пераходзіць у пасіўны пацыенс. Аднак прапазіцыйная семантыка перамяшчэння дамінуе ў сказе. На аснове прааналізаванага ілюстрацыйнага матэрыялу можна зрабіць выснову, што прапазіцыя перамяшчэння ў прасторы можа рэалізавацца як ізаморфнымі, так і неізаморфнымі эліптычнымі канструкцыямі.

1.5. Пяцікампанентныя мадэлі эліптычных сказаў ізаморфнай структуры

Структура прапазіцыі перамяшчэння ў эліптычным сказе можа змяшчаць *пяць кампанентаў*. У названых сказах структура прапазіцыі можа пашырацца за кошт як актантаў, так і сірканстантаў, якія характарызуюць перамяшчэнне. Прапазіцыя можа складацца з двух актантаў, двух сірканстантаў і эліпсаванага дзеяслова, у такім выпадку эліптычны сказ адпавядае мадэлі $\emptyset$

Мадэль можа рэалізавацца ў значнай колькасці схем, што залежыць ад якаснага складу актантаў і сірканстантаў. Прадуктыўнай у беларускай мове з’яўляецца рэалізацыя Pronn з N_1 $\emptyset$ Adv Dir Adv Temp : *Дзень кожны я з стадам сюды, на балота* (З.Бядуля). Прычым абавязковымі для ўтварэння прапазітыўнай семантыкі тут з’яўляюцца першы актонт (Pron Pers_n) і сірканстант месца (Adv Dir). Астатнія кампаненты – пацыенс, сірканстант часу – з’яўляюцца факультатыўнымі і толькі пашыраюць і ўдакладняюць структуру прапазіцыі. Прапазіцыя перамяшчэння можа пашырацца за кошт факультатыўнага сірканстанта мэты (Adv Fin): *Я тут з дачкой на справе* (А.Макаёнак). Сказ будзе адпавядаць схеме Pron Pers $\emptyset$ з N_1 Adv Fin . Нярэдкамі з’яўляюцца выпадкі ўвядзення ў эліптычны сказ факультатыўных сірканстантаў з розным значэннем. Акрамя першага актанта (А) і сірканстанта месца (Adv Dir) у структуру прапазіцыі могуць уваходзіць сірканстанты часу, адзін з якіх указвае на пэўную суаднесенасць перамяшчэння з момантам гутаркі. У сказах *Цяпер мы цябе ў шпіталь* (В.Быкаў); *Немцы пасля ўсіх у яму* (В.Быкаў) наяўнасць пацыенса ўказвае на ўздзеянне актыўнага суб’екта на пасіўны суб’ект, пры якім актыўны суб’ект “перамяшчае” ў прасторы пацыенс. Прыведзены пяцікампанентны эліптычны сказ рэалізуецца ў схеме Pron Pers_n $\emptyset$ Pron Pers_g у N_a .

Семантычная структура эліптычных канструкцый можа ўключаць актонт першы, сірканстант месца і два сірканстанты часу – факультатыўныя кампаненты, якія ўказваюць на час ажыццяўлення перамяшчэння. У сказе *Прыбегла на пошту. Цёмна ў вачах. У Мінск напісала некалькі слоў. Пайшла тэлеграма на правадах. Лена той хвіляю – зноўку дамоў* (П.Броўка) суб’ект (A_1) з’яўляецца актыўным і сам ажыццяўляе перамяшчэнне ў прасторы. Названы сказ адпавядае схеме N_n $\emptyset$ $\text{Adv Temp Adv Temp Qnal Adv Dir}$, якая рэалізуе прапазіцыю перамяшчэння.

Прапазіцыйная структура можа змяшчаць актонт і тры сірканстанты са значэннем дынамічнай лакалізацыі. Першы актонт у такіх сказах указвае на асобу, якая ажыццяўляе перамяшчэнне, а сірканстант – на прасторавыя арыенціры, у межах якіх ажыццяўляецца перамяшчэнне. Пяцікампанентны эліптычны сказ *Я ... праз слухавое акно і на даху – на гарод* (В.Быкаў) рэалізуецца ў схеме Pron Pers $\emptyset$ праз N_g на N_d на N_a .

Прапазіцыйная структура можа змяшчаць акрамя сірканстантаў месца сірканстанты спосабу дзеяння, якія хоць і з’яўляюцца факультатыўнымі, аднак значна пашыраюць і ўдакладняюць семантыку сказа. Сказы *Я ярам-долам, каля жыта, цераз лета, з-за ракіты – Да цябе, хлапчына, напраткі* (Г.Бураўкін); *На-сустрач ім – такой знаёмай рыскай – гусей цяжкая хвілістая ніць* (Т.Бондар); *Ну,*

а я без перасадкі на канікулы – дамоў (А.Куляшоў); Ён – кулём з елкі – ў снег... (Т.Бондар) змяшчаюць сірканстанты спосабу дзеяння, якія ўказваюць на спосаб працякання перамяшчэння. Прыведзеныя сказы рэалізуюцца ў схемах Pron Pers $\emptyset$ Adv Dir, да Pron Pers_g, Adv Qnal; N_n $\emptyset$ насустрач Pron Pers_d Adv Qnal; Pron Pers $\emptyset$ Adv Qnal Adv Dir; Pron Pers $\emptyset$ Adv Qnal з N_n ў N_a.

Такім чынам прапазіцыйная семантыка можа складацца з камбінацый розных па характары кампанентаў. Гэтыя кампаненты кампенсуюць апушчаны дзеяслоў і фарміруюць прапазіцыю перамяшчэння ў прасторы.

Як бачна, эліптычныя сказы ў беларускай мове могуць утвараць прапазіцыю перамяшчэння. Прапазітыўнае значэнне фарміруецца дзякуючы матэрыяльна выразаным актантам і сірканстантам, якія ў працэсе семантычнай каардынацыі паміж сабой і праяўляюць дзеяслоўную семантыку дзякуючы адваротнай валентнасці сірканстантаў. Рэалізацыя актанта-сірканстантнага комплексу адбываецца ў працэсе мадэлявання моўных адзінак сродкамі, уласцівымі гэтай мове. Сэнсавы комплекс, які ўтварае прапазіцыю перамяшчэння ў прасторы, рэалізуецца ў канкрэтных схемах сінтаксічных адзінак, уласцівых беларускай мове. Колькасць такіх схем у беларускай мове даволі вялікая. Гэта абумоўлена тым, што рэалізацыя сэнсавага задання (прапазіцыі) можа ажыццяўляцца рознымі сродкамі: ізаморфнымі і неізаморфнымі структурамі, марфалагізаванымі і немарфалагізаванымі членамі сказа. Феномен эліптычнага сказа заключаецца ў тым, што прапазіцыянальная функцыя перамяшчэння ў прасторы можа выражацца нулявой вербалізацыяй. Гэта значыць, што кампаненты семантычнай структуры названага сказа маюць моцную прамую і адваротную семантычную валентнасць.

2. Эліптычныя канструкцыі з прапазіцыяй статальнай лакалізацыі

Прапазіцыя эліптычных сказаў са значэннем статальнай лакалізацыі складаецца з комплексу непрэдыкатывых кампанентаў. Звычайна ў склад названай прапазіцыі ўваходзіць актанта аб'ектнага або суб'ектнага тыпу (Ag Object) і лакатыў (S Loc). Актанты ўказваюць на аб'ект або суб'ект, які размяшчаецца адносна пэўнага арыенціра. Названая структура эліптычнага сказа са значэннем статальнай лакалізацыі з'яўляецца мінімальна неабходнай: пры адсутнасці прэдыкатнага кампанента /быць/, /знаходзіцца/ прапазіцыйную семантыку ўтвараюць непрэдыкатныя – у дадзеным выпадку аб'ект (суб'ект) і лакатыў. Названая прапазіцыя рэалізуецца толькі ў *ізаморфных* структурах.

2.1. Эліптычныя канструкцыі са значэннем статальнай лакалізацыі ў межах прасторавага арыенціра

Эліптычныя канструкцыі са значэннем статальнай лакалізацыі ў межах прасторавага арыенціра ўключаюць нулявы дзеяслоў і два матэрыяльна выражаныя кампаненты. Адметнасць семантыкі названых сказаў заключаецца ва ўказанні на канкрэтны арыенцір пры дапамозе пэўных злучнікаў у спалучэнні з лакатывам. Якасць склад кампанентаў у падобных сказах можа быць розным. Прапазіцыя можа ўключаць адушаўлены суб'ект (агенс) і лакатыў Ag $\emptyset$ S Loc: *Твае салдаты*

тут, у аконах (А.Дударяў); *Ля маці – дзеці: Лёдзя з мужам, Антось, Мікіта, Тамаш...* (Н.Гілевіч); *У засадзе Баранаў Васіль* (А.Куляшоў); *Ноч. Снягі, як горы. На снягах салдаты з 27-га Сібірскага палка* (П.Броўка); *Бацька – у атрадзе* (В.Быкаў); *Як ні скажаш, вельмі цяжка на кавалку зарабляць. На сяле ўсё немцы ў касках, а Міколы не чуваць* (П.Броўка). Рэалізацыя семантычнай мадэлі можа ажыццяўляцца рознымі структурамі: $Ag \emptyset Loc \rightarrow N_n \emptyset Rel Adv$; $N_n \emptyset$ ля N_i ; $N_n \emptyset$ у N_i ; $N_n \emptyset$ на N_i ; $N_n \emptyset$ на N_i . Рэалізацыі прапазіцыйнай семантыкі статычнай лакалізацыі не адрозніваюцца разнастайнасцю. Агенс заўсёды выражаецца назоўнікам або займеннікам у форме назоўнага склону. У названых канструкцыях толькі лакатыў мае розныя формы выражэння. Лакатыў можа выражацца **назоўнікам з прыназоўнікам**: *А сват у хаце з жаніхом* (Н.Гілевіч); *На агародзе Хоня...* (І.Мележ); *Зноўку ў ліпавых начоўках дзіця і песня...* (Т.Бондар); **прыслоўем**: *Яўхім дома...* (І.Мележ); **займеннікам з прыназоўнікам**: *З некуль выскачыў газік, пабег – сургунём*; *На ім – дзядзька Тамаш з велічэзным снапом* (П.Броўка); **прыслоўным займеннікам**: *Кінь буракі ды прыбярся...* *Сваты там...* (І.Мележ). Аднак формы выражэння лакатыва не змяняюць яго сінтаксічную ролю. У стурктуры прапазіцыі лакатыў указвае на месца знаходжання суб'екта.

Прапазіцыя статальнай лакалізацыі можа ўключаць аб'ект (неадушаўлены прадмет) і лакатыў. Семантычная мадэль эліптычнага ўключае Object $\emptyset$ Loc. Структурна названыя сказы не адрозніваюцца ад папярэдніх, акрамя спосабаў выражэння аб'екта. Аб'ект у такіх сказах звычайна выражаецца назоўнікам: *На вуліцы – ластавак радасны цвіргат* (Н.Гілевіч); *Хлеб – у дзяжы і на лапаце, На подзе ў печы, На стале, І на далонях шчаснай маці...* (Н.Гілевіч); *Там, напэўна, гаі* (Н.Гілевіч); *Наперадзе – мосцік драўляны стары* (Н.Гілевіч); *І ўбачыў ружы...* *Скрозь і ўсюды – Духмяны квет, ружовы квет* (Н.Гілевіч). $N_n \emptyset$ у N_i ; $N_n \emptyset$ Adv Dir, $N_n \emptyset$ Rel Adv.

Дыктумны змест падобных сказаў прадстаўлены элементарнай прапазіцыяй, якая ўключае су'ект або аб'ект і лакатыў. Па-сутнасці названыя непрэдыкатывныя кампаненты і складаюць семантыку эліптычнага сказа. Семантычная структура такіх сказаў двухкампанентная.

2.2. Эліптычныя канструкцыі са значэннем статальнай лакалізацыі за межамі прасторавага арыенціра

Названая разнавіднасць эліптычных сказаў сустракаецца таксама вельмі часта. Семантычная структура гэтых сказаў не адрозніваецца ад папярэдніх і ўключае аб'ект або суб'ект і лакатыў. Адзінае адрозненне названых канструкцый заключаецца ў тым, што яны змяшчаюць адпаведныя прыназоўнікі, якія ўказваюць на тое, што суб'ект або аб'ект знаходзіцца па-за межамі прасторавага арыенціра. Часцей у такіх сказах ужываюцца злучнікі **за**: *За хмарай шызаі – неба сінява...* (Р.Баравікова); *За беражком – чыстая вада* (І.Мележ); *За лугам – магільнік, хмызняк і багна* (З.Бядуля); *Там, за сінім ціхім борам, шмат засмучаных суніц* (А.Куляшоў); *Дарога – за ўяўнай мяжой* (Т.Бондар); *За шыбай – снежаньскі лядок...* (Р.Баравікова); *...За дзеравянаю канцавою вуліцаю – мураваны грымучы горрад* (К.Чорны) – Object $\emptyset$ S Дуп $\rightarrow$ $N_n \emptyset$ за N_i ; **ля**: *...Шыпыны куст – ля хаты – на*

шляху (Р.Баравікова) – $N_n \emptyset$ ля N_g ; **перад**: *І палкоўнікава постаць у яго перад ва-чыма* (П.Броўка) – $N_n \emptyset$ перад N_l ; **побач**: *Побач са сталом – канана* (А.Макаёнак) – $N_n \emptyset$ побач са N_l .

У падобных сказах могуць ужывацца і іншыя злучнікі, што змяняе толькі форму выражэння лакатыва і не ўплывае на элементарную прапазіцыю эліптычнага сказа.

2.3. Эліптычныя канструкцыі са значэннем статальнай лакалізацыі паміж прасторавых арыенціраў

Сустрэкаюцца эліптычныя сказы са значэннем статальнай лакалізацыі паміж прасторавымі арыенцірамі. У падобных канструкцыях прапазіцыя статальнай лакалізацыі рэалізуецца пры дапамозе прыназоўнікаў **між**: *На дзядзінцы сабраўся сход. Між дзядоў і жанчын – Цыбук...* (Н.Гілевіч); *Дачку ж маю ты знаў, Мальвіну? З дзіцяткам тут іх вечны сон. Вось і прыходжу на магілу. Унь – ага-роджа між сасон* (Н.Гілевіч); *На поплаве паміж лесу і ракі – вялікі яркі агонь* (І.Козел) – $N_n \emptyset$ між N_g ; **сярод**: *Сярод іх – і мой няроўны почырк* (Р.Баравікова); *Сярод палаткаў – лугавіны* (Н.Гілевіч) – $N_n \emptyset$ сярод N_g .

Прапазіцыя эліптычных сказаў са значэннем статальнай лакалізацыі можа ўскладняцца і іншымі кампанентамі. Пры гэтым структура дыктумнага зместу можа ўключаць іншыя віды сірканстантаў. Найчасцей склад прапазіцыі ўскладняецца сірканстантам часу S Temp. Пры гэтым эліптычны сказ мае або пэўную часавую суаднесенасць, або сірканстант часу ўказвае на паўтаральнасць падзей. У сказах *І сягоння – восень* (К.Чорны); *Нібыто ўжэ і зіма* (І.Мележ) $N_n \emptyset$ Adv Temp прапазіцыя ўключае сірканстанты часу *сягоння, ужо*, якія канстатуюць наяўнасць пэўных фактаў у момант гутаркі. Прычым факты гэтыя могуць абазначаць стан, апрадмечанае дзеянне або з’явы прыроды: *На зары – толькі дрэў трапятанне* (Р.Баравікова); *Штодня – музыкі, балъ за балем* (Р.Баравікова) – $N_n \emptyset$ Adv Temp. Прапазіцыя названых сказаў двухкампанентная: яна ўключае аб’ект і сірканстант часу.

Аднак структура прапазіцыі можа пашырацца за кошт факультатыўных кампанентаў – сірканстанта спосабу дзеяння. Названы кампанент S Qnal удакладняе семантыку эліптычнага сказа, уносячы адценне спосабу дзеяння. Семантычная мадэль названага сказа змяшчае кампаненты Object $\emptyset$ S Loc S Qnal і рэалізуецца звычайна ў схеме $N_n \emptyset$ Adv Loc Adv Qnal: *Травінка на губах – гарчын-каю напроку* (Т.Бондар); *На кустоўі – ашмоццем – апратка* (Т.Бондар); *Сляды наперадзе – глыбока, густа* (Т.Бондар); *...Дзве рукі – ля сэрца накрыж...* (Н.Гілевіч).

Як бачна, эліптычныя сказы са значэннем статальнай лакалізацыі адрозніваюцца ад аналагічных сказаў са значэннем дынамічнай лакалізацыі. Розніца заключаецца ў характары прэдыката (нулявога) і характары прэдыкатыўных адносін паміж кампанентамі. Прапазіцыя эліптычных сказаў як аднаго, так і другога тыпа мае аднолькавую колькасць кампанентаў і ідэнтычную семантычную структуру Object (Subject) $\emptyset$ S Loc (S Dir). Аднак розніца заключаецца ў прыкмеце рэферэнтнасці адносна суб’екта або аб’екта. У структуры

прапазіцыі са значэннем дынамічнай лакалізацыі актантаў суб'ектнага тыпу маюць рэферэнтны характар. Рэферэнтнасць агенса *Я* – у *атрад* (В.Быкаў) праяўляецца ў суаднесенасці кампанента з аб'ектам рэчаіснасці. Акрамя таго агенс *я* з'яўляецца непрэдыкатывым кампанентам у структуры сказа. Нерэферэнтны характар кампанента *Шышыны куст – ля хаты* (Р.Баравікова) тлумачыцца быццём характарам прапазіцыі дадзенага сказа і тым фактам, што кампанент *куст* уваходзіць у структуру прэдыката. Увогуле сказы са значэннем быцця, экзістэнцыі маюць пэўныя асаблівасці. Значэнне экзістэнцыі ў падобных сказах фіксуецца або па прастораваму, або па часавому параметрах. Аднак эліптычныя сказы з падобным значэннем маюць сваю адметную асаблівасць: у іх актуалізуецца або лакацыя, або імя, нягледзячы на нерэферэнтны характар.

3. Эліптычныя канструкцыі з прапазіцыяй актыўнага дзеяння

Эліптычныя канструкцыі са значэннем актыўнага дзеяння таксама часта сустракаюцца ў беларускай мове. Прапазіцыяная семантыка эліптычнага сказа ўключае цэласны прэдыкатывы комплекс, які змяшчае актантаў і сірканстанты, што фарміруюць прэдыкатывую семантыку. Асаблівасцю эліптычных сказаў з'яўляецца паўната дыктумнага зместу пры адсутнасці дзеяслова. Семантыка эліптычных сказаў актыўнага дзеяння складаецца з прапазіцыяна істотных кампанентаў. Колькасць названых кампанентаў павінна ўключаць як мінімум тры адзінкі: эліпсаваны дзеяслоў і два кампаненты, якія ўтвараюць семантыку сказа. Экспліцытна выражаныя кампаненты могуць утвараць розныя камбінацыі актантаў і сірканстантаў. Сярод эліптычных сказаў з названай прапазіцыяй вялікую групу складаюць канструкцыі са значэннем дзеяння.

3.1. Эліптычныя сказы з прапазіцыяй актыўнага дзеяння ізаморфнай структуры

Эліптычныя сказы з прапазіцыяй дзеяння могуць уключаць розныя актантаў і сірканстанты, якія з'яўляюцца прапазіцыяна істотнымі. Прапазіцыяная істотнасць кампанентаў сказа заключаецца ў іх здольнасці ўтвараць пэўную семантыку без дзеяслова на аснове адваротнай валентнасці. Камбінацыя названых кампанентаў эліптычнага сказа можа быць самая розная. Гэта залежыць ад характару семантычных актантаў і сірканстантаў.

Часта сустракаюцца прапазіцыі, якія ўключаюць *агенс* (або аб'ект) і пэўны від *сірканстанта*. Прапазіцыяная семантыка ў такіх канструкцыях можа складацца з двух кампанентаў: аб'екта дзеяння (*Object*) і сірканстанта месца (*AdvDir*). Семантычная мадэль сказаў змяшчае *Object* $\emptyset$ *Adv Dir* і рэалізуецца ў схеме $N \emptyset$ на N_a *Prop* $\emptyset$ у N_a . У сказах *На сметнік – хлеб! Духмяны! Смачны! І гэта ў нас, дзе сам народ – І гаспадар, і распарадчык Усіх багаццяў і дабrot!* (Н.Гілевіч); *Усе – ахвяры, Усе – ў агонь, у касцёр!* (Т.Бондар) прапазіцыяная семантыка прадстаўлена аб'ектам і сірканстантам месца, што дазваляе праявіцца ў глыбіннай структуры прэдыката са значэннем дзеяння. Названыя сказы з'яўляюцца трохкампанентнымі і не ўключаюць *агенс* – утваральніка дзеяння. Такая з'ява часта назіраецца ў аднаасастаўных няпоўных сказах.

Прапазіцыя актыўнага дзеяння можа ўключаць і агенс, пры гэтым структура эліптычнага сказа змяшчае чатыры кампаненты, а сам сказ становіцца двухсастаўным. *Ты граматы лепш – у печ. Гэта не забаўка* (В.Быкаў) – Pron Pers $N_a \emptyset$ – у N_a . Семантычная мадэль названага сказа ўключае кампаненты Ag Object $\emptyset$ Adv Dir, якая рэалізуецца ў схеме. Агенс выконвае семантычную функцыю ўтваральніка дзеяння, аб'ект *грамату* і сірканстант месца *ў печ* канчаткова канкрэтызуюць апушчаны дзеяслоў і вызначаюць яго семантычны модуль (у дадзеным выпадку семантычны модуль апушчанага дзеяслова адпавядае семе /кінуць/).

Аналагічным чынам фарміруецца прапазіцыйная семантыка ў сказе *Спеліць, спеліць сонца ягаду – ажыну. Сонца – не ў аконца, еду на чужыну* (Р.Баравікова). Прапазіцыя дзеяння прадстаўлена тут агенсам і сірканстантам месца Ag $\emptyset$ Adv Dir і рэалізуецца ў схеме $N_n \emptyset$ не ў N_g . Названая семантычная мадэль можа пашырацца за кошт бенефіцыенса Ag $\emptyset$ Ben Adv Dir (Pron Pers $\emptyset$ Pron Pers_d у N_i), які ўдакладняе асобу, дзеля якой ажыццяўляецца пэўнае дзеянне:

– *Мы вам – у баковачцы.*

– *Не трэба. Нам вось тут. На лаўках* (І.Мележ)

Акрамя сірканстанта месца, прапазіцыя актыўнага дзеяння можа ўключыць пацыенс, які ўказвае адушаўлены аб'ект, на які накіравана дзеянне. Пацыенс пашырае семантычную мадэль сказа Pat $\emptyset$ Adv Dir і ўдакладняе змест прапушчанага прэдыката. Гэтая семантычная мадэль рэалізуецца ў вялікай колькасці схем, што абумоўлена граматычнымі формамі кампанентаў эліптычнага сказа: *Во парадчкі пайшлі! ... Яго ... у міліцыю!* (М.Матукоўскі) – Pron Pers_g $\emptyset$ у N_a ; *Сыночак! Куды ж гэта цябе* (І.Козел) – Pron Pers_g $\emptyset$ Rel Adv.

Пацыенс як састаўны кампанент прапазіцыйнай семантыкі адыгрывае значную ролю ў фарміраванні семантыкі эліптычнага сказа. Пацыенс, з'яўляючыся элементам працэсуальнай прэдыкацыі, называе ўдзельніка сітуацыі, на якога накіравана актыўнае дзеянне. У сказах *Пацарствуе – «Слон», а потым «Асла» на яго месца* (А.Макаёнак); *Яе, – кінуў ён на Сцепаніду, – нікуды за парог* (В.Быкаў) ($N_a \emptyset$ на N_g ; Pron Pers_a $\emptyset$ Pel Adv) семантычную функцыю актыўнага дзеяння ўтвараюць семантыка-сінтаксічныя адносіны Pat – Adv Dir, што ўказвае на іх прапазіцыйную істотнасць.

Значную ролю ў фарміраванні прапазіцыі актыўнага дзеяння адыгрываюць *сірканстанты спосабу дзеяння S Qnal*. І гэта невыпадкова. Працэсуальныя прэдыкаты звычайна ўключаюць у сябе кампаненты, якія ўказваюць на спосаб працякання працэсу. У эліптычных сказах наяўнасць такіх кампанентаў з'яўляецца абавязковай, бо менавіта яны ўтвараюць прапазіцыйную семантыку пры нулявой пазіцыі дзеяслова. Кампазіцыя семантычных кампанентаў яго можа быць самай рознай. Аднак часцей за ўсё выкарыстоўваюцца эліптычныя сказы, семантычная мадэль якіх уключае наступныя кампаненты Ag $\emptyset$ S Qnal. У творах мастацкай літаратуры такія сказы ўжываюцца параўнальна часта. Сірканстант спосабу дзеяння можа выражацца рознымі часцінамі мовы, а семантычная мадэль можа рэалізавацца ў некалькіх схемах: *Бацька нездароў, дык я – адзін* (К.Чорны) – Pron Pers $\emptyset$ Nun Adv; *Радуйся, што сэрца – на шматкі... Ад надрыўных думак і дыхан-*

ня (Р.Баравікова) – $N_n \emptyset N_a$; *Як хто, а я – па-свойму* (І.Мележ) – Pron Pers $\emptyset$ Adv Qnal; *Не былое ажывае, а старадаўняе – за шмат вякоў ад гэтае сумотнае сустрэчы. Бальшак – да Замчышча, агні – вянком, плач паланянак* (Т.Бондар) – $N_n \emptyset S$ Qnal. Прапазіцыйная семантыка ў названых сказах характарызуецца семантыка-сінтаксічнымі адносінамі агенса і сірканстанта спосабу дзеяння $Ag - \emptyset - S$ Qnal.

У сказах з падобнай прапазіцыяй назіраецца і іншая канфігурацыя структурных кампанентаў. У эліптычным сказе можа мець экспліцытнае выражэнне звязуючая частка састаўнога дзеяслоўнага выказніка. Экспліцытна выражаная частка можа змяшчаць мадальнае значэнне, указваючы пры гэтым на граматычныя формы нулявога выказніка: *Я спрабавала – і без маскі, і без спецвопраткі, як многія* (М.Матукоўскі) – Pron Pers – без N_g .

Як паказваюць назіранні, прапазіцыйная семантыка эліптычнага сказа ўключае ўвесь прэдыкатыўны комплекс, у якім актанта і сірканстанты на аснове адваротнай валентнасці і ўтвараюць семантыку сказа.

Вялікую групу складаюць эліптычныя сказы, прапазіцыя якіх змяшчае *агенса і аб'екта (Ag Object)*. Гэта семантычная мадэль прадстаўлена рознымі мадыфікацыямі эліптычных сказаў, у якіх семантычны комплекс прадстаўлены самымі рознымі часцінамі мовы і граматычнымі формамі. Аб'ект у семантычнай мадэлі сказа адыгрывае значную ролю: ён кваліфікуе семантыку нулявога выказніка, стан або семантычныя адносіны. Сказы з падобнай семантыкай могуць складацца з трох кампанентаў. У сказах *Гэта ж дорага, мусіць, – спалохалася Сцепаніда. – Во, хадзіць няма ў чым. У Хведзькі башмакі разарваліся, а ён – скрынку!* (В.Быкаў); *Раптам наш маленькі Уладзік – за начальніка руку* (П.Броўка) агенса і аб'екта дзеяння апісваюць семантыку дзеяння суб'екта, накіраванае на неадушаўлены аб'ект, якое носіць фізічны характар. Названая мадэль у беларускай мове можа быць прадстаўлена значнай колькасцю схем: Pron Pers $\emptyset N_a$; $N_n \emptyset$ за N_a . Такім чынам семантыка дзеяслова прапазіцыяльных адносін фарміруецца за кошт узаемадзеяння семантычных складаючых агенса і аб'екта. Спосабы выражэння агенса і аб'екта могуць быць самыя розныя: *Вось гэта дзела: зяць на парог, цешча – за бутэльку* (М.Матукоўскі) – $N_n \emptyset$ за N_a . Аднак спосаб выражэння не ўплывае на семантычныя адносіны паміж агенсам і аб'ектам, таму глыбінная структура сказа не змяняецца. У канструкцыях, дзе агенса змяшчаецца ў папярэднім сказе або вядомы з сітуацыі, прапазіцыйная семантыка ўтвараецца ў выніку ўвядзення ў семантычную мадэль сірканстантаў. Падобныя сказы адпавядаюць семантычнай мадэлі Object $\emptyset S$ Dir: *Убегла ў пакой. Кнігі, сшыткі са стала – на падаконнік. Стол – ад сцяны. На стол – чысты настольнік* (І.Мележ); *Забіты. Дзве кулі. Адна ў грудзі, другая ў жывот* (В.Быкаў) і рэалізуюцца ў схемах $N_n \emptyset$ на N_a ; Pron Num $\emptyset$ у N_a . Відавочна, што рэалізуючыся ў розных структурных варыянтах, названыя вышэй эліптычныя сказы могуць быць аб'яднаны ў адзін клас прапазіцыйнай семантыкі.

Прапазіцыя актыўнага дзеяння можа ўтварацца шляхам увядзення ў семантычную мадэль сказа *адрасата*. У такіх выпадках мадэль каза складаецца з чатырох кампанентаў $Ag \emptyset$ Adr Object. Адрасат у названых сказах з'яўляецца аба-

вязковым прапазіцыйна істотным кампанентам, наяўнасць якога “патрабуе” семантычная валентнасць нулявога дзеяслова: *Таты і мамы гэтых дзетак запускаюць касмічныя караблі, лятаюць на рэактыўных самалётах. А мы іх дзецям – грабелькі, лапаткі, тачкі* (М.Матукоўскі) – Pron Pers_n ∅ N_d N_a; *Сюды мы вернем якую-небудзь кантору, а вам – пяць пакояў* (А.Макаёнак) – Pron Pers ∅ Pron Pers_d N_a; *Я вас пажыццёва забяспечваю ўдосталь чыстай вадой, а вы мне – сваю карону* (А.Макаёнак) – Pron Pers_n ∅ Pron Pers_d N_a.

Прапазіцыя актыўнага дзеяння ўтвараецца ў падобных эліптычных сказах на аснове ўзаемадзеяння агенса, адрасата і аб’екта. Такая кампазіцыя семантычных кампанентаў прадвызначае актыўнае дзеянне агенса, накіраванае на суб’ект і прызначанае адрасату. Граматычнае выражэнне названых кампанентаў можа быць самым розным у беларускай мове. Аднак найбольш часта агенс і адрасат выражаюцца асабовымі займеннікамі або назоўнікамі, аб’ект выражаецца назоўнікам: *Я яе замкну, а ключык – вам...* (А.Макаёнак) – Pron Pers_n ∅ Pron Pers_d N_a; *Я табе – і дошкі, і шыфер. Жонку ў санаторый* (А.Дзяледзік) – Pron Pers_n ∅ N_a.

Мадэль эліптычнага сказа з прапазіцыяй актыўнага дзеяння можа змяшчаць і тры кампаненты. Гэта адбываецца ў тых выпадках, калі эліптычны сказ з’яўляецца пэўна-асабовым і агенс у сказе адсутнічае. Мадэль падобнага сказа складаецца з аб’екта, нулявога дзеяслова і адрасата – Object ∅ Adr і рэалізуецца ў вялікай колькасці мадыфікацый: *– А потым маршал Зорку дастае... Гэта – табе, капітан...* (А.Дударэў) – Rel_{na} ∅ Pron Pers_d; *Пётр Іванавіч, чаю табе мацнейшага?* (А.Дзянедзік) – N_g ∅ Pron Pers_d; *Калі ўдасца – табе найперш аўтамат... Далей – правіцельственная награда. Ну, і ў атрад, вядома, сходу* (В.Быкаў) – N_a ∅ Pron Pers_d; *Першы экзэмпляр – ім, а копія – мне, і за тое дзякуй* (А.Макаёнак) – N_a ∅ Pron Pers_d; *Толькі скажы яму, каб дзве фотакартачкі. Адну – сабе, а другую ў клуб* (А.Макаёнак) – Pron ∅ Pron Pers_d; *І Аўласавым коням – дваіную порцыю аўса* (А.Макаёнак) – N_g ∅ N_d. Адрасат у названых сказах часцей за ўсё выражаецца асабовым займеннікам у форме давальнага склону. Семантыка актыўнага дзеяння ў прыведзеных прыкладах базіруецца на аснове сумы значэнняў прапазіцыйных кампанентаў, прычым адрасат (Adr) адыгрывае адну з галоўных роляў: указвае асобу, на каго накіравана дзеянне, выражанае эліпсаваным прэдыкатам.

Мадэль сказа з семантыкай актыўнага дзеяння можа ўключаць каагенс, які кваліфікуе агенс і ўказвае на сумеснасць актыўнага дзеяння – Ag Caag ∅ Object. Рэалізацыя названай мадэлі ў беларускай мове можа быць самай рознай: *Мы з вамі – адну вялікую справу* (А.Дзялендзік) – Pron Pers_n з Pron Pers₁ ∅ N_a. Прапазіцыйная семантыка ў такіх сказах адпавядае суме значэнняў каагенса і аб’екта.

Семантычная мадэль эліптычнага сказа можа ўключаць *інструмент дзеяння* (Instr). Інструмент характарызуе прэдыкат і ўдакладняе семантыку прапазіцыі. Мадэль такога сказа звычайна змяшчае агенс, інструмент, аб’ект і нулявы дзеяслоў – Ag ∅ Instr, Object. Аднак колькасць кампанентаў мадэлі не заўсёды з’яўляецца пастаяннай: могуць адсутнічаць агенс або аб’ект у залежнасці ад кантэксту. У сказе *Каб ён быў мой сваяк – я б яго – памялом з дому* (В.Быкаў) – Pron

Pers_n ∅ Pron Pers_g N₁ з N_a прапазіцыйная семантыка змяшчае максімальную колькасць кампанентаў: агенс, аб'ект і прыладу. Сказ *Ты што біцца захацеў? Дык можаш галавой аб вугал* (А.Макаёнак) змяшчае сродак, аб'ект і агенс, выражаны ў прапазіцыі.

Сказы з актантамі інструментальнага характару могуць трансфармавацца пэўным чынам. Часцей за ўсё трансфармуюцца склонавыя формы назоўнікаў. У сказе *Казаў: маленькі, курчавы – як пакаёвы сабачок. Але на выгляд – надта бравы! І на Адама – кулачок* (Н.Гілевіч) – на N_g ∅ N_a трансфармуецца назоўнік кулачком → кулачок, што абумоўлена метрыка-рытмічнай арганізацыяй верша.

Мадэль эліптычнага сказа са значэннем актыўнага дзеяння можа ўключаць *партатыў* (Part), які ўказвае на адносіны паміж агенсам і іншымі кампанентамі актантага тыпу. Мадэль падобных сказаў складаецца звычайна з агенса, нулявога дзеяслова, партатыў і сірканстант месца (Ag ∅ Part S Dir). Аднак колькасць кампанентаў можа вар'іравацца ў залежнасці ад семантычнай функцыі прэдыката. У сказе *З якога часу ў вас агентам гэтая жанчына?* (В.Быкаў) – з N_g у Pron Pers ∅ N₁ N_n партатыў *агентам* фарміруе прапазіцыянальную семантыку дзеяння сумесна з іншымі экспліцытна выражанымі кампанентамі.

Літаратура

Адмони В.Г. Основы теории грамматики. – Л.: Наука, 1964. – 238 с.

Багдасарян В.Х. К вопросу об имплицитном в языке // Философия и методологические вопросы науки: Сб. ст. / Акад. наук Армян. ССР, Ин-т философии и права; Отв. ред. Г.А. Чеворкян. – Ереван, 1977. – С. 96 – 108.

Блох М.Я. Неполное и вторично полное предложения как строевые элементы разговорной речи // Теория и практика лингвистического описания разговорной речи: Межвуз. сб. науч. тр. Горький, 1987. – С. 13 – 20.

Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. – Мн.: Універсітэцкае, 1987. – 320 с.

Гапова Е.И. Контекстные средства актуализации имплицитных темпоральных значений // Коммуникативный аспект: процессы и единицы: Межвуз. сб. науч. тр. / Рост. гос. пед. ун-т; Отв. ред. Л.В. Шишкова. – Л., 1991. – С. 25 – 31.

Дубовцева Т.Ф. Семантизация эллиптических конструкций как условие их функционирования в диалоге // Взаимодействие социальных и структурных факторов в языке и речи: Сб. ст. / Саратов. ун-т; Отв. ред. Л.И. Баранникова. – Саратов, 1988. – С. 79 – 84.

Соловьёва А.А. Эллипсис и перенос функций в сфере предикативно-обстоятельственных отношений в сложном предложении современного русского языка: Межвуз. сб. ст. / Куйбышев. гос. ун-т; Отв. ред. Е.С. Скобликова. – Куйбышев, 1982. – С. 97 – 104.

Фоминых Б.И. Типы эллиптических предложений в русском языке и их эквиваленты в чешском // Вопросы современного русского языка и диалектологии: Сб. ст. / Свердлов. гос. пед. ин-т; Отв. ред. В.Н. Светлова. – Тюмень, 1965. – С. 99 – 114.

Ширяев Е.Н. Основы системного описания незамещённых синтаксических позиций // Системный анализ значимых единиц русского языка: Синтаксические структуры: Межвуз. сб. / Краснояр. ун-т; Науч. ред. В.А. Белошапкина. – Красноярск, 1984. – С. 11 – 21.

МЕТАДЫ ДАСЛЕДАВАННЯ Ў МЕТОДЫЦЫ ВЫКЛАДАННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ЯК ЗАМЕЖНАЙ

Метады даследавання – гэта спосабы пазнання і вывучэння рэчаіснасці. У дачыненні да навучання беларускай мове як замежнай такія метады выкарыстоўваюцца пры вывучэнні навучальнага працэсу з мэтай павышэння яго эфектыўнасці.

Традыцыйна метады даследавання падзяляюцца на агульныя і прыватныя (спецыяльныя). Прымяненне першых мае даволі універсальны характар, нягледзячы на тое, што іх выкарыстанне ў кожнай навуковай дысцыпліне павінна адлюстроўваць асаблівасці гэтай дысцыпліны. Прыватныя метады характарызуюць спецыфіку той дысцыпліны, у якой яны прымяняюцца.

Метады, якія прымяняюцца на тэарэтычным узроўні	Метады, якія прымяняюцца на эмпірычным узроўні
1. абстрагаванне	1. аналіз навукова-метадычнай літаратуры
2. аналіз і сінтэз	2. навуковае назіранне і абагульненне вопыту
3. параўнанне	3. гутарка
4. дэдукцыя і індукцыя	4. доследнае навучанне
5. мадэляванне	5. эксперыментальнае навучанне
6. экстрапаляцыя	6. анкетаванне
	7. тэставанне
	8. хранаметраванне
	9. статыстычны аналіз эксперыментальных вынікаў

У метадычных даследаваннях значная ўвага надаецца выкарыстанню эмпірычных метадаў, паколькі пры іх дапамозе даследчыкі імкнуцца правесці эфектыўнасць новых канцэпцый выкладання замежных моў і спосабаў авалодання імі.

Аналіз навуковай літаратуры – гэта найбольш даступны і адначасова складаны метады даследавання, паколькі ён патрабуе ад выканаўцы высокай працаздольнасці і ўмення крытычна ацэньваць прачытаны матэрыял з улікам абранай тэмы даследавання. Метады вымагае і пэўных навыкаў працы з літаратурай: умення рабіць выпіскі, канспектаваць, групаваць матэрыял згодна з планам работы. Асноўная мэта даследавання пры аналізе навуковых крыніц заключаецца ў зборы навуковай інфармацыі па тэме, вызначэнні дасягненняў і наяўных меркаванняў па пэўнай праблеме ў абранай навуковай галіне, што дазваляе вызначыць перспектывы даследавання і сфармуляваць гіпотэзу.

Ад умення студэнтаў працаваць з навуковай літаратурай залежыць якасць іх навуковых даследаванняў: курсавых, выпускных і дыпломных работ, выступленняў на семінарах і навуковых канферэнцыях з дакладамі і паведамленнямі.

Навуковае назіранне і абагульненне вопыту – найбольш пашыраны метады даследавання на эмпірычным узроўні, у выніку прымянення якога даследчык фіксуе стан навучальнага працэсу або паводзіны яго ўдзельнікаў.

Збор фактаў і іх апісанне дазваляе выявіць аб'ектыўныя заканамернасці ў навучальным працэсе і сфармуляваць метадычныя рэкамендацыі. Назіранне мае навуковую вартасць толькі тады, калі яно падпарадкоўваецца канкрэтнай мэце. Мэтай назірання можа быць ход заняткаў, іх асобных фрагментаў, праверка эфектыўнасці выкарыстаных прыёмаў навучання і інш. Вынікі назірання фіксуюцца і робяцца аб'ектам абмеркавання і аналізу. У працэсе педагагічнай практыкі менавіта назіранне з'яўляецца найбольш эфектыўным спосабам праверкі набытага вопыту, ведаў, навыкаў і ўменняў. Вынікі назіранняў адзначаюцца студэнтамі ў “Дзённіку педагагічнай практыкі” і выступаюць прадметам абмеркавання.

Гутарка – даволі папулярны метада атрымання інфармацыі ў выніку аналізу адказаў удзельнікаў гутаркі на пастаўленыя пытанні. Гутарка можа быць як самастойным, так і дапаможным метадам даследавання. Ва ўмовах педагагічнай практыкі падчас гутаркі абмяркоўваюцца мэты заняткаў, прыёмы навучання, фіксуюцца меркаванні аб эфектыўнасці праведзеных заняткаў, ацэньваецца майстэрства выкладчыка.

Доследнае навучанне – эмпірычны метада, заснаваны на правядзенні масавага навучання згодна з прапанаванай даследчыкамі праграме. У працэсе доследнага навучання правяраецца загадзя сфармуляваная навуковая гіпотэза. Такое навучанне можа праводзіцца ў маштабе адной вучэбнай групы, некалькіх груп, некалькіх навучальных устаноў. Ступень дакладнасці і абгрунтаванасці вынікаў гэтага тыпу навучання залежыць ад колькасці ўдзельнікаў.

У якасці аб'ектаў доследнага навучання могуць быць розныя прыёмы і метады навучання, праверцы можа падлягаць эфектыўнасць працы з тэхнічнымі сродкамі, вучэбнымі дапаможнікамі, у тым ліку і новымі (прапанаванымі арганізатарамі).

У правядзенні доследнага навучання звычайна вылучаюцца наступныя этапы:

1. *арганізацыйны* – распрацоўка гіпотэзы, эксперыментальнай праграмы, адбор удзельнікаў навучання;
2. *рэалізацыя* – правядзенне навучання згодна з праграмай;
3. *канстатацыя* – аналіз вынікаў, якія будуць з'яўляцца падставай для метадычных высноў – пацвярджэнне або абвяржэнне сфармуляванай гіпотэзы;
4. *інтэрпрэтацыя* – тлумачэнне прычын атрыманых вынікаў, што дазволіць рэкамендаваць (не рэкамендаваць) вынікі навучання да шырокага ўкаранення ў вучэбную практыку.

Эксперыментальнае навучанне – метада, сутнасць якога заключаецца ў тым, што даследчык фармулюе рабочую гіпотэзу, якую затым правярае ў працэсе заняткаў у адной з вучэбных груп і параўноўвае вынікі навучання з дасягненнямі іншаземцаў у іншай групе, навучанне ў якой адбываецца па традыцыйнай праграме. Такім чынам, у ходзе эксперыментальнага навучання прысутнічаюць:

1. *нязменныя паказчыкі* – колькасць вучэбных груп, пачатковы ўзровень валодання мовай, вучэбны матэрыял, які выкарыстоўваецца на занятках;

2. *зменныя паказчыкі* – прыёмы навучання, якія выкарыстоўваюцца ў розных групах (калі трэба праверыць эфектыўнасць такіх прыёмаў) або вучэбныя дапаможнікі, эфектыўнасць якіх вызначаецца паводле параўнання з іншымі (альтэрнатыўнымі) дапаможнікамі.

Так, для праверкі мэтазгоднасці выкарыстання пэўных метадаў у канкрэтных навучальных умовах выкладчык у адной групе можа арганізаваць заняткі з выкарыстаннем прыёмаў, характэрных для метаду актывізацыі (Г.А. Кітайгородская), а ў другой – для эмацыянальна-сэнсавага метаду (І.Ю. Шэхцер). Названыя метады маюць адзіную мэтавую ўстаноўку – навучанне мове ў сціслыя тэрміны ў працэсе калектыўнай дзейнасці і з устаноўкай на актывізацыю тых псіхалагічных рэзерваў асобы навучэнца, якія звычайна не выкарыстоўваюцца пры традыцыйным навучанні. Аднак пры гэтым прымяняюцца розныя прыёмы навучання і спосабы актывізацыі навучэнцаў. З мэтай выбару метаду, які забяспечвае найбольшую эфектыўнасць у канкрэтных умовах выкладання беларускай мовы, можа быць арганізавана эксперыментальнае навучанне, якое дазволіць выявіць спачатку на эмпірычным, а затым і тэарэтычным узроўнях абгрунтаванасць выбару пэўных метадаў.

Анкетаванне – метада атрымання інфармацыі пры дапамозе адказаў на загадзя падрыхтаваныя пытанні. Заданні ўдзельнікам анкетавання падаюцца ў форме пытанняў або сцвярджэнняў.

Пры складанні анкеты ўлічваюцца:

1. змест пытанняў;
2. форма пытанняў – *адкрытыя* (можна даць свабодны адказ) і *закрытыя* (толькі 2 варыянты адказаў – “так” і “не”);
3. фармулёўка пытанняў (дакладнасць, адсутнасць падказак);
4. колькасць пытанняў і парадак іх размяшчэння.

Анкетаванне можа быць *вусным* або *пісьмовым*, *індывідуальным* або *калектыўным*. Матэрыялы анкетавання падлягаюць колькаснай і якаснай апрацоўцы. Аб’ектыўнасць метаду залежыць ад колькасці яго рэспандэнтаў, але нават пры наяўнасці мноства ўдзельнікаў анкетаванне мае пэўны адбітак суб’ектыўнасці, паколькі ў яго аснове заўсёды знаходзіцца меркаванне асобнага чалавека. Асноўныя вартасці анкетавання – нескладанасць правядзення апытання і аналізу атрыманых звестак, магчымасць ахопу шырокага кола праблем, што маюць дачыненне да практыкі выкладання беларускай мовы іншаземцам і асабліваасцей асобы рэспандэнта.

Фрагмент анкеты

Калі б вы маглі вольна распараджацца сваім часам, то колькі часу вы надавалі б вывучэнню беларускай мовы на працягу дня? Выберыце патрэбны адказ.

- не больш за 1 гадзіну;
- ад дзвюх да трох гадзін;
- ад трох да пяці гадзін;
- палову дня;
- цэлы дзень.

Ці змянілася ваша цікавасць да вывучэння беларускай мовы з таго часу, як вы пачалі ёй займацца? Выберыце адзін з прапанаваных адказаў.

ТАК   НЕ   НЕ ВЕДАЮ

Чым можна растлумачыць змяненне цікавасці да вывучэння беларускай мовы ў вашай краіне? Дайце свабодны адказ.

Тэставанне – метада даследавання, які прадугледжвае выкананне навучэнцамі спецыяльных заданняў-тэстаў, пры дапамозе якіх ацэньваецца ўзровень валодання мовай, вызначаюцца адпаведныя характарыстыкі асобы навучэнца. Тэсты класіфікуюцца паводле некалькіх прымет, у тым ліку па форме, змесце, мэце тэставання. Форма правядзення тэстаў можа быць *індывідуальнай* і *калектыўнай*, *вуснай* і *пісьмовай*, *бланкавай* (выконваюцца пры дапамозе ручкі і паперы), *прадметнай* (акрамя бланкаў выкарыстоўваюцца карткі, малюнкi, схемы) і *апаратнай* (патрабуецца спецыяльная апаратура). Паводле зместу вылучаюцца *тэсты інтэлекту* (выкарыстоўваюцца для вызначэння здольнасцей асобы або групы навучэнцаў да выканання той або іншай інтэлектуальнай дзейнасці) і *вучэбныя* – (для праверкі атрыманых ведаў, уменняў і навыкаў па дысцыпліне). Выкарыстанне тэставання як метада даследавання дае каштоўны матэрыял для вызначэння эфектыўнасці авалодання вучэбным матэрыялам і здольнасцей навучэнцаў да засваення такога матэрыялу. *Лінгвадыдактычнае тэставанне* – гэта падрыхтаваны згодна з пэўнымі патрабаваннямі комплекс заданняў, пры дапамозе якога робіцца спроба выяўлення ў рэспандэнтаў ступені іх моўнай і маўленчай (камунікацыйнай) кампетэнцыі, узровень якой падлягае ацэнцы паводле загадзя падрыхтаваных крытэрыяў. Тэсты з вялікай колькасцю заданняў называюцца “тэставымі батарэямі”. Кожнае з заданняў, што складаюць такую “батарэю”, стварае для навучэнца пэўную лінгвістычную або экстралінгвістычную сітуацыю – *тэставую сітуацыю*, якая прэзентуецца ў выглядзе вербальных або наглядных стымулаў.

У педагагічнай практыцы тэставанне ўпершыню было выкарыстана ў 1864 г. у Вялікабрытаніі Дж. Фішэрам для праверкі ведаў навучэнцаў. У створанай Фішэрам кнізе пытанняў і адказаў вучням трэба было выбраць правільны адказ. Заснавальнікам тэсталогіі лічыцца Ф. Гамільтан, які ў канцы XIX ст. распрацаваў заданні для ацэнкі псіхалагічных характарыстык асобы. Упершыню тэрмін “тэст” быў уведзены ў навуковы ўжытак амерыканскім псіхолагам М. Кетэлам (1890), які распрацаваў серыю тэстаў з мэтай вызначэння інтэлектуальнага ўзроўню чалавека.

Тэставанне як метада даследавання пашырыўся ў пачатку XX ст. у межах псіхадыягностыкі – галіны псіхалогіі, аб’ектам вывучэння якой з’яўляюцца асаблівасці псіхічнага развіцця чалавека і адпаведнасць іх патрабаванням да розных відаў дзейнасці, у тым ліку і маўленчай, на замежнай мове. Распрацаваныя псіхадыягностамі тэсты дазваляюць дыягнаставаць камунікацыйныя здольнасці навучэнцаў, асаблівасці іх памяці, прафесійныя схільнасці і інтарэсы.

У апошнія гады ў методыцы выкладання замежных моў атрымалі шырокае прымяненне наступныя віды тэстаў.

Тэсты інтэлекту. Прызначаны для вывучэння інтэлектуальнага ўзроўню асобы. З гэтай мэтай спецыялісты прапанавалі выкарыстоўваць спецыяльную шкалу для вымярэння індывідуальна-псіхалагічных асаблівасцей навучэнцаў. У псіхадыягностыку трывала ўвайшло паняцце “каэфіцыент інтэлектуальнасці” (IQ) у якасці асноўнага і даволі стабільнага паказчыка інтэлектуальнага развіцця. Гэты каэфіцыент можна разлічыць шляхам выяўлення так званага “інтэлектуальнага ўзросту” (колькасць выкананых заданняў тэста / узрост рэспандэнта × 100). Межы нармальнага інтэлектуальнага развіцця асобы вагаюцца паміж 84 і 116 баламі. IQ ніжэйшы за 84 разглядаецца як паказчык нізкага інтэлекту, калі ж ён перавышае 116 – высокага. За мяжой, асабліва ў ЗША, тэсты інтэлекту набылі шырокую папулярнасць. Яны выкарыстоўваюцца ў сістэме адукацыі пры паступленні ў навучальныя ўстановы рознага тыпу і з’яўляюцца абавязковым інструментам у арсенале метадык практычнага псіхалага. У вышэйшай школе такія тэсты могуць выкарыстоўвацца для кантролю за асаблівасцямі інтэлектуальнага развіцця ў працэсе навучання замежнай мове.

Тэсты дасягненняў. Выкарыстоўваюцца для ацэнкі паспяховасці авалодання вучэбным матэрыялам і з’яўляюцца, паводле меркаванняў навукоўцаў, больш аб’ектыўным паказчыкам, чым *ацэнка* ведаў, уменняў і навыкаў. Апошняя часта робіцца не толькі ацэнкай ведаў навучэнцаў, але і інструментам уздзеяння на іх. Тэсты дасягненняў пры ўмове дакладнай іх структуры і прымянення пазбаўлены гэтых недахопаў. Пры іх дапамозе можна праверыць валоданне мовай на ўзроўні сродкаў зносін (фанетыка, лексіка, граматыка), камунікацыйнай дзейнасці (аўдзіраванне, маўленне, чытанне, пісьмо). Беларускімі метадыстамі распрацоўваюцца таксама тэсты для комплекснай праверкі валодання мовай.

Ад фармулёўкі тэставага задання і яго зместу шмат у чым залежыць паспяховасць / непаспяховасць працэдуры тэставання. У сучаснай метадыцы для праверкі ўзроўню валодання мовай найбольшае пашырэнне атрымалі наступныя тыпы заданняў:

- выбар правільнага адказу з некалькіх прапанаваных;
- перакрываваны выбар. Пры выкананні задання трэба падабраць пару, семантычна суадносную з пэўным словам (словазлучэннем);
- выбар з двух магчымых адказаў. У тэсце даюцца два сцвярджэнні (пытанні), адно з якіх з’яўляецца правільным. Такія заданні выкарыстоўваюцца для праверкі разумення;
- тэст узнаўлення. У звязным тэксце ёсць пропускі кожнага 7-10 слова, якія трэба ўзнавіць пры чытанні тэксту. Калі мэтай тэста з’яўляецца кантроль разумення тэксту, то арфаграфічныя памылкі не ўлічваюцца. Пры аб’ёме тэксту 1,5-2 старонкі ў заданні павінна быць не менш за 50 пропускаяў;
- тэст перамяшэння. Фрагменты сказа размяшчаюцца ў адвольнай паслядоўнасці, трэба аднавіць дакладную паслядоўнасць пры дапамозе нумарацыі абзацаў. Тэкст падаецца ў друкаваным выглядзе.

Такім чынам, у сучаснай лінгваметодыцы могуць быць паспяхова выкарыстаны разнастайныя метады даследавання, якія прымяняюцца і на

тэарэтычным, і на эмпірычным узроўнях. Для дасягнення мэты навучання – фарміравання камунікацыйнай кампетэнцыі – пажадана выкарыстоўваць сінтэз метадаў, што дазволіць разглядаць адпаведныя моўныя з’явы ў іх узаемасувязі і ўзаемазалежнасці.

Г.К. Чахоўскі

МЕТОДЫКА ВЫКЛАДАННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ІНШАЗЕМЦАМ ЯК ВУЧЭБНАЯ, НАВУКОВАЯ І ПРАКТЫЧНАЯ ДЫСЦЫПЛІНА

Методыка – галіна педагагічнай навукі, якая даследуе заканамернасці навучання пэўнаму вучэбнаму прадмету. У сучаснай тэорыі і практыцы навучання мове тэрмін “методыка” выкарыстоўваецца ў трох значэннях: методыка як вучэбная, навуковая і практычная дысцыпліна.

Методыка як вучэбная дысцыпліна забяспечвае тэарэтычную і практычную падрыхтоўку выкладчыкаў мовы. Яна рэалізуецца ў форме лекцый і практычных заняткаў, аб’ём і змест якіх вызначаецца адпаведнымі праграмамі, у працэсе педагагічнай практыкі, пры напісанні і абароне курсавых, выпускных і дыпломных работ.

Курс методыкі складаюць наступныя раздзелы.

1. Лінгвадыдактычныя асновы навучання. У межах гэтага раздзела разглядаюцца: змест методыкі як вучэбнай і навуковай дысцыпліны, яе сувязь з іншымі навукамі, метады даследавання, сістэма навучання, якая ўключае мэты і задачы, прынцыпы, метады, сродкі, арганізацыйныя формы навучання, тлумачэнне базісных катэгорый методыкі і яе тэрмінасістэма.

2. Метадычныя асновы навучання сродкам зносін (фанетычным, лексічным, граматычным, стылістычным, краіназнаўчым).

3. Метадычныя асновы навучання камунікацыйнай дзейнасці (аўдзіраванню, чытанню, пісьму і пісьмоваму маўленню, перакладу).

4. Арганізацыя і забеспячэнне працэсу навучання (планаванне заняткаў, віды заняткаў, кантроль у навучанні мове, формы пазааўдыторнай работы, сучасныя тэхналогіі навучання мове).

5. Змест прафесіяграмы выкладчыка і патрабаванні да прафесіі выкладчыка.

6. Этапы, узроўні і профілі навучання беларускай мове як замежнай.

7. Асноўныя этапы развіцця методыкі выкладання беларускай мовы як замежнай.

У выніку азнаямлення з асноўнымі палажэннямі методыкі як вучэбнай дысцыпліны студэнты атрымліваюць веды аб тым, як вызначаюцца мэты навучання мове (якім павінен быць вынік вучэбнай дзейнасці), як можна акрэсліць змест навучання (*чаму* вучыць), якія прыёмы і метады забяспечваюць авалоданне мовай у вызначаны для гэтага часавы інтэрвал (*як* вучыць), якія сродкі варта выкарыстаць для дасягнення пастаўленых мэтаў і рэалізацыі запланаванага зместу навучання (*пры дапамозе чаго* вучыць).

Такім чынам, курс методыкі забяспечвае фарміраванне ў студэнтаў беларусістаў – будучых выкладчыкаў – *прафесійнай кампетэнцыі* (здольнасці да

навучання мове ў выніку азнаямлення з прыёмамі і метадамі яе выкладання) і камунікацыйнай кампетэнцыі ў іх будучых навучэнцаў (здольнасці да практычнага прымянення замежнай для іх мовы).

Паколькі аб'ектам методыкі з'яўляецца мова, варта мець уяўленне пра асаблівасці авалодання гэтым прадметам у адрозненне ад іншых дысцыплін вучэбнага плана.

Як вядома, мова – гэта сістэма знакаў (графічных, гукавых), якія існуюць у чалавечым грамадстве і пры дапамозе якіх адбываецца абмен інфармацыяй паміж людзьмі. Паводле вобразнага азначэння В. Гумбальта, мова – гэта душа народа, у ёй зафіксаваны ўвесь яго нацыянальны характар. Быць сродкам выражэння думак і сродкам зносін паміж людзьмі – найбольш істотная функцыя мовы, дзеля якой мова вывучаецца і як родная, і як замежная.

Аднак паміж пазнаннем роднай і замежнай моў існуюць выразныя адрозненні. Роднай мовай чалавек авалодвае не таму, што ўсведамляе імкненне ведаць яе, а таму, што развіццё яго мыслення ў раннім узросце мае стыхійны характар. Родная мова спачатку з'яўляецца сродкам засваення дзецьмі грамадскага вопыту, і толькі затым – сродкам выражэння ўласных думак і пачуццяў. Такі шлях засваення роднай мовы вядомы расійскі псіхолаг Л.С. Выгоцкі вызначыў як шлях “знізу – уверх”, г.зн. шлях неўсвядомлены, у адрозненне ад вывучэння мовы ў сярэдніх навучальных установах, калі мова, у дадатак да ўжо засвоенага практычна, вывучаецца і як сістэма і сукупнасць адпаведных правіл. Для такога авалодання мовай характэрны шлях “зверху – уніз”, г.зн. свядомы. Ён з'яўляецца тыповым для вывучэння замежнай мовы, калі навучэнцам паведамляюцца неабходныя для практычнага карыстання мовай веды ў выглядзе правіл і інструкцый і прадугледжваецца выкананне спецыяльных практыкаванняў, якія забяспечваюць замацаванне засвоеных ведаў і ўтварэнне на іх аснове маўленчых навыкаў і ўменняў. Зразумела, што авалоданне замежнай мовай не выключае і магчымасці выкарыстання шляху “знізу – уверх”, які з'яўляецца характэрным для заняткаў з прымяненнем прамых (непасрэдных) метадаў навучання. Аднак варта аддаваць перавагу свядомаму шляху засваення мовы, які прадугледжвае усведамленне навучэнцамі спосабаў фарміравання думкі пры дапамозе сродкаў замежнай мовы, паколькі вывучэнне новай мовы звязана з авалоданнем новым моўным кодам – новымі спосабамі *выражэння* думкі на няроднай мове.

Спецыфіка прадмета “замежная мова” заключаецца таксама ў тым, што мэтай навучання выступае не столькі набыццё ведаў аб самім прадмеце (аб мове), колькі фарміраванне навыкаў і ўменняў у розных відах маўленчай дзейнасці. Паводле прыкметы суадносін паміж ведамі / навыкамі / уменнямі замежная мова займае прамежковую пазіцыю паміж тэарэтычнымі дысцыплінамі (гуманітарнага, прыродазнаўчага і адукацыйнага цыклаў) і дысцыплінамі практычнымі (музыка, выяўленчае мастацтва, фізічнае выхаванне і спорт). Так, замежная мова, як і іншыя практычныя дысцыпліны, прапануе для засваення выкананне вялікай колькасці практыкаванняў, якія спрыяюць фарміраванню маўленчых навыкаў і ўменняў. У той жа час, як і ў тэарэтычных навуковых дысцыплінах,

прадугледжваецца значны аб'ём моўных ведаў у выглядзе правілаў і інструкцый. Аднак, самі гэтыя правілы і інструкцыі павінны мець практычна значны характар і займаць даволі сціплае месца ў агульнай сістэме заняткаў пры практычнай скіраванасці навучання.

Замежная мова выступае сродкам выражэння ўласных думак і разумення думак іншых людзей. Яе засваенне не дае чалавеку непасрэдных ведаў аб рэальнай рэчаіснасці (у адрозненне ад матэматыкі, гісторыі, хіміі і іншых дысцыплін), што дало падставы некаторым даследчыкам (напрыклад, І.А. Зімняй) сцвярджаць аб “беспрадметнасці” замежнай мовы і яе прызначэнні для авалодання зместам іншых, “прадметных” дысцыплін. Для студэнта-філолага гэта могуць быць звесткі аб гісторыі, культуры, традыцыях беларусаў. Такім чынам, авалоданне сродкамі замежнай мовы (яе фанетычнай сістэмай, лексікай, граматыкай) – гэта толькі адзін з аспектаў вывучэння замежнай мовы.

Другое адрозненне замежнай мовы як вучэбнага прадмета заключаецца ў яе *бязмежнасці*, г.зн. адсутнасці абмежаванняў у авалоданні мовай. Бязмежнасць мовы прымушае выкладчыкаў імкнуцца да абмежавання аб'ёму вучэбнага матэрыялу, дастатковага для практычнага прымянення мовы з улікам патрэб навучэнцаў. Так, валоданне 2000 лексічнымі адзімкамі лічыцца дастатковым для разумення 75% любога іншаземнага тэксту. У выніку ствараюцца моўныя мінімумы для розных этапаў і профілей навучання.

У методыцы як вучэбнай дысцыпліне традыцыйна вылучаюцца тры віды методик, якія раскрываюць змест гэтай дысцыпліны.

Агульныя методыкі прысвечаны апісанню заканамернасцей і асаблівасцей навучання мове безадносна да канкрэтных умоў яе выкладання, звязаных з этапамі і профілямі навучання, а таксама асаблівасцей роднай мовы навучэнцаў. Так, прынцыпы адбору вучэбнага матэрыялу, спосабы яго прэзентацыі, сістэма практыкаванняў, прыёмы работы з тэхнічнымі сродкамі, сродкі кантролю ў розных умовах навучання могуць быць аднолькавымі і прымяняцца для работы з рознымі кантынгентамі навучэнцаў. Такія методыкі характарызуюць тое агульнае, што з'яўляецца тыповым для арганізацыі і правядзення заняткаў па беларускай мове як замежнай.

Прыватныя методыкі разглядаюць праблемы выкладання беларускай мовы ў канкрэтных умовах яе вывучэння і з улікам асаблівасцей роднай мовы навучэнцаў. Веданне агульных заканамернасцей навучання мове часта робіцца недастатковым, калі выкладчык сутыкаецца са спецыфічнымі ўмовамі яе выкладання, якія залежаць ад этапаў і профілю навучання. Улік названых фактараў павялічвае эфектыўнасць вучэбнага працэсу. Такія асаблівасці навучання і авалодання мовай і з'яўляюцца аб'ектамі прыватных методик.

Спецыяльныя методыкі характарызуюць асаблівасці выкладання пэўных аспектаў замежнай мовы, ведаў маўленчай дзейнасці, выкарыстання тэхнічных сродкаў, арганізацыі кантролю на занятках, пазааўдыторнай работы па мове і г.д. Такія методыкі выдаюцца ў форме вучэбных дапаможнікаў і спрыяюць

пашырэнню метадычнага кругагляду выкладчыка і фарміраванню яго прафесійнай кампетэнцыі.

Методыка – навуковая дысцыпліна, якая належыць да педагагічных навук і ў дачыненні да педагагікі з’яўляецца прыватнай дыдактыкай – тэорыяй навучання канкрэтнаму прадмету. У адносінах да дысцыпліны “беларуская мова як замежная” – гэта навука аб законах і правілах навучання беларускай мове і спосабах авалодання і карыстання мовай.

Больш разгорнута азначэнне методыкі як навуковай дысцыпліны можна падаць так: гэта навука, якая вывучае мэты, змест, сродкі, метады, арганізацыйныя формы навучання беларускай мове і азнаямлення з культурай Беларусі, а таксама спосабы навучання, выхавання і авалодання беларускай мовай у працэсе яе вывучэння.

Як у першым, так і ў другім азначэнні мы маем справу з трыма асноўнымі паняццямі, якія вызначаюць сутнасць зместу тэрміна “методыка”: *навучанне, авалоданне, карыстанне мовай*.

Навучанне – гэта сумесная дзейнасць выкладчыка і навучэнцаў, у працэсе якой адбываецца развіццё асобы і яе выхаванне. На занятках па беларускай мове навучанне рэалізуецца падчас перадачы выкладчыкам сваіх ведаў, навыкаў, уменняў у галіне беларускага мовазнаўства, а навучэнцы авалодваюць такім маўленчым вопытам і набываюць здольнасць карыстацца мовай як сродкам зносін у розных камунікацыйных сітуацыях. Аснова такога валодання мовай – веды, маўленчыя навыкі, уменні, якія набываюць навучэнцы.

Авалоданне беларускай мовай як замежнай можа адбывацца як у выніку яе вывучэння, г.зн. мэтанакіраванага засваення іншамоўнага матэрыялу, так і практычна, у выніку непасрэдных кантактаў з носьбітамі мовы. У другім выпадку авалоданне мовай мае даволі хаатычны характар, а ўзровень валодання мовай пры гэтым не заўсёды адпавядае літаратурным нормам.

У працэсе авалодання мовай навучэнцы карыстаюцца рознымі стратэгіямі засваення – характэрнымі індывідуальнымі адрозненнямі і асаблівасцямі атрымання, перапрацоўкі і прымянення засвоенай інфармацыі. У сучаснай методыцы стратэгіі засваення распрацоўваюцца з пазіцыяй кагнітыўнай тэорыі навучання мове і падзяляюцца на стратэгіі, якія забяспечваюць валоданне мовай (звязаны з развіццём вучэбнага працэсу) і стратэгіі, якія забяспечваюць карыстанне мовай. Усяго апісана больш за 100 стратэгіяў авалодання і карыстання мовай, сярод якіх вылучаюцца, напрыклад, *эмацыянальна-валявыя стратэгіі* (дазваляюць знізіць узровень хвалявання, кіраваць эмацыянальным станам падчас заняткаў), *сацыяльныя стратэгіі* (уключаюць уменне і жаданне задаваць пытанні, атрымліваць інфармацыю, супрацоўнічаць з аўдыторыяй і выкладчыкам), *кампенсаторныя стратэгіі* (уключаюць спосабы пошуку аптымальнага і сціслага адказу на пытанні, калі навучэнцы не маюць неабходных для гэтага моўных сродкаў і шукаюць ім замену) і інш.. Больш падрабязна пра стратэгіі гл. у [1].

У методыцы навучання замежнай мове побач з тэрмінам *методыка* ў 1980-я гг. пачаў шырока выкарыстоўвацца таксама тэрмін *лінгвадыдактыка*,

прапанаваны для апісання мовы ў вучэбных мэтах [7]. Апісанне, якое лічылася лінгвадыдактычным, уключала даследаванне падабенства і адрознення моў, вызначэнне зместу і структуры замежнай мовы, складанне моўных мінімумаў з навучальнымі мэтамі і некаторыя іншыя праблемы. Аднак сярод навукоўцаў няма адзінага меркавання аб змесце і прызначэнні гэтага тэрміна. Адны прытрымліваюцца яго пашыранага тлумачэння, які абазначае сукупнасць тэарэтычных і практычных пытанняў выкладання мовы і фактычна замяняе тэрмін “методыка” [5; 7], другія (іх большасць) разглядаюць паняцці *методыка* і *лінгвадыдактыка* як сінонімы, трэція імкнуцца размежаваць названыя тэрміны і сцвярджаюць іх права на самастойнае існаванне [4]. У гэтым выпадку лінгвадыдактыка трактуецца як агульная тэорыя навучання мове, якая распрацоўвае яе метадалагічныя асновы, у той час як методыка характарызуе працэс навучання канкрэтнай мове ў канкрэтных умовах яе выкладання (прыватная методыка) або раскрывае заканамернасці навучання мове (групе моў) па-за межамі канкрэтных умоў яе вывучэння (агульная методыка). Пагадзіўшыся з такім размежаваннем двух тэрмінаў, мы можам гаварыць аб *лінгвадыдактычных* асновах навучання мове і *метадычных* асновах навучання мове, размяжоўваючы аб’ект і прадмет кожнай з названых галін ведаў.

На працягу ўсёй гісторыі існавання методыкі як навуковай дысцыпліны шырока дыскутавалася пытанне: з’яўляецца методыка самастойнай навукай ці абапіраецца на звесткі іншых навук.

У XX стагоддзі існавалі наступныя меркаванні.

1. Методыка не з’яўляецца самастойнай навукай і грунтуецца на дадзеных мовазнаўства, з’яўляецца дапаможнай (прыкладной) лінгвістыкай, своеасаблівым “дадаткам” да розных сфер агульнага мовазнаўства. Гэты пункт гледжання належыў акадэміку Л.У Шчэрбу (1890-1944), які выклаў сваю пазіцыю ў працы [8]. Аўтар канцэпцыі сцвярджаў, што як лінгвіст-тэарэтык ён лічыць мэтазгодным абгрунтаваць тэорыю навучання замежнай мове, зыходзячы з аналізу паняцця “мова” ў розных яго аспектах. Такое меркаванне мела шмат прыхільнікаў і ў 1940 – 1950-я гг. атрымала развіццё ў працах І. Рахманова, В. Ахмановай, Д. Блумфілда і іншых вядомых вучоных.

2. Методыка – прыкладная сфера псіхалогіі. Задача псіхолага заключаецца ў тым, каб дапамагчы метадыстам у навуковай распрацоўцы ідывідуальна-псіхалагічных асаблівасцей іншаземцаў. Такая пазіцыя належала вядомаму псіхологу Б. Бяляеву, які ў кнізе [2] распрацаваў канцэпцыю свядома-практычнага метада, які і сёння застаецца адным з вядучых метадаў навучання замежным мовам. Прыхільнікамі гэтага меркавання былі Б. Бенедзіктаў і І. Карпаў.

3. Методыка з’яўляецца раздзелам педагогікі (прыватнай дыдактыкай) і абапіраецца на дыдактычныя прынцыпы, якія распрацоўваюцца ў гэтай галіне ведаў. Такі пункт гледжання атрымаў абгрунтаванне ў працах вядомых дыдактаў і метадыстаў Ю. Бабанскага, А. Цекучова, Э. Шубіна і існаваў да 1960-х гг. – да часоў афармлення методыкі ў самастойную галіну ведаў.

4. Методыка з’яўляецца самастойнай навуковай дысцыплінай.

Сярод аргументаў на карысць такога меркавання можна назваць наступныя.

1. Методыка мае свой *прадмет навучання*. Гэта – беларуская мова, якая з’яўляецца адначасова і мэтай, і сродкам навучання. Як мэта навучання, методыка дазваляе навучэнцам пазнаёміцца з яе сістэмай і спосабамі выкарыстання гэтай сістэмы ў практычнай і навукова-даследчай дзейнасці. Як сродак навучання, мова дае магчымасць атрымліваць інфармацыю з іншаземных тэкстаў і ствараць свае тэксты ў залежнасці ад наяўных патрэб.

2. Методыка мае сваю *тэрмінасістэму*, якая адлюстроўвае змест гэтай галіны ведаў. Як і ў любой навуцы, у методыцы яе асноўныя катэгорыі ў выглядзе сістэмы тэрмінаў з’яўляюцца базай і адначасова паказчыкам самастойнасці і ўзроўню развіцця навукі.

3. Методыка мае свой *аб’ект даследавання*. Гэта – працэс навучання мове, сутнасць якога заключаецца ў перадачы навучэнцам ведаў аб мове і фарміраванні навыкаў і ўменняў карыстацца мовай у працэсе паўсядзённых зносін. Менавіта ў працэсе навучання, які адбываецца ў форме ўзаемадзеяння выкладчыка і навучэнцаў на занятках, самастойнай работы навучэнцаў, пазааўдыторнай работы з імі вырашаюцца задачы навучання, выхавання і агульнага развіцця сродкамі замежнай (беларускай) мовы. Вывучэнне аб’екта даследавання як працэсу авалодання мовай мае на мэце наступнае:

- *Апісанне і ацэнку зыходнага ўзроўню валодання беларускай мовай і ступені падрыхтаванасці навучэнцаў да авалодання ёй*. Такая работа прадугледжвае правядзенне анкетавання, тэставання, вынікі якіх дазваляюць сфарміраваць вучэбныя групы з навучэнцаў прыкладна аднаго зыходнага ўзроўню валодання мовай, здольнасцей да авалодання ёй і індывідуальна-псіхалагічных асаблівасцей асобы. У дачыненні да навучання беларускай мове значную ролю сёння адыгрываюць тэсты, якія дазваляюць дыягнаставаць камунікацыйныя здольнасці навучэнцаў, асаблівасці іх памяці, прафесійныя схільнасці і інтарэсы. Адпаведныя тэсты распрацоўваюцца ў межах псіхадыягностыкі, галіны псіхалогіі, аб’ектам вывучэння якой выступаюць асаблівасці псіхічнага развіцця чалавека, у тым ліку яго здольнасці да розных відаў дзейнасці.

- *Апісанне вынікаў навучання*, г.зн. узроўню кампетэнцыі, які дасягаецца навучэнцамі ў працэсе заняткаў. Змест такога ўзроўню вызначаецца Дзяржаўным адукацыйным стандартам, праграмамі, якія складаюцца на аснове стандарта для розных узроўняў валодання беларускай мовай па выніках тэставання.

- *Апісанне прыёмаў і метадаў працы выкладчыка і навучэнцаў*, пры дапамозе якіх забяспечваецца найбольш эфектыўны і эканомны пераход ад зыходнага ўзроўню валодання мовай да выніковага, вызначанага праграмай і зместам вучэбных дапаможнікаў, па якіх вядзецца навучанне.

4. Методыка мае свой *прадмет даследавання* – гэта сукупнасць ведаў, назапашаных за час існавання методыкі як навукі ў выглядзе розных тэорый навучання, метадычных рэкамендацый аб працэсе, метадах і сродках навучання, а таксама спосабах павышэння іх эфектыўнасці. Прадмет даследавання ў методыцы

рэалізуецца ў форме публікацыі як саміх методык, так і метадычных рэкамендацый па выкладанню беларускай мовы як замежнай.

Методыка – практычная дысцыпліна, якая дае ўяўленне аб сукупнасці прыёмаў працы выкладчыка, што забяспечваюць дасягненне пастаўленай мэты навучання. Гэтаму значэнню тэрміна адпавядае паняцце “тэхналогія навучання” або “навуковая арганізацыя працы”. Выкладчык павінен імкнуцца да павышэння ўзроўню сваёй тэхналогіі выкладчыцкай працы, што дасягаецца вопытам работы і вызначаецца імкненнем да ўдасканалення прафесійнай дзейнасці. Тэрмін “тэхналогія навучання” не трэба блытаць з паняццем “тэхналогія ў навучанні”, што азначае выкарыстанне выкладчыкам на занятках тэхнічных сродкаў.

Для абазначэння зместу той мовы, якая робіцца прадметам навучання, у сучаснай методыцы выкарыстоўваюцца наступныя абазначэнні:

TOSL (Teaching of Second Language). Так прынята абазначаць мову, якая вывучаецца ў краіне, дзе яна з’яўляецца дзяржаўнай. Такой з’яўляецца беларуская мова для іншаземцаў, якія прыязджаюць на вучобу ў Рэспубліку Беларусь.

TOFL (Teaching of Foreign Language). Пры дапамозе гэтага тэрміна абазначаецца вывучэнне мовы ў краіне, дзе яна з’яўляецца замежнай (напрыклад, беларуская мова ў Злучаных Штатах Амерыкі).

LWC (Language of Wide Communication). Гэта абрэвіатура выкарыстоўваецца для абазначэння мовы шырокага карыстання, напрыклад, беларускай мовы на тэрыторыях кампактнага пражывання беларусаў за межамі Рэспублікі Беларусь.

LSP (Language for Special Purposes) – мова для спецыяльных мэтаў. Гэта разнавіднасць літаратурнай мовы абслугоўвае прафесійную сферу зносін, з’яўляецца прадметам спецыяльнага вывучэння ў нефілалагічных вышэйшых навучальных установах і на курсах, арыентаваных на авалоданне мовай як сродкам прафесійных зносін.

LGP (Language for Central Purposes). Так абазначаецца мова паўсядзённых зносін, аб’ект вывучэння на пачатковым этапе.

Методыка выкладання беларускай мовы як замежнай з’яўляецца самастойнай навукай і ў той жа час шчыльна звязана з іншымі дысцыплінамі, выкарыстоўваючы назапашаныя імі факты. Сярод такіх навук вылучаюцца *базісныя* – асноўныя для методыкі. Да іх адносяцца лінгвістыка, педагогіка, псіхалогія, сацыялогія і беларусазнаўства. Звесткі іншых навук выкарыстоўваюцца ў методыцы апасродкавана.

Перш за ўсё методыка звязана з *педагогікай*, паколькі з’яўляецца адным з яе раздзелаў – прыватнай дыдактыкай. Калі дыдактыка – гэта тэорыя навучання любому прадмету, то прыватныя дыдактыкі выкарыстоўваюць палажэнні ў дачыненні да навучання канкрэтнаму прадмету, у нашым выпадку – беларускай мове. Гэты факт дазволіў французскім метадыстам назваць свой прадмет *дыдактыкай навучання мове*.

З педагогікі методыка запазычыла многія тэрміны і паняцці: прынцыпы навучання, навучальны працэс і яго заканамернасці, метады, арганізацыйныя формы навучання і інш. Асноўныя катэгорыі педагогікі: навучанне, выхаванне,

адукацыя, развіццё, засваенне – зрабіліся вызначальнымі і для metodyкі, нягледзячы на тое, што многія педагогічныя паняцці ў metodyцы навучання мове набылі новы змест згодна са спецыфікай прадмета навучання. Таму ў metodyцы разам з агульнадыдактычнымі выкарыстоўваюцца і свае, спецыфічныя для гэтай дысцыпліны, палажэнні. Напрыклад, акрамя агульнадыдактычных прынцыпаў навучання (нагляднасць, свядомасць, даступнасць) у metodyцы атрымалі абгрунтаванне і распрацоўку спецыяльныя метадычныя прынцыпы (камунікацыйнасць, вусная база навучання, улік роднай мовы навучэнцаў, узаемазвязанае навучанне відам маўленчай дзейнасці і інш.).

Другой базіснай для metodyкі навукай з’яўляецца *псіхалогія*, якая раскрывае заканамернасці развіцця і фарміравання псіхічнай дзейнасці чалавека. З псіхалогіі metodyка атрымлівае звесткі аб асаблівасцях засваення мовы, індывідуальна-псіхалагічных якасцях навучэнцаў, якія варта ўлічваць у навучальным працэсе. Псіхалогія дапамагае метадысту зразумець матывы авалодання мовай, віды і ролі памяці ў навучанні, асаблівасці навучэнцаў з пункту гледжання характару вучэбнай дзейнасці.

Матыў – гэта пабуджэнне да дзейнасці, звязанае з задавальненнем чалавечых патрэб. На занятках па беларускай мове матывы могуць быць усвядомленымі і неўсвядомленымі. Усвядомленымі матывамі дзейнасці выступаюць інтарэсы, перакананні, імкненні асобы. Так, матывы ў навучанні мове могуць быць *суб’ектыўнымі* (атрымаць добрую адзнаку) і *аб’ектыўнымі* (выкарыстоўваць беларускую мову ў прафесійнай дзейнасці, атрымаць доступ да інфармацыі на беларускай мове, гутарыць з актыўнымі носьбітамі мовы). Таксама можна весці гаворку аб знешняй і ўнутранай матывацыі пры вывучэнні мовы. Першая вызначае прычыны, якія “падштурхнулі” чалавека да вывучэння мовы, другая звязана з арганізацыяй самога працэсу па авалоданню мовай (выбар спосабаў навучання, навучальных дапаможнікаў, працягласці курса заняткаў і інш.).

У якасці дадатковых фактараў, якія ўплываюць на матывацыю ў вывучэнні замежнай мовы, можна назваць наступныя: прывабнасць матэрыялу, які выкарыстоўваецца на занятках, характар метадычных прыёмаў, якія выкарыстоўвае выкладчык, псіхалагічная атмасфера ў групе і ўменне выкладчыка знайсці індывідуальны падыход да кожнага з навучэнцаў, зацікавіць іх да сумеснай працы; суб’ектыўныя характарыстыкі саміх навучэнцаў: сфарміраванасць уменняў і падрыхтаванасць да вывучэння замежнай мовы; асабістыя якасці выкладчыка (яго прафесіяналізм, педагогічнае майстэрства, знешні выгляд, такт).

Выкладчыку варта ведаць і вывучаць матывы вучэбнай дзейнасці навучэнцаў і па магчымасці пашыраць іх. Пры гэтым галоўнымі стымуламі ў матывацыі навучання выступаюць: навізна вучэбнага матэрыялу, цікавасць да заняткаў, уменне выкладчыка падкрэсліць важнасць матэрыялу для практычнай дзейнасці.

Значную ролю ў аптымізацыі навучання адыгрывае веданне выкладчыкам тыпу памяці навучэнцаў. Памяць можа быць зрокавай, слыхавой або камбінаванай, лагічнай або вобразнай, адвольнай (свядомай) або інтуітыўнай.

Адпаведную інфармацыю, як і веданне індывідуальных адрозненняў паміж навучэнцамі, якія дазваляюць адносіць іх да камунікацыйнага або некамунікатыўнага тыпу, выкладчык атрымлівае з псіхалогіі. Навучэнцы першага тыпу (экстраверты) лёгка ўступаюць у камунікацыю, любяць аўдыторныя (групавыя) заняткі, прымаюць актыўны ўдзел у ролевых гульнях, шырока карыстаюцца моўным матэрыялам; другія (інтраверты) лёгка аналізуюць матэрыял, свядома завучваюць правілы, неахвотна падтрымліваюць камунікацыю, баяцца зрабіць памылку. Такім навучэнцам больш падабаюцца заняткі, на якіх тлумачэнне пераважае над моўнай практыкай, а чытанне і выкананне пісьмовых заданняў – асноўныя формы работы.

Сярод іншых асаблівасцей, якія вызначаюць псіхалагічныя адрозненні паміж навучэнцамі, вылучаюцца наступныя: характар збору інфармацыі (зрокавы, слыхавы, маторны); афектыўны тып у навучальным працэсе; ступень адчування навакольнага асяроддзя і адаптацыі да яе (асвятленне, камфорт, абсталяванне); дамінуючае паўшар’е галаўнога мозга ў працэсе навучання (левае вызначае схільнасць навучэнца да аналізу матэрыялу, правае – ступень слыхавога ўспрымання інфармацыі і г.д.).

Сувязь методыкі з псіхалогіяй з’яўляецца асабліва адчувальнай у агульнай, узроставай псіхалогіі, псіхалогіі зносін і дзвюх дысцыплінах, якія ўзніклі на стыку псіхалогіі з іншымі навукамі: псіхалінгвістыцы і педагагічнай псіхалогіі.

Псіхалінгвістыка – комплексная навуковая дысцыпліна, якая вывучае працэсы ўспрымання, фарміравання і генеравання маўлення і яго суаднесенасці з сістэмай мовы. Яна ўзнікла ў канцы 1950-х гг. Прадстаўнікі гэтага кірунку навуковых ведаў спрабуюць адказаць на пытанне: што адбываецца, калі мы, думаем, размаўляем, чытаем, пішам, слухаем. Афармленне псіхалінгвістыкі ў самастойную навуку на тэрыторыі былога СССР звязана з імем А.А. Лявонцьева, які з’яўляецца аўтарам першай на рускай мове манаграфіі “Психолінгвістыка” (1967), працамі А.Р. Лур’я, І.А. Зімняй, А.М. Шахнаровіча і інш., за межамі СССР – з даследаваннямі ў галіне біхевіярызму (Ч. Осгуд) і генератыўнай граматыкі (Дж. Мілер). Для методыкі асабліва важнымі з’яўляюцца погляды гэтай навукавай дысцыпліны на маўленчую дзейнасць як працэс атрымання і перадачы інфармацыі, на прыроду ўзаемадзеяння мовы і маўлення, мовы і мыслення, мовы і свядомасці. З пазіцыяй тэорыі маўленчай дзейнасці ў сучаснай методыцы выкарыстоўваюцца тлумачэнні такіх яе фундаментальных катэгорый, як маўляе ўздзеянне, механізмы маўлення, навыкі, уменні. На думку многіх даследчыкаў, менавіта тэорыя маўленчай дзейнасці, ля вытокаў якой стаяў знакаміты расійскі псіхалаг Л.С. Выгоцкі, вызначае развіццё і перспектывы псіхалінгвістыкі.

Педагагічная псіхалогія ўзнікла на сумежжы педагагікі і псіхалогіі і вывучае заканамернасці развіцця чалавека ва ўмовах адукацыі і выхавання, выкарыстоўваючы дасягненні псіхалогіі для ўдасканалення педагагічнай практыкі. Тэрмін “педагагічная псіхалогія” быў прапанаваны вядомым расійскім педагогам П.Ф. Капцеравым у 1874 г., і сёння ў гэтай галіне ведаў можна вылучыць тры напрамкі даследаванняў: псіхалогію навучання (дзеясць

навучэнцаў у працэсе авалодання вучэбным матэрыялам), псіхалогію працы выкладчыка (выкладанне) і псіхалогію выхавання. Прадметам псіхалогіі навучання выступае аналіз псіхалагічнай сутнасці навучальнага працэсу, псіхалага-педагагічных перадумоў эфектыўнасці навучання і магчымасцей кіравання працэсамі навучання і развіцця вучняў. Прадмет псіхалогіі працы выкладчыка прысвечаны вывучэнню псіхалагічных аспектаў фарміравання прафесійнай дзейнасці выкладчыка, а таксама тых асаблівасцей асобы, якія спрыяюць або перашкаджаюць паспяховасці гэтай дзейнасці. Прадмет псіхалогіі выхавання – развіццё асобы ва ўмовах навучання. Даследаванні ў гэтай галіне скіраваны на вывучэнне зместу матывацыйнай сферы асобы навучэнца, яе вартасных арыентацый і маральных устаноў, умоў фарміравання асобы ў розных умовах навучання. Для метадыкі выкладання беларускай мовы як замежнай значную ролю адыгрываюць палажэнні педагагічнай псіхалогіі аб асобе навучэнца, узроставых асаблівасцях суб’ектаў вучэбнай дзейнасці, спецыфіцы педагагічнай дзейнасці выкладчыка ў канкрэтных умовах навучання, камунікацыі на занятках як форме вучэбна-педагагічнага супрацоўніцтва, аб “бар’ерах”, што ўзнікаюць на шляху педагагічных зносін.

У апошнія гады выкладчыкі беларускай і замежных моў у сваёй навуковай і практычнай дзейнасці пачалі шырока выкарыстоўваць дасягненні *кагнітыўнай псіхалогіі*, якая істотным чынам паўплывала на развіццё метадыкі. Гэтыя навуковы напрамак узнік у канцы 1950-х – пачатку 1960-х гг. як рэакцыя на *біхевіярызм* – вядучы кірунак у амерыканскай псіхалогіі, які зрабіўся асновай для прамых метадаў навучання. Прадстаўнікі кагнітыўнай псіхалогіі (Дж. Брукнер, Ж. Піяжэ, М. Айзенк і інш.) сваю асноўную задачу бачылі ў магчымасці доказы вырашальнай ролі ведаў у сістэме паводзін суб’екта. Яны імкнуліся даследаваць індывідуальныя характарыстыкі асобы навучэнца, спосабы фарміравання ведаў, суадносіны паміж вербальнымі і невербальнымі кампанентамі ў працэсе запамінання вучэбнага матэрыялу і мыслення. Палажэнні кагнітыўнай псіхалогіі выкарыстоўваюцца ў сучаснай метадыцы з мэтай вызначэння ролі ведаў у працэсе навучання, а таксама спосабаў засваення навучэнцамі адпаведных стратэгий засваення іншамоўнага матэрыялу. Гэта інфармацыя дазволіла метадыстам не толькі перагледзець наменклатуру наяўных падыходаў да вывучэння мовы, абгрунтаваць ролю і значэнне кагнітыўнага падыходу ў навучанні, але і абгрунтаваць істотнасць перанясення акцэнтаў у навучанні з выкладчыка, які арганізуе навучальны працэс і кіруе ім, на навучэнцаў, на тое, як яны засвойваюць мову. У сувязі з гэтым у метадыцы сфарміраваўся новы падыход да вывучэння мовы, у цэнтры якога знаходзіцца навучэнец і стратэгіі засваення. Гэты падыход атрымаў назву “сканцэнтраванага на навучэнцах”.

Наступнай базіснай для метадыкі дысцыплінай з’яўляецца *лінгвістыка (мовазнаўства)* – навука аб агульных заканамернасцях пабудовы і функцыянавання мовы, у той час як прадметам метадыкі выступае навучанне мове – той з’яве, якую даследуе лінгвістыка.

Лінгвістычны змест навучання беларускай мове як замежнай рэалізуецца ў аспектах мовы (фанетыка, лексіка, граматыка, графіка, арфаграфія), мадэлях сказаў, структурах (дыялог, маналог, палілог, дыскурс) і жанрах маўлення, што складаюць яе функцыянальныя стылі (навуковы, публіцыстычны, афіцыйна-справавы, размоўны, мастацкі, канфесійны, гендэрны і інш.). Пералічымы асноўныя лінгвістычныя палажэнні, якія з’яўляюцца ключавымі для metodyкі.

Размежаванне паняццяў мова і маўленне з пазіцый выкладання мовы. Упершыню гэта размежаванне было прапанавана швейцарскім лінгвістам Ф. Дэ Сасюрам у яго знакамітай працы “Курс агульнай лінгвістыкі” (1916), якая істотна паўплывала на мовазнаўства ХХ ст., у прыватнасці, на развіццё структурнага адгалінавання ў мовазнаўстве. Ён упершыню прапанаваў разглядаць мову як сістэму, размежаваў лінгвістыку маўлення, сінхранію і дыяхранію, акрэсліў прыроду моўных знакаў, разглядаючы лінгвістыку як частку *семіялогіі* (навуковай дысцыпліны, якая вывучае агульныя рысы ў пабудове і функцыянаванні розных знакавых сістэм, што захоўваюць і перадаюць інфармацыю). Пазней гэтыя ідэі атрымалі развіццё ў працах Л.У. Шчэрбы, які да названых катэгорый далучыў паняцце *маўленчай дзейнасці*. Гэтыя тры паняцці разглядаюцца як розныя бакі адзінага цэлага: мова (сістэма знакаў), маўленне (індывідуальнае выкарыстанне мовы, сістэма спосабаў фарміравання і фармулявання думак з дапамогай мовы), маўленчая дзейнасць (працэс атрымання і перадачы інфармацыі, апасродкаваны моўнай сістэмай і прадыктаваны камунікацыйнай сітуацыяй).

Выкарыстанне названых лінгвістычных паняццяў дазваляе метадыстам:

1. вызначыць змест навучання (мова – маўленне – маўленчая дзейнасць), які ўключае адзінкі мовы (фанемы, марфемы, словы, сказы), адзінкі маўлення (сказы, тэксты), адзінкі маўленчай дзейнасці (тэкст у дыялагічнай і маналагічнай форме);
2. вылучыць аб’екты засваення ў працэсе авалодання зместам навучання: веды – навыкі – уменні, якія складаюць камунікацыйную кампетэнцыю.

Выкарыстанне мадэлей сказа як адзінкі навучання. Погляд на мову як на знакавую сістэму, якая складаецца з наборуў структурных элементаў, атрымаў шырокую папулярнасць у межах структурнай лінгвістыкі. Прадстаўнікі гэтага напрамку, якія аб’ядналіся ў некалькі лінгвістычных школ: Пражскую (функцыянальная лінгвістыка – М. Трубяцкой, Р. Якабсон і інш.), Капенгагенскую (глоссематыка – Л. Ельмслеў і інш.), Амерыканскую (дэскрыптыўная лінгвістыка – Л. Блумфілд і інш.), імкнуліся да пабудовы дакладных і адназначных мадэлей мовы і выкарыстання метадаў даследавання, падобных да тых, якімі карыстаюцца прадстаўнікі матэматычных навук. Ідэі структурнай лінгвістыкі істотна паўплывалі на развіццё metodyкі і атрымалі прымяненне пры адборы і апісанні лінгвістычнага матэрыялу (былі вылучаны мадэлі сказаў, найбольш частотныя ў адпаведнай мове, і маўленчыя ўзоры, што рэалізуюць структуру гэтых мадэлей), пры арганізацыі заняткаў з выкарыстаннем мадэлей: адной з задач лічылася авалоданне навучэнцамі навыкамі канструявання сказаў паводле ўзору з наступнай аўтаматызацыяй вывучанага матэрыялу. Такі прыём лічыўся, напрыклад, асноўным пры прымяненні аўдыявізуальных метадаў навучання.

Выкарыстанне лінгвістычнай гіпотэзы аб моўных кантактах. Моўныя кантакты – гэта ўзаемадзеянне паміж роднай і замежнай мовамі ў працэсе вывучэння замежнай мовы. Паводле звестак нейралінгвістыкі, моўныя кантакты назіраюцца ў кожнага з тых, хто вывучае замежную мову або валодае ёй. Лічыцца, што адно паўшар’е кары галаўнога мозга (звычайна левае) арыентуецца на авалоданне роднай мовай, у той час як другое (часцей за ўсё правае) валодае іншымі мовамі. Па каналах міжпаўшарнай сувязі формы адной мовы перадаюцца ў другое паўшар’е, дзе яны могуць уключацца ў тэкст, які ўспрымаецца (вымаўляецца) на іншай мове, або ўскосна ўплываць на пабудову гэтага тэксту. Пры гэтым уплыў роднай мовы на замежную можа быць як станоўчым (напрыклад, перанос умення чытаць на роднай мове), так і адмоўным (формы слова- і формаўтварэння на роднай мове пераносяцца на замежную, што можа выклікаць памылкі). Пазітыўны перанос атрымаў назву “транспазіцыя”, а негатыўны – “інтэрферэнцыя”.

Улічваючы з’яву пераносу пры кантакце дзвюх моўных сістэм, выкладчык павінен імкнуцца планаваць свае заняткі з улікам характару ўзаемадзеяння беларускай і роднай мовы іншаземцаў. Асноўная мэта пры гэтым – забяспечыць шырокае выкарыстанне станоўчага пераносу з роднай мовы на беларускую і па магчымасці прадухіліць адмоўны перанос. Напрамак лінгвістычных даследаванняў, звязаны з супастаўленнем розных моў з мэтай выяўлення ў іх падабенства і адрозненняў на ўсіх узроўнях моўнай сістэмы распрацоўваецца ў межах супастаўляльнай (кантрастыўнай) лінгвістыкі. У метадычных даследаваннях, прысвечаных вывучэнню замежных моў, родная мова разглядаецца як мова-эталон, з якой па лініі падабенства і, пераважна, адрозненняў параўноўваецца замежная мова. На занятках па мове гаворка ідзе аб выкарыстанні метадычных прынцыпаў ўліку роднай мовы навучэнцаў і апоры на родную мову.

Сродкамі практычнага прымянення тэарэтычных дасягненняў кантрастыўнай лінгвістыкі і выкарыстання названых прынцыпаў навучання на занятках з’яўляюцца супастаўляльныя граматыкі, метадыкі, арыентаваныя на родную мову навучэнцаў, вучэбныя дапаможнікі, якія ўлічваюць цяжкасці замежнай мовы для розных кантынгентаў навучэнцаў, а таксама дзвюхмоўныя слоўнікі

У гісторыі метадыкі праблема моўных кантактаў атрымала неадназначнае тлумачэнне ў прадстаўнікоў розных метадычных кірункаў. Прыхільнікі прамых метадаў цалкам выключалі родную мову з навучальнага працэсу, у той час як прадстаўнікі свядомых метадаў грунтаваліся ў сваёй педагагічнай практыцы на прынцыпе апоры на родную мову, што з метадычнага пункту гледжання лічыцца больш апраўданым, паколькі замежнае слова ў працэсе яго засваення звязваецца са словамі роднай мовы, якія абазначаюць пэўны прадмет (паняцце), і толькі праз слова роднай мовы пераносяцца на пэўны аб’ект. Родная мова навучэнцаў не можа выключацца з свядомасці навучэнцаў і задача выкладчыка – эфектыўна карыстацца ёй.

Лінгвістыка тэксту. Гэты напрамак лінгвістычных даследаванняў сфарміраваўся ў сярэдзіне XX ст. і мае на мэце вывучэнне заканамернасцей пабудовы звязнага тэксту, яго тыпалогіі, прыёмаў лінгвастылістычнага аналізу тэкстаў розных стыляў і жанраў. Для вытокаў гэтага кірунку былі В. Вінаградаў, Р. Вінакур, Р. Якабсон. Курс “Лінгвістыка тэксту”, прызначаны для студэнтаў-філолагаў, абагульняе іх лінгвістычныя, літаратуразнаўчыя, культуразнаўчыя, гістарычныя веды і скіраваны на выхаванне ў студэнтаў культуры чытання, разумення вобразнага ладу мастацкага тэксту, фарміраванне ўменняў спасціжэння аўтарскай задумы і ўспрымання сэнсу тэксту. Для метадыкі выкладання беларускай мовы як замежнай найбольш важнымі з’яўляюцца распрацаваныя ў межах гэтага кірунку даследаванняў апісанні розных відаў тэкстаў і прыёмаў іх аналізу, а таксама фарміраванне ўменняў ствараць свае рознастылявыя і рознажанравыя тэксты.

Рыторыка. Філалагічная дысцыпліна, аб’ектам якой з’яўляецца мастацтва, майстэрства маўлення, правілы маўленчых паводзін, спосабы пабудовы выразнага маўлення ва ўсіх сферах маўленчай дзейнасці. Сёння, узбагаціўшыся навуковымі дасягненнямі стылістыкі, паэтыкі, культуры маўлення, лінгвістыкі тэксту, рыторыка перажывае чарговы ўздым. У практычным курсе мовы цікавасць да рыторыкі звязана з праблемамі камунікацыйнай культуры, маўленчым этыкетам, стылявымі і жанравымі асаблівасцямі тэкстаў. У сувязі з гэтым на занятках вывучаюцца стыль, лагічнасць, дарэчнасць пабудовы рознажанравых тэкстаў. Блізкімі да рыторыкі праблемамі цікавяцца практычная і функцыянальная стылістыка.

Базіснай для метадыкі навукай з’яўляецца таксама *сацыялогія* – навука аб грамадстве як сістэме ўзаемазвязаных і ўзаемазалежных элементаў. Базісны характар гэтай дысцыпліны тлумачыцца тым, што развіццё мовы і матывы яе вывучэння шмат у чым вызначаюцца эканамічным і сацыяльным развіццём грамадства. Аднак дадзеныя сацыялогіі выкарыстоўваюцца ў метадыцы не непасрэдна, а праз іншыя дысцыпліны. Адна з іх узнікла на мяжы сацыялогіі і лінгвістыкі (*сацыялінгвістыка*), другая – сацыялогіі і псіхалогіі (*сацыяльная псіхалогія*).

Сацыялінгвістыка вывучае комплекс праблем, звязаных з сацыяльнай прыродай мовы, яго грамадскімі функцыямі, механізмамі ўздзеяння сацыяльных фактараў на мову і той пазіцыяй, якую займае мова ў жыцці грамадства. Асновы сацыялінгвістыкі ў былым СССР былі закладзены ў 1920-я – 1930-я гг. у працах Л.П. Якубінскага, В.У. Вінаградава і іншых навукоўцаў, якія вывучалі мову як грамадскую з’яву. Выдатнымі еўрапейскімі прадстаўнікамі гэтага кірунку былі французскі мовазнаўца А. Мейе, а таксама прадстаўнікі Пражскай лінгвістычнай школы (В. Матэзіус і інш.). Для вытокаў сучаснай расійскай сацыялінгвістычнай школы стаялі М. Паноў, Д. Шмялёў, Л. Крысін. Традыцыі вывучэння беларускай мовы ў аспекце сацыялінгвістыкі заклалі А.Я. Супрун, А.Я. Міхневіч, Н.Б. Мячкоўская і інш.

Асноўнымі праблемамі, якія вывучае сучасная сацыялінгвістыка, з’яўляюцца:

1. узаемадзеянне паміж мовай і нацыяй, пры ўзнікненні якога фарміруецца нацыянальная мова;
2. моўная сітуацыя як форма існавання мовы;
3. узаемадзеянне мовы і культуры;
4. білінгвізм як адлюстраванне ўзаемадзеяння дзвюх моў у межах аднаго рэгіёна;
5. сацыяльныя нормы функцыянавання мовы, якія вызначаюць маўленчыя паводзіны яе носьбітаў;
6. моўная палітыка як сукупнасць захадаў, якія прымаюцца дзяржавай або грамадскімі групамі для захавання або змянення моўных норм.

Істотнымі для метадыкі з'яўляюцца дадзеныя, атрыманыя з прац сацыялінгвістаў, прысвечаных сувязям паміж мовай і з'явамі грамадскага жыцця. Гэта інфармацыя сведчыць пра перспектывы развіцця мовы ў розных сацыяльных і прафесійных сферах яе прымянення. Даследаванні, якія праводзяцца Саветам Еўропы па распрацоўцы Агульнаеўрапейскай кампетэнцыі валодання замежнай мовай (1996) і Еўрапейскага моўнага партфелю (1997) маюць на мэце ўлік сітуацыі, якая склалася ў Еўропе ў сувязі з масавай эміграцыяй людзей, якія не валодаюць або слаба валодаюць мовай сваёй “новай” дзяржавы, і садзеянне павышэнню ўзроўню развіцця кожнага чалавека, які вывучае замежную мову.

Асабліва плённым з пазіцыі сацыялінгвістыкі за апошнія гады лічыцца даследаванне ўзаемадзеяння мовы і культуры, якое рэалізуецца ў межах лінгвакраіназнаўства і культуралогіі, а таксама стварэнне канцэпцыі камунікацыйнай іншамоўнай адукацыі як развіцця індывідуальнасці асобы ў дыялогу культур.

Сацыяльная псіхалогія – гэта навуковая дысцыпліна, якая ўзнікла на стыку псіхалогіі і сацыялогіі. Тэрмін “сацыяльная псіхалогія” уключае вывучэнне заканамернасці паводзін і дзейнасці людзей, прадыхтаваныя фактам іх уключэння ў розныя сацыяльныя групы. Для метадыкі істотнымі з'яўляюцца наступныя звесткі, атрыманыя з прац прадстаўнікоў гэтага кірунку навуковай думкі:

1. псіхалагічная сумяшчальнасць навучэнцаў, якія складаюць вучэбную групу;
2. псіхалагічныя характарыстыкі самой групы з улікам такіх якасцей навучэнцаў, як згуртаванасць, лідэрства, прыманне калектыўных рашэнняў.

Напрыклад, на студэнцкі ўзрост прыпадае час актыўнага фарміравання сацыяльных паводзін, што вызначае здольнасць кожнага чалавека авалодаць неабходнымі для грамадства сацыяльнымі ролямі: спецыялістаў, бацькоў, кіраўнікоў і інш.

Асабліва важнай для выкладчыка беларускай мовы як замежнай з'яўляецца магчымасць фарміравання ў працэсе навучання сацыяльнай кампетэнцыі – здольнасці навучэнца кантактаваць з іншымі людзьмі. Уменне ўступаць у такія стасункі патрабуе здольнасці арыентавацца ў сацыяльнай сітуацыі і кіраваць ёй. Гэтага можна дасягнуць, у прыватнасці, на занятках па практыцы маўлення.

Краіназнаўства (беларусазнаўства) – навука, прадметам якой з’яўляецца сукупнасць звестак аб краіне, мова якой вывучаецца іншаземцамі. Беларусазнаўства дае інфармацыю аб сацыяльна-эканамічным становішчы Рэспублікі Беларусь, гісторыі, традыцыях, звычаях, культурных каштоўнасцях беларускага народа. На занятках па практыцы беларускага маўлення гэта інфармацыя мае прыкладны характар і ўключаецца ў сістэму заняткаў у працэсе азнаямлення навучэнцаў са зместам і формамі маўленчых зносін носьбітаў беларускай мовы. Такія звесткі забяспечваюць не толькі пазнаваўчыя, але і камунікацыйныя патрэбы навучэнцаў, спрыяюць фарміраванню камунікацыйнай і сацыякультурнай кампетэнцыі. Краіназнаўчая інфармацыя ўключаецца таксама ў змест спецыяльных лекцыйных курсаў, якія прапануюцца замежным навучэнцам.

З сярэдзіны ХХ ст. у савецкай лінгваметодыцы для краіназнаўчай інфармацыі, якая ўключалася ў практычны курс мовы, пачалі выкарыстоўваць тэрмін лінгвакраіназнаўчая, што было выклікана з’яўленнем новай навуковай дысцыпліны – *лінгвакраіназнаўства*. Гэты кірунак навуковых ведаў называлі таксама *краіназнаўча арыентаванай лінгвістыкай*, якая вывучае замежную мову ў супастаўленні з роднай. Пры гэтым аб’ектам разгляду выступае мова як носьбіт культуры краіны, мова якой вывучаецца. Лінгвакраіназнаўства першапачаткова разумелася як галіна методыкі, звязаная з даследаваннем шляхоў і спосабаў азнаямлення іншаземцаў з рэаліямі краіны ў працэсе вывучэння яе мовы і пры дапамозе мовы. У 1990-я гг. адбылося ўдакладненне зместу лінгвакраіназнаўства, якое пачало разумецца як метадычная дысцыпліна, якая рэалізуе практыку адбору і прэзентацыі ў вучэбным працэсе звестак аб нацыянальна-культурнай спецыфіцы маўленчых зносін носьбіта мовы з мэтай забеспячэння камунікацыйнай кампетэнцыі навучэнцаў, якія знаёмяцца з замежнай мовай⁹.

У амерыканскай метадычнай школе гэты напрамак навуковых даследаванняў атрымаў назву “культурна арыентаванае навучанне замежнай мове” (culture oriented teaching of foreign language), у нямецкай – “культуразнаўства” (kulturkunde), у французскай – “мова і цывілізацыя” (language et civilisation).

Праблематыку лінгвакраіназнаўства складаюць дзве асноўныя сферы пытанняў. Па-першае, лінгвістычная. Яна мае дачыненне да аналізу моўных адзінак з мэтай выяўлення ў іх нацыянальна-культурнага сэнсу. У сувязі з гэтым аб’ектамі вывучэння на занятках з’яўляюцца: безэквівалентная лексіка, невербальныя сродкі зносін (дзеянні, якія перадаюцца пры дапамозе мімікі, жэстаў, сферы выкарыстання якіх, адрозніваюцца ад значэнняў, прынятых у роднай мове навучэнцаў), фонавыя веды, характэрныя для носьбітаў беларускай мовы, моўная афарыстыка і фразеалогія, якія разглядаюцца на занятках з пункту гледжання адлюстравання ў іх культуры, нацыянальна-псіхалагічных асаблівасцей, вопыту людзей, якія размаўляюць па-беларуску. Па-другое, метадычная. Яна звязаная з прыёмам і прэзентацыі, замацавання і актывізацыі спецыфічных для беларускай мовы адзінак нацыянальна-культурнага зместу. У

⁹ Гл.: Прохоров Ю.Е. Лингвострановедение. Культуроведение. Страноведение. Теория и практика обучения русскому языку как иностранному. М., 1995.

сувязі з гэтым авалоданне прыёмамі лінгвакраізнаўчага прачытання і аналізу тэкстаў з’яўляецца адной з асноўных навучальных задач.

Для абазначэння моўнага зместу адлюстраванага ў слове культурнага вопыту носьбітаў мовы ў лінгвакраізнаўстве выкарыстоўваецца паняцце *логаэпістэма*¹⁰. Прыкладамі логэпістэм з’яўляюцца выразы накшталт “сацыяльная абарона”, “Няма Саўкі – няма ўпраўкі”, “рэбры ды скура”, якія вымагаюць каментарыяў у працэсе лінгвакраізнаўчага і культуразнаўчага аналізу.

У канцы ХХ ст. у сувязі з павелічэннем цікавасці да культуры краіны, мова якой вывучаецца (для некаторых даследчыкаў узамемадзеянне мовы і культуры ў працэсе навучання замежнай мове менавіта іншаземная культура з’яўляецца крыніцай і сродкам вывучэння мовы) адбылося вылучэнне з краізнаўства самастойнага аспекта выкладання – *культуразнаўства*. Прадмет новай дысцыпліны – сукупнасць звестак аб культуры краіны, якія з’яўляюцца неабходнымі для вывучэння мовы. У Расійскай Федэрацыі былі выдадзены спецыяльныя культуразнаўчыя слоўнікі¹¹. Ю.С. Сцяпанаў прапанаваў тэрмін “канцэпт” для абазначэння адзінкі культуралогіі – паняцця ў выглядзе слова (сказа, тэксту), якое адлюстроўвае вобраз культуры носьбіта мовы. Можна заўважыць пэўнае падабенства ў тлумачэнні паняццяў “логаэпістэма”, “канцэпт”, “безэквівалентная лексіка”, якія былі прапанаваны рознымі навукоўцамі для абазначэння нацыянальна маркіраванага вобраза культуры ў слове. Некаторыя даследчыкі лічаць мэтазгодным аб’яднанне краізнаўства і культуралогіі ў межах дысцыпліны, якая мае назву “Сусвет замежнай мовы”.

На сумежжы лінгвістыкі і культуралогіі ў 1970-я гг. аформілася яшчэ адна навуковая дысцыпліна – *лінгвакультуралогія*. Гэта комплексная дысцыпліна вывучае ўзаемасувязь і ўзаемадзеянне культуры і мовы ў працэсе яе функцыянавання. Прадметам лінгвакультуралогіі з’яўляецца матэрыяльная і духоўная культура, якая адлюстроўваецца ў мове і складае “моўную карціну свету” носьбітаў мовы. У склад аб’ектаў даследавання гэтай дысцыпліны ўключаюцца таксама маўленчыя паводзіны, маўленчы этыкет, узамемадзеянне мовы і культуры, тэкст як адзінка культуры. Была прапанавана і назва адзінкі лінгвакультуралогіі – *лінгвакультурэма*, якая разглядаецца як адзінка, якая спалучае моўны змест і шчыльна звязанае з ім пазамоўнае культурнае асяроддзе. Некаторыя спецыялісты выказалі сумненне ў неабходнасці вылучэння лінгвакультуралогіі ў якасці самастойнай дысцыпліны, паколькі яе змест раскрываецца ва ўжо наяўных навуках сацыялінгвістычнай скіраванасці (краізнаўства, лінгвакраізнаўства, культуралогія).

¹⁰ Гл.: Бурвикова Н.Д. Типология текстов для аудиторной работы. М., 1988; Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция речеповедческих актов. М., 1999.

¹¹ Гл.: Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. М., 1997; Бирюкова С.К. Словарь культуроведческой лексики русской классики. М., 1999.

Вынікам заняткаў па названых дысцыплінах з'яўляецца фарміраванне сацыякультурнай кампетэнцыі, якая ўключае веды аб краіне (яе культуры, традыцыях), здольнасць атрымліваць з моўных адзінак адпаведную інфармацыю і карыстацца ёй у розных сітуацыях. У апошнія гады трывала увайшоў у навуковы ўжытак тэрмін “міжкультурная кампетэнцыя”, паказчыкам валодання якой выступае правільнасць маўлення не толькі з пункту гледжання моўных норм, але і з пазіцый культурнага кантэксту на падставе параўнання розных культур.

З вышэйсказанага вынікае, што методыка выкладання беларускай мовы як замежнай у сваім развіцці абапіраецца на многія навуковыя дысцыпліны, якія ўзбагачаюць яе змест і забяспечваюць навуковую аснову. Сучасны этап развіцця методыкі вызначаецца паглыбленнем яе сувязі з навукамі, якія ўзніклі на стыку базісных для методыкі дысцыплін і забяспечваюць міждысцыплінарны характар методыкі выкладання беларускай мовы як замежнай.

Літаратура

- Акишина А.А., Каган Д.Е. Учимся учить. Что нужно знать о преподавании русского языка. М., 1997.
- Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. М., 1959.
- Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. М., 1973.
- Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: Пособие для учителя. М., 2000.
- Миньяр-Белоручев Р.К. Теория и методы перевода. М., 1996.
- Прохоров Ю.Е. Лингвострановедение. Культуроведение. Страноведение. Теория и практика обучения русскому языку как иностранному. М., 1995.
- Шанский Н.М. Русское языкознание и лингводидактика. М., 1985.
- Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. М., 1947.

В.Я. Шкілёнак

ВЕРБОІДЫ Ё ГАЗЕТНЫМ ТЭКСЦЕ

Адна з вызначальных рыс газетнага тэксту – яго стандартызаванасць, якая выразна праяўляецца на ўзроўні асобных канструкцый. Стандарт з'яўляецца інтэлектуалізаваным сродкам выказвання ё яго супрацьпастаўленасці экспрэсіўным сродкам. Для стандарта характэрна ўзнаўляльнасць, адназначная семантыка і перш за ўсё – нейтральнасць [1].

Значную частку стандартаў на старонках газеты складаюць так званыя **вербоіды**, якія ўяўляюць сабой спалучэнне дзеяслова і назоўніка тыпу *прымаць удзел, даваць ацэнку, праяўляць цікавасць, мець намер, знайсці рашэнне* і інш. Такія канструкцыі з'яўляюцца неаднаслоўным найменнем дзеяння і, як правіла, могуць быць заменены аднаслоўным эквівалентам-дзеясловам: *Лідэр палесцінцаў Ясір Арафат прыязджаў у Ірландыю, каб заклікаць еўрапейскія дзяржавы прыняць у стабілізацыі становішча на Блізкім Усходзе больш актыўны ўдзел* (= *удзельнічаць больш актыўна*) («Чырвоная змена» 30. 10. 2003); *Яны далі ацэнку эканамічнай сітуацыі* (= *ацанілі эканамічную сітуацыю*) ў нашай краіне («Звязда» 16. 12. 2005); *Напярэдадні пасяджэння Вышэйшага Дзяржсавета Саюзнай*

дзяржавы расійская прэса **праяўляе цікавасць** да меркавання экспертаў (= цікавіцца меркаваннямі экспертаў) у адносінах да перспектывы развіцця саюзага будаўніцтва («Звязда» 16.12.2005).

Вербоіды – устойлівыя адзінкі, і гэтым яны нагадваюць фразеалагізмы. Але важным крытэрыем размежавання фразеалагічных адзінак ад нефразеалагізмаў з’яўляецца здольнасць першых выкарыстоўвацца ў пераносным значэнні, а таксама іх экспрэсіўнасць. Вербоіды ж толькі намініруюць рэаліі і не выражаюць да іх адносін. У адрозненне ад дзеяслоўных фразеалагізмаў тыпу *працягваць руку, прыйсці ў галаву, не спаць у шапку*, якія фармальна нагадваюць вербоіды, апошнія нярэдка з’яўляюцца адзіным спосабам абазначэння дзеяння і не маюць аднаслоўных сінонімаў: *Аляксандр Лукашэнка адзначыў, што калектыву Беларускага нацыянальнага тэхнічнага ўніверсітэта годна падтрымлівае статус вядучай вышэйшай навучальнай установы, якая ўносіць вялікі ўклад у фарміраванне кадравага патэнцыялу прамысловасці Беларусі* («Чырвоная змена» 16. 12. 2005 г.); *Пры дэталёвым аналізе работы ўсіх будаўнічых арганізацый краіны мы прыйшлі да высновы, што ў чыстым выглядзе самае таннае жыллё будзе МАПІД у Мінску* («Звязда» 9. 12. 2005).

Паводле здольнасці замяняцца аднаслоўным эквівалентам-дзеясловам можна вылучыць тры групы вербоідаў:

1) неаднаслоўныя найменні дзеяння, якія можна замяніць аднаслоўным эквівалентам-дзеясловам (*прымаць удзел = удзельнічаць, даць ацэнку = ацаніць, знайсці вырашэнне = вырашыць, унесці прапанову = прапанаваць, весці гандаль = гандляваць і інш.*);

2) неаднаслоўныя найменні дзеяння, аднаслоўны эквівалент якіх мае іншую стылістычную афарбоўку ці набывае пэўнае сэнсавое адценне (*зварнуцца з запытам – запытацца, спыніць увагу – заўважыць, выказаць надзею – спадзявацца*);

3) неаднаслоўныя найменні дзеяння, якія немагчыма замяніць аднаслоўным эквівалентам-дзеясловам і якія з’яўляюцца адзіным абазначэннем дзеяння (*уносіць уклад, мець зносіны, прыйсці да высновы*).

Прызначэнне вербоідаў намініраваць дзеянне з’яўляецца іх анталогічнай уласцівасцю. Гэта, у сваю чаргу, вызначае асаблівасці семантыкі, структуры, выкарыстання і ўтварэння гэтых адзінак. Нягледзячы на наяўнасць агульных рыс – *узнаўляльнасці і ўстойлівасці* – вербоіды прынцыпова адрозніваюцца ад фразеалагічных адзінак з пункту гледжання узнікнення, існавання і ўжывання. Устойлівасць неаднаслоўных найменняў дзеяння, якая параджае іх *узнаўляльнасць* у маўленні, абумоўлена тым, што мадэль, па якой яны ствараюцца, функцыянальна нагадвае дэрывацыйную ўстойлівасць вытворнага слова. Самай распаўсюджанай мадэллю з’яўляецца “дэсемантызаваны дзеяслоў + назойнік у В. скл.”: *весці дыялог (дыскусію, палеміку, рэпартаж), выклікаць цікавасць (абурэнне), унесці ўдакладненні, знайсці ўзаемаразуменне, зрабіць уцэнку, зварнуць увагу, атрымаць падтрымку, браць удзел, пайсці на змены і інш.* На старонках газеты нярэдка сустракаецца мадэль “дэсемантызаваны

дзеяслоў + назоўнік у Тв. скл.”: *займацца даследаваннем, цешыць надзею, звярнуцца з запытам* і інш. Часам выкарыстоўваецца мадэль “дэсемантызаваны дзеяслоў + назоўнік у Р. скл. з прыназоўнікам да”: *весці да парушэння (адказнасці), прыйсці да высновы*, а таксама “дэсемантызаваны дзеяслоў + назоўнік у Д. скл.”: *падвяргаць аналізу (крытыцы)*.

Вербоіды з’яўляюцца адзінкамі, пранікальнымі па структуры: *Міністр фінансаў унёс за запрошаныя тры дні ўсе неабходныя ўдакладненні* («Звязда» 16. 12. 2005); *Новы цэнтр будзе не толькі даследаваць мінулае, але і даваць фактам юрыдычную ацэнку* («Чырвоная змена» 16. 12. 2005); *Цяпер пасольства Беларусі вядзе з імі перамовы* («Народная воля» 22. 12. 2005); *Ён разглядаецца ў Палаце прадстаўнікоў ужо ў трэці раз, таму распрацоўшчыкам прыйшлося пайсці на некаторыя змены ў дакуменце* («Звязда» 16. 12. 2005).

Нягледзячы на некаторыя агульныя прыметы з фразеалагізмамі і адсутнасць знешніх рыс, што адрозніваюць вербоіды ад свабодных словазлучэнняў, неаднаслоўныя найменні дзеяння варта разглядаць як асобы клас сінтаксічных адзінак, для якіх характэрна:

- 1) наяўнасць у іх складзе ў асноўным замацаванага набору дзеясловаў, якія набываюць у словаўтваральным сэнсе функцыю фарманта;
- 2) здольнасць дзеясловаў, якія ўваходзяць у склад векрбоідаў, уступаць у структурна-сэнсавыя адносіны з пэўнай колькасцю назоўнікаў;
- 3) узнаўляльнасць, устойлівая стабільнасць дэрывацыйнай структуры векрбоідаў у адрозненне ад словазлучэнняў, якія ствараюцца ў працэсе маўлення;
- 4) адсутнасць вобразнасці і экспрэсіўнасці [2].

Такім чынам, вербоіды з’яўляюцца яркімі прыкладамі лексічных стандартаў і вылучаюцца ў асобную групу функцыянальных эквівалентаў дзеясловаў. Гэта даволі шматлікая падгрупа стандартаў характэрна для публіцыстычнага стылю, і ў газетных тэкстах векрбоіды сустракаюцца вельмі часта.

Літаратура

- Костомаров В.Г. Русский язык на газетной полосе. Некоторые особенности языка современной газетной публицистики. – М., 1971.
- Сидорец В.С. Неоднословное наименование действия у восточных славян – избыточность или необходимость. – Мозырь, 1993.

С.М. Якуба

ФАРМІРАВАННЕ ЭТНАКУЛЬТУРНАЙ КАМПЕТЭНЦЫІ ПРЫ ВЫВУЧЭННІ СЛОВАЎТВАРЭННЯ Ў ШКОЛЕ

Ва ўмовах гуманізацыі адукацыі беларуская мова з прадмета навучання ператвараецца ў сродак фарміравання моўнай асобы, якая вызначаецца высокім інтэлектам, творчым патэнцыялам, духоўна арыентаваным мысленнем і нацыянальнай свядомасцю, імкненнем да самапазнання і самаразвіцця.

Ацэньваючы адукацыйны, развіццёвы і выхаваўчы патэнцыял роднай мовы як сацыякультурнага асяроддзя, В.У. Протчанка падкрэслівае, што якраз яна, прадвызначаючы характар светаўспрымання і светаадчування, адметнасць

менталітэту беларуса, з'яўляецца «сродкам захавання этнічнай памяці і гуманых нацыянальных традыцый, пад уздзеяннем якіх вякамі фарміравалася і фарміруецца духоўнасць людзей» [2, с. 15].

Ідэя вывучэння мовы і культуры шырока рэпрэзентавана ў дзяржаўных адукацыйных дакументах, дзе закладзены асновы рэфармавання моўнай адукацыі [1; 3]. Так, прымаючы пад увагу меркаванне вучоных адносна маўленчай камунікацыі, якая ўяўляе «плоскасць, дзе ажыццяўляецца інтэркарэляцыя мовы як сістэмы элементаў дыферэнцаваных узроўняў і культуры як актуальнага кампанента моўнай экзістэнцыі» [2, с. 72], «Прадметная канцэпцыя “Школьны курс беларускай мовы” (праект)» вызначае неабходнасць фарміравання ў школьнікаў не толькі моўнай, маўленчай, а і этнакультурнай кампетэнцыі, якая ўключае ў сябе звесткі пра мову як нацыянальна-культурны феномен, што перадае маральны і духоўны вопыт народа, як гістарычна-культурную з'яву, што звязвае ў адно цэлае стагоддзі і пакаленні.

Навучанне мове пры такім падыходзе мае на мэце не толькі трывалае засваенне лінгвістычнага матэрыялу і фарміраванне ўмення прымяняць яго на практыцы ў разнастайных маўленчых сітуацыях, але і ўсведамленне роднай мовы ў кантэксце беларускай і сусветнай культур, ідэнтыфікацыі беларускай нацыі ў сусветнай супольнасці людзей.

Ідэя этнакультурнай накіраванасці прадмета актыўна рэпрэзентуецца ў сучасных падручніках і дапаможніках па беларускай мове для школ. Прымаючы пад увагу тое, што шляхі рэалізацыі пастаўленай мэты могуць быць самыя разнастайныя, вучоных і настаўнікі-практыкі ў першую чаргу засяроджваюцца на этнакультуралагічнай аспектызацыі вучэбнага матэрыялу: пры вывучэнні лексікі і фразеалогіі ўвага акцэнтуюцца на ўласнабеларускіх лексічных адзінках і фраземах, пры вывучэнні фанетыкі – адметных беларускіх гуках і іх спалучэннях, словаўтварэння – нацыянальна маркіраваных словаўтваральных сродках, сінтаксісу – спецыфічных сінтаксічных канструкцыях і г.д. Такі падыход дазваляе праз асэнсаванне адметных беларускіх моўных адзінак розных узроўняў не толькі паказаць спецыфіку роднай мовы, а і дапамагчы вучням далучыцца да нацыянальнай і сусветнай культуры.

Яшчэ больш узрастае роля нацыянальна маркіраваных моўных адзінак у тэксце, дзе яны не толькі выступаюць у сваім уласным значэнні, а, набываючы эстэтычную, вобразную семантыку, становяцца слоўным вобразам. Таму, працуючы з вучэбным тэкстам, школьнік не толькі засвойвае сістэмны характар беларускай мовы, папаўняе свой слоўнікавы склад і вучыцца выкарыстоўваць моўныя адзінкі ў маўленні, але і пазнае народную гісторыю, навакольнае жыццё, узбагачае сваю эмацыянальную сферу.

Вучэбныя тэксты выразнага этнакультуралагічнага зместу дапамагаюць настаўніку, не паслабляючы ўвагі да лінгвістычных ведаў і функцыянальна-семантычнага засваення моўных адзінак, развіваць моўную здагадку і актуалізаваць у свядомасці вучня не толькі інтралінгвістычную, а і экстралінгвістычную інфармацыю. Тэкст, з'яўляючыся сродкам стварэння

навучальнага, развіццёвага і выхаваўчага асяроддзя, дапамагае вырашаць асноўную задачу навучання беларускай мове – фарміраванне моўнай асобы.

На думку псіхалагаў, светапогляд і маральна-эстэтычная сфера асобы надзвычай інтэнсіўна фарміруецца ў дзесяцігадовым – дванаццацігадовым узросце, таму гэты перыяд найбольш прыдатны для авалодвання нацыянальна-эстэтычнымі каштоўнасцямі і станаўлення нацыянальнага характару чалавека, яго індывідуальнасці.

Якраз у гэтым узросце вывучаецца адзін з самых складаных раздзелаў школьнага курса – «Марфеміка. Словаўтварэнне і арфаграфія», пры засваенні якога асобая ўвага скіроўваецца на фарміраванне этнакультурнай кампетэнцыі вучняў школ з рускай мовай навучання.

Пры вывучэнні адзінак марфемікі і словаўтварэння варта пазнаёміць школьнікаў са спецыфічнымі беларускімі словаўтваральнымі сродкамі (у першую чаргу суфіксамі і прыстаўкамі, пры дапамозе якіх на базе ўтваральных слоў і асноў узніклі новыя лексічныя адзінкі), засяродзіўшыся на тым, што ў спадчыну ад папярэдніх пакаленняў беларусы атрымалі не толькі слоўнікавае багацце, а і своеасаблівы «будаўнічы матэрыял». Метадычна апраўдана падаваць моўны матэрыял у супастаўленні з рускім. Можна прапанаваць заданне падабраць беларускія адпаведнікі да рускіх слоў і параўнаць словаўтваральныя сродкі ў дзвюх мовах (*внеконкурсный – пазаконкурсны, совместно – сумесна, бабушка – бабуля, матушка – матуля, волчонок – ваўчаня, дикарь – дзікун, леший – лесавік, суш – сухмень, гнездышко – гняздзечка, душистый – духмяны і інш.*)

Мэтазгодна скіраваць увагу школьнікаў на спецыфічнасць значэнняў беларускіх словаўтваральных сродкаў, засяродзіцца на асаблівасці ўтварэння слоў. Напрыклад, вучням цікава ведаць, што для рускай мовы характэрна прыстаўка *в-* са значэннем «накіраванасць дзеяння ўсярэдзіну чаго-небудзь» (*вбежать в комнату*) і прыстаўка *у-* са значэннем «накіраванасць дзеяння ўбок, аддаленне» (*упустит газету*). У беларускай мове ў аналагічных канструкцыях ужываецца прыстаўка *у-* (*убегчы ў пакой, упусціць газету*). У рускай мове пры ўтварэнні назваў асоб шырока ўжываецца суфікс *-тель*, а ў беларускай мове такі суфікс не вызначаецца прадуктыўнасцю. Яму адпавядаюць *-ач-, -нік-, -льнік-*: *руководитель – кіраўнік, продолжатель – прадаўжальнік, строитель – будаўнік, слушатель – слухач і іншыя*. Уласнабеларускія словаўтваральныя сродкі адпавядаюць і прадуктыўнаму рускаму суфіксу *-тель-* са значэннем “назва канкрэтнага прадмета”: *очиститель – ачышчальнік, истребитель – знішчальнік, ороситель – арашальнік*.

Варта засяродзіцца і на суфіксах *-нн-* (*-енн-*), (*-энн-*), што служаць для ўтварэння слоў з адцягненым значэннем: *вызваленне, скарачэнне, узвышэнне, драбленне і інш.*

Вучням цікава будзе параўнаць словаўтваральныя сродкі, якія ўжываюцца пры называнні асобы па месцы жыхарства ў рускай і беларускай мовах. Так, акрамя дастаткова прадуктыўнага ў рускай мове суфікса *-анин-(-янин-)*, у беларускай выкарыстоўваюцца і спецыфічныя словаўтваральныя сродкі: *мозырянин –*

мазырчук; брестовчанин – брэстаўчанін, берасцеец; случанин – случак; пінчанин — пінчук; витебчанин – віцябчанін, віцябчук, віцяблянін, віцьбіч і інш.

Заданне шляхам падбору аднакаранёвых вытлумачыць значэнні слоў, у якіх адлюстраваны вынік народных назіранняў і абагульненняў, арыентуе не толькі на засваенне словаўтваральных сродкаў, але і ўзбагачае слоўнікавы склад вучняў, іх эмацыянальную сферу: *пыльнік (плашч ад пылу), галоска (рэха), гарлачык (жоўтая вадзяніца), сінюга (птушка сіваграк), нагавіцы (штаны), беражанка (ластаўка), каласавік (грыб), вадзянка (груша), атопак (стаптань абутак)* і інш. Школьнікі заўважаюць, што названыя словы характарыстычныя, ацэначныя. Гэта словы-вобразы, у якіх адлюстравана душа народа, яго светаўспрыманне і светаадчуванне.

Разам з тым, як адзначае В.У. Протчанка, спецыфіку мовы трэба шукаць не толькі ў назвах, не толькі ў асобных словах, а «ў іх спалучэннях, меркаваннях і думках, выражаных з дапамогай моўных сродкаў, якія выпявалі вякамі...» [4, с. 10]. Таму дастаткова эфектыўна ў якасці дыдактычнага матэрыялу пры навучанні словаўтварэнню выкарыстоўваць разнастайныя прыказкі і прымаўкі, загадкі, пацешкі, трапныя народныя выслоўі. Так, з мэтай вызначэння функцыі аднакаранёвых слоў у маўленні прапануецца прааналізаваць наступныя прыказкі і прымаўкі: 1. *Касі, каса, пакуль раса; раса далоў – касец дамоў.* 2. *Калі гром грыміць на зялёны лісток, то будзе багаты гадок.* 3. *Пакровы пакрываюць зямлю лістом, а то і снегам.* 4. *Блізкіх людзей бяда яшчэ больш збліжае.* 5. *Не вучы арагага араць, касца касіць, а сейбіта сеяць.*

Для разбору слова па саставу мэтазгодна прапанаваць выразна падзельныя на марфемы словы, якія адносяцца да безэквівалентнай лексікі (*аздоба, надворак, драпік, зазімак, дробязь, кравец, ветразь, немаўля, прыгуменне, поплаў, дарадца, кнігарня* і інш.), а таксама словы, што маюць амонімы ў рускай мове (*краска — бел. кветка і краска — рус. фарба, студзень — бел. назва месяца і студзень — рус. назва стравы* і інш.). Зацікавіць вучняў, актывізуе іх разумовую працу і будзе садзейнічаць матывацыі навучання адгадваць загадкі на вызначэнне міжмоўных амонімаў:

*Не трэба блытаць іх
Ніколі.
Адна цвіце на лузе
Або ў полі*

*Вторая – красату таит.
Она: и цвет, и тон,
И калорит. (Краска)*

*Бацька – год,
Зіма – матуля,
На канікулы вяду я,
Пачынаю каляндар*

*Я – сгустившийся навар.
Кушай летом
И зимой,
Рыбный я или мясной. (Студзень)*

(М. Пазнякоў)

Пры тлумачэнні ролі аднакаранёвых слоў у тэксце мэтазгодна выкарыстаць матэрыял пацешак:

*Благата
Добраму чалавечку
Добра і ў запечку,*

*Лежань. Седзень
Лежань лежма ляжыць,
Седзень седзьма сядзіць,*

*А благой благаце
Не ўнаровіш на куце.*

*Бягун бегма бяжыць,
Крыкун крычма крыч
Гультай гульма гуляе,
Абібок бок абівае. (В. Вітка)*

Назіранне над словам у тэкстах вышэйпамянёных жанраў адбываецца з пачуццём творчага натхнення. Творы, у якіх акумуляваны народны вопыт, народная філасофія і стаўленне да жыцця, прымушаюць вучня па-іншаму ставіцца да прапанаванай для аналізу моўнай адзінкі, развіваюць інтэлект, моўнае чутцё, маўленчы апарат школьнікаў, выклікаюць цікавасць і ствараюць творчы настрой.

Зразумела, што тэксты этнакультуралагічнай накіраванасці выкарыстоўваюцца на кожным этапе навучання словаўтварэнню (азнаямлення з новым матэрыялам, замацавання, паўтарэння, падагульнення і сістэматызацыі вывучанага). Школьнікі вучацца выяўляць адзінкі марфемікі і словаўтварэння ў словах з тэксту, кваліфікаваць паводле асноўных прымет, параўноўваць і супастаўляць моўныя з’явы, рабіць абагульненні і вывады, канструяваць словы прапанаваных мадэлей і выкарыстоўваць іх ва ўласным маўленні. Напрыклад, пры замацаванні ведаў пра паняцці марфемікі можна прапанаваць такое заданне:

Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак. Выпішыце з тэксту аднакаранёвыя словы.

Каляды – свята нараджэння Ісуса Хрыста. Ён з’явіўся на свет, каб навучыць людзей дабру, згодзе і міласэрнасці. Гэта вельмі старадаўняе і надзвычай цікавае народнае свята.

Каляды без калядоўшчыкаў – што зіма без снегу. Гэтану вясёламу гурту радаваліся ў кожнай хаце. Ніводнага двара не абміналі калядоўшчыкі. Хадзілі яны ўвечары і вадзілі «казу» з «мядзведзем», а з імі часам «жорава» ці «бусла». Калядоўшчыкі калядавалі, а гаспадары не скупіліся на гасцінцы. Яны верылі, што добрыя пажаданні абавязкова спраўдзяцца (Паводле У. Ягоўдзіка).

Паступова, крок за крокам, настаўнік вядзе школьнікаў ад працы з аўтарскім тэкстам да выкарыстання безэквівалентнай лексікі, слоў адметнай словаўтваральнай будовы ва ўласных вусных і пісьмовых выказваннях. Вучні адказваюць на пытанні этнакультуралагічнага зместу («Назавіце рэкі, якія працякаюць на тэрыторыі Беларусі», «Запішыце назвы гарадоў і вёсак, якія знаходзяцца недалёка ад вашай мясцовасці. Адкажыце, ці маюць яны аднакаранёвыя словы», «Раскажыце пра багоў і міфічных істот, у якіх верылі нашы продкі»), складаюць паведамленні, невялікія апавяданні, апісанні, разважанні («Калядныя звычаі ў маёй мясцовасці», «Святкаванне Вялікадня ў маёй сям’і», «Край блакітных азёр», «Падарожжа па гарадах Беларусі», «Родныя мне назвы») з выкарыстаннем слоў рознай словаўтваральнай будовы.

Шырокія магчымасці для ажыццяўлення тэкстацэнтрычнага падыходу і рэалізацыі міжпрадметных сувязей пры навучанні беларускай мове ў 6 класе даюць творы, вядомыя дзецям з урокаў беларускай літаратуры. Пададзеныя пад рубрыкамі «Мой род. Родная зямля. Народ» творы У. Караткевіча, Н. Гілевіча,

Г. Бураўкіна, У. Ліпскага і іншых пісьменнікаў расказваюць пра гісторыю беларускага народа і яго зямлі, вучаць любіць родны край, жыць у сям'і і грамадстве, з павагай ставіцца да культурных і гістарычных здабыткаў і з'яўляюцца прыдатным матэрыялам для фарміравання моўнай, маўленчай і этнакультурнай кампетэнцыі на ўроках словаўтварэння.

Такім чынам, адзін са шляхоў звароту да асобы вучня – фарміраванне этнакультурнай кампетэнцыі, і ў першую чаргу не сродкамі прадметаў культуралагічнага цыкла, а сродкамі роднай мовы, якая дапамагае школьнікам не толькі пазнаёміцца з культурнымі і гістарычнымі здабыткамі Беларусі, а і далучыцца да сусветнай культуры.

Літаратура

1. Агульная сярэдняя адукацыя: Беларуская мова // Общее среднее образование. Социально-гуманитарные дисциплины / Руководящие документы Республики Беларусь (Образовательные стандарты). – Минск: Мин. образования Респ. Беларусь, 1999. – С. 3–24
2. Дубовский Ю. А., Грейдина Н. Л. К этнокультурным основам речевой коммуникации // Труды учёных лингвистических вузов / Отв. редактор Н. П. Баранова; Минск. гос. линв. ун-т. – Мн.: 2001.
3. Праграмы сярэдняй агульнаадукацыйнай школы з беларускай мовай навучання: Беларуская мова. IV – V класы 12-гадовай і V – XI класы 11-гадовай агульнаадукацыйнай школы. // Зацверджана Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь. Мн.: НМЦэнтр, 2002.
4. Протчанка В.У. Актуальныя праблемы тэорыі і практыкі навучання беларускай мове. Мн., 2001.

ЗМЕСТ

Паўлоўская Н.Ю. “Божухна, які здольны чалавечак! І слоўкі ўсе свае, родненькія”	4
I. Жыццё... ды што жыццё такое?	
Міхневіч А.Я. З плыні часу	7
Шчэрбін В.К. Кароткі нарыс навукова-педагагічнай і навукова-арганізацыйнай Дзейнасці доктара філалагічных навук, прафесара, лаўрэата Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь у галіне навукі і тэхнікі Арнольда Яфімавіча Міхневіча	10
Абабурка В.У. Утварэнне адфразеалагічных адзінак у навуковай літаратуры	32
Ананіч Дз., У., Куліковіч Ул.І. Лексіка, якая абазначае гукі нежывой прыроды ў мове твораў У.Караткевіча	35
Бадзевіч З.І. Лексічныя параўнанні ў мове твораў І.Навуменкі	39
Балотнікава С.М. Да пытання аб упарадкаванні тэрміналагічных сістэм у сучаснай беларускай мове: лексікаграфічны аспект	43
Белакурская Ж.Я. Коласазнаўства: стан і перспектывы	45
Бурак І.І. Тэкстаўтваральная функцыя злучніка <i>ды</i> ў мове мастацкай літаратуры	51
Важнік С.А. Станаўленне сінтаксічнай нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы: працы А.Я. Міхневіча па культуры маўлення і арталогіі	53
Гируцкий А.А. Ситуация двуязычия в художественном тексте	57
Горлатов А.М. Нестандартность как фактор структурирования рекламно-речевых ситуаций	61
Гушева О.И. Особенности номинации в ученическом и студенческом жаргоне (на материале польского языка)	65
Доўгаль А. Роля прасадыхных сродкаў ў выражэнні эмоцый	69
Зур Г.І. Выклікавыя выказванні як эматыўныя адзінкі (на прыкладзе мастацкіх тэкстаў нямецкай мовы)	75
Канюшкевіч М.І. Рэстр беларускіх прыназоўнікаў і іх аналагаў: функцыянальная граматыка рэальнага ўжывання	78
Качан Н.У. Структура прапазіцыі простага сказа	83
Коваль В.И. Номо гіденс: к вербализации гендерно маркированного смеха в художественном тексте	87
Кузьміч А.В. Перанос значэння і выражэнне колькасных адносін	92
Купрэва Т.І. Прыназоўнік у асвятленні сучасных тэарэтычных і практычных граматык	97
Лукашанец А.А. Праблемы марфемнага аналізу ў сучаснай беларускай мове	104
Любецкая К.П. Лексічныя змены ў беларускай медыцынскай тэрміналогіі XX ст. (на матэрыяле лексікаграфічных крыніц)	105
Ляшук В.М. Мова фальклору ў функцыянальнай моўнай дыферэнцыяцыі	112

Малько Р.Н. “Этимологические” приставки.....	118
Мартынов В.В. Конфуций сказал... ..	120
Мельнікава Л.А. Прадудыраванне пісьмовай інфармацыі ва ўмовах беларуска-рускага двухмоўя (сацыялінгвістычны аспект)	124
Назаранка Ю.В. Да пытання аб тэрміналогіі сістэмы “малых маўленчых жанраў”.....	127
Норман Б.Ю. Логика языка в зеркале народной мудрости (на материале белорусских паремий и фразеологизмов)	131
Паўлоўская Н.Ю. Кагнітыўна-камунікатыўныя параметры катэгорыі мадальнасці	137
Савіцкая І.І. Славянскія нацыянальныя мовы: лексікаграфічны аспект	141
Савіцкая І.І. Змены слоўнікавага складу і граматычнага ладу беларускай мовы: да пастаноўкі праблемы	145
Садоўская А.Л., Сянько Н.С. Лексіка-семантычная характарыстыка беларускіх фразеалагізмаў тэматычнага кола ‘разумовая дзейнасць чалавека’	146
Сенкевич В.И. Антикоммуникативность как объект инкогнитивной лингвистики	151
Суша Т.М. Аб некаторых аспектах этнацэнтрызму перакладнога двухмоўнага слоўніка (Англіска-беларускі слоўнік).....	155
Чайка Н.У. Класіфікацыя тыпаў прапазіцый эліптычных сказаў.....	158
Чахоўская Т.Л. Метады даследавання ў методыцы выкладання беларускай мовы як замежнай.....	176
Чахоўскі Г.К. Методыка выкладання беларускай мовы іншаземцам як вучэбная, навуковая і практычная дысцыпліна	181
Шкілёнак В.Я. Вербоіды ў газетным тэксце.....	197

Навуковае выданне
**ПРАЦЫ КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

Выпуск 5
**Да 70-годдзя з дня нараджэння доктара філалагічных навук,
прафесара Арнольда Яфімавіча Міхневіча**

У аўтарскай рэдакцыі

Адказы за выпуск *А.А. Радзевіч*

Падпісана ў друк 25.02.2003. Фармат 60x84/16. Папера афсетная. Гарнітура Таймс.
Ум. друк. арк. . Ул.-выд. арк. . Тыраж 38 экз.

Дзяржаўная ўстанова адукацыі
“Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы”.
Ліцэнзія ЛВ № 02330/0133359 ад 29.06.2004.
220001, г. Мінск, вул. Маскоўская, 15.

Надрукавана з арыгінал-макета заказчыка на рызографе РІВШ БДУ.
220001, г. Мінск, вул. Маскоўская, 15.